

2024

Danske Studier

Udgivet af Simon Skovgaard Boeck,
Henrik Blicher
og Kathrine Thisted Petersen
under medvirken af
Frederikke Illemann Mortensen

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 610
Omslagsdesign: Jakob Brandt-Pedersen

Printed in Denmark by
Tarm Bogtryk A/S
ISSN 0106-4525
ISBN 978-87-408-3571-7

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag, universitypress.dk

Udgivet med støtte fra Landsdommer V. Gieses Legat.

Artiklerne i dette bind har været underkastet anonym fagfællebedømmelse.

Alle årgange af Danske Studier fra 1904 til 2023 er nu frit tilgængelige på www.danskestudier.dk. De seneste årgange desuden på tidsskrift.dk.

Bidrag til tidsskriftet sendes gerne elektronisk til:

lektor,
ph.d. Henrik Blicher,
Københavns Universitet,
henblich@hum.ku.dk

seniorredaktør,
ph.d. Simon Skovgaard Boeck,
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab,
ss@dsl.dk

lektor,
ph.d. Kathrine Thisted Petersen,
Aarhus Universitet,
norktp@cc.au.dk

redaktionssekretær,
Frederikke Illemann Mortensen,
fim@dsl.dk

Manuskripter til årgang 2025 skal være redaktionen i hænde inden 1. oktober 2024.

Indhold

<i>Lars Heltoft:</i>	
Sønder Asmindrup-vægindskrift 2. Den gammeldanske del . .	5
<i>Marita Akhøj Nielsen og Lene Schøsler:</i>	
Adressaten for Leonora Christinas selvbiografi	27
<i>Sebastian Olden-Jørgensen:</i>	
Sperling igen – en replik	63
<i>Nina Grønnum:</i>	
Kontrast og komplementaritet i dansk fonologi	77
<i>Holger Juul:</i>	
Lydskrivning af dansk med det internationale fonetiske alfabet.	103
<i>Michael Rasmussen:</i>	
Genus i dansk	115
<i>Mikkel Lund:</i>	
»Men frem for een og hver / Er Bording dog den største« – en status på Anders Bordings værk	139
 MINDRE BIDRAG	
<i>Mikkel Kølkær:</i>	
Hvad hed Aquilonius' fader? En fejlfortolkning af forfatterens latiniserede efternavn	165
 ANMELDELSER	
<i>Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy:</i>	
Henning Hansen, Jesper Jakobsen, Caroline Nyvang, Maria Purtoft, Krista Stinne Greve Rasmussen og Maria Simonsen (red.): Boghistorie i Skandinavien.	171
<i>Jonas Carlquist:</i>	
Jonathan Adams: Jews in East Norse Literature. A Study of Othering in Medieval Denmark and Sweden. Volume I: A cultural investigation. Volume II Texts and bibliography.	175
<i>Jonas Nygaard Blom:</i>	
Ole Tøgeby: Sætningsleddene og deres stilling 77 år efter. København, Universitets-Jubilæets danske Samfund 2023 . . .	182

Eva Skafte Jensen:

- Erik Eriksen Pontoppidan: Dansk grammatik/Grammatica
Danica. Oversat, indledt og kommenteret af Sten Ebbesen.
Med bidrag til indledningen af Sebastian Olden-Jørgensen og
Jesper Høgenhaven.. 184

Erik Skyum-Nielsen:

- Lis Møller, Andreas Hjort Møller, Lea Grosen Jørgensen,
Simona Zetterberg-Nielsen og Berit Merete Kjærulff:
Middelalderisme i dansk romantisk litteratur.. 197

Bo Hakon Jørgensen:

- Markus Floris Christensen og Anders Ehlers Dam (red.):
Angst i dansk litteratur. 205

Jørgen Magnus Sejersted:

- Ole Thomsen: Besindig rebel. Ludvig Holbergs liv og værk 214

Bidragydere. 223

Universitets-Jubilæets danske Samfund. 225

Sønder Asmindrup-vægindskrift 2

Den gammeldanske del

Af Lars Heltoft

Lisbeth Imer and Anders Leegaard Christensen analysed the second line of the Sønder Asmindrup plaster inscription 2 as part of a certificate of debt, and – convincingly so – as a dating in Latin (language). Line 1 in Middle Danish was interpreted by Lis Jacobsen shortly after the discovery of the inscription in 1909. I scrutinise this part of the text and the currently accepted reading. First, the second word of line 1 must read *to=ki* toki, the preterite subjunctive of *taka/take* ‘take’. Secondly, I present and discuss two transcriptions and readings of the four first characters of line 2, the focus being on the possible reading as an abbreviation for the verbal form *korsede* or *korsade* ‘set a cross’. I find my suggestions in full harmony and coherence with Imer’s and Christensen’s proposal to read the rest of line 2 as a dating in Latin of a contract.

I Skalk (2023(3), 9-13) og på Carlsbergfondets hjemmeside fremlægger Lisbeth Imer og Anders Leegaard Christensen en analyse af en vægindskrift i murpuds fra Sønder Asmindrup Kirke ved Holbæk (DR 241, afdækket 1909). Deres fokus er på den hidtil uforståelige linje 2, og de fremlægger en overbevisende tolkning hvorefter denne linje indeholder en datering på latin. De gengiver kort den dansksprogede linje 1 og refererer til DR’s translitteration, udlæsning og tolkning. Jeg gengiver de foreliggende forslag kronologisk.

1. Translitteration, transskription og tolkning

A. Tekst ifølge Lis Jacobsen (Wimmer 1914, 207):

1 toki · tok(i) · silf : at lani · af · rægnildu

Der transskriberes og normaliseres: Tóki tók silf at láni af Rægnildu

Der oversættes: Toke tog Sølv til Laans af Ragnhild

Lis Jacobsen bemærker en runestav efter rune 5-6 (**tok**) og skriver frejdigt: »Denne Runestreg skyldes Fejrlristning ved Indflydelse fra det foregaaende Ord«. Hun kommenterer hensigt og genre med følgende: »Denne sidste Indskrift har vel en af Tokes Kammerater ristet i Væggen for at smæde ham«.

- 2 [Ingen udlæsning og tolkning. Det hedder at linje 2 »synes kun at være Skriveøvelser latinske Bogstaver bestaaende af en Blanding af tilfældig valgte latinske Bogstaver ... og Runer ... «]

B. Tekst ifølge DR (DR 241):

1 **toki · tok̄ · silf : atlani · af · ræhnldu**

- 2 [Ingen udlæsning og tolkning]

Der oversættes: Toke tog sølv til låns af Rægnild.

Om linje 2 hedder det i anm. 3: »Nederste linje består af kradserier.«

C. Tekst ifølge Moltke (1985, 430):

1 **toki | tok̄ | silf : at lani · af · ræhnldu**

- 2 [ingen udlæsning og tolkning]

Der oversættes: Toke took silver on loan from Rægnild.

Moltke nævner ikke Lis Jacobsens overflødige stav, jf. B. Skilletegn 1 og 2 gengives som skillestreger, formentlig med grundlag i gipsafstøbning som illustreret i DR Atlas, 585, hvor den første tydeligt er en kort streg, men den anden snarest er dobbelpunkt »:«. Uvist af hvilken grund indsætter han også en sådan mellem **tok̄** og **silf**. Den danske udgave (1976) har enkeltpunkt i begge positioner.

Man kan antage at Moltke har ment Lis Jacobsens opløsning af **I** til **il** overskrider det tilladelige for opløsning af binderuner, men dette punkt er i øvrigt ikke på min dagsorden. Derimod viderefører han med en ironisk formulering hendes opfattelse af genren som en form for maliciøs graffiti: »Indskriften er åbenbart ristet af en af Tokes gode venner« (1976, 349), »Clearly, this is the work of some good friend of Toke« (1985, 430), og tilføjer en inkvitlinje til inskriptionen: »The “friendly” inscription at *Sønder Asmindrup* is not a new discovery«.

D. Runer.ku.dk

I runedatabasen Runer.ku.dk optræder indskriftens linje 1 som Sj 53 (min opsætning, svarende til de forrige). Bortset fra en normalisering af skilletegn svarer transskription og oversættelse til Moltke (1985).

1 toki : to=k : silf : at lani : af : ræhnldu | :

fulgt af transskriptionen Toki tok silf at lani af Rægnldu.

Oversættelse: Toke tog sølv til låns af Rægnild

(og til engelsk): Tóki took silver in loan from Ragnhildr

Skilletegn normaliseres som »« (kolon). Som eneste særlige tegn nævnes binderunen: »En enkelt binderune i andet ord o=k« Under rubrikken Skilletegn opfattes korset i linje 2 som netop et skilletegn. Rubrikken indeholder: »Enkelt punkt, Et kors«. Det kan ikke afgøres hvad der henvises til med formuleringen »Sammen med indskriften er ridset en hest, blade, geometriske figur o.a.«

E. Imer og Christensens tekst, gengivet i Skalk 2023 (3) og på Carlsbergfondets hjemmeside¹ (Lisbeth Imers tegning).

1 **toki · to=ki · silf : atlani · af · rægnldu**

2.a † (i)de [latinsk datering]

Den latinske datering lyder således (Imer og Christensen 2023):

2.b [kors fulgt af tre runer] **VI NONas Maii a = s MOCCO(X)**

Den latinske teksts ordenstal er i ablativ, dvs. et 'O' er formodentlig gået tabt i det afsluttende XO 'decimo'.²

2.b'	VI	NONas Maii	anno sancto	MOCCO(X)[O]
	sexto	Nonas Maii	anno sancto	millesimo due- cesimo decim(o)
	sjette-abl	Non-akk Mai-gen	år-abl hellig-abl	tusinde-abl to hun- drede-abl tiende-abl
	<i>på sjattedagen før Nonae Maji i det hellige år tusind to hundrede ti</i>			
	(dvs. 2. maj 1210)			

1 www.carlsbergfondet.dk/da/Nyheder/Nyt-fra-fondet/Nyheder/Kirkevaeg-afsloerer-udbredt-skriftkultur-i-middelalderen

2 Forfatterne mener sidste tal er X, og det er givetvis rigtigt. De gengiver kun $\frac{1}{2}$, dvs. øverste halvdel af X. Jeg mener også en nedre del er svagt synlig.

Forfatterens fokus er på udlægningen af den latinske datering, som jeg finder overbevisende. Dateringens mening er at fastsætte hvornår Toke påtog sig gældsforpligtelsen. Tolkningen er forudsætningen for hvad jeg selv håber og mener at kunne bidrage med, nemlig en tolkning af den fulde gammeldanske indskrift så den giver mening i forhold til datering og indskriftens formodede pragmatisk funktion som genre.

1.1. To vigtige detaljer vedrørende identifikationen af de enkelte runer

Linje 1, rune 7.

Runen er en lodret stav i 2/3 højde af båndet, regnet for fejl af Lis Jacobsen og formentlig for skilletegn af andre tolkere, men den svarer i højde helt til rune 18, **a** i **af**. Rune 7 er klart et **i**, og en grund til den reducerede højde kan være en ønsket afstand til den forudgående binderune **o=k**. Tekstens to første ord translittereres da **toki to=ki**. Jeg viser nedenfor hvordan denne translitteration bliver basis for en meningsfuld tolkning af den samlede gammeldanske tekst, set i relation til den følgende latinske datering.

Linje 2, tegn 2, rune 1.

Af Imer og Christensen læst som **i** og sekvensen 2-4 som **(i)de**, med en angivelse af usikkerhed omkring **(i)**. De antager at der foreligger en forkortelse eller formular.

På det bragte fotografi i Skalk, på et foto fra Nationalmuseet ved Erik Moltke (1933) af en gipsafstøbning (jf. DR Atlas 585, s. 229), og på det her gengivne nyere foto ses der hvad der kunne være den skrå bistav i **a**. Jeg har undersøgt forholdet på stedet, og det er svært at afgøre uden videre om der er tale om en afskalning eller en regulær bistav. Mod læsningen som **a** taler at der ikke ser ud til at være kulspor i den formodede stav.

Der er en tredje mulighed, nemlig at læse **e**. Runen kan være stungen på en position lidt under tværbjælken i korset. Læsningen er en mulighed, både efter Moltkes foto af gipsafstøbningen og efter nærværende foto. På Imers optegning er det umuligt at se om runen er stungen.

Jeg drager den konsekvens af usikkerheden at fastholde den traditionelle læsning som **(i)**, uden at jeg dermed har udelukket **(a/e)**. Nedenfor overvejer jeg to tolkninger, en latinsk og en dansk. Usikkerheden spiller kun en rolle for tolkningen som latinsk tekst, der forudsætter udlæsningen **i**, ikke for tolkningen som dansk tekst.

1.2. Tekst ifølge forfatteren

F. toki · to=ki · silf : atlani · af ræhnldu

[illegible]

‘Toki skulle el. måtte tage sølv som lån af Rægnild’

2a † (i)de [+ latinsk datering]

1 2 3 4

læs: † id e(st)

'Kors(messedagen), det vil sige' [+ datering]

2b † (i/a/e)de [+ latinsk datering]

12 3 4

læs: korside (el. **korsade** el. **korsede**)

‘(Han) satte kors’ [+ datering]

I de følgende afsnit 2 og 3 forklarer og drøfter jeg disse translitterationer og tolkninger. I tolkningen af den danske tekst spiller en morfologisk analyse af verbalformerne en nøglerolle for den videre forståelse af tekst og genre.

2. Formen **toki** (2)

Formen **toki** (2) må være præteritum konjunktiv. Som man ser, har traditionen ikke så meget som overvejet dette, mærkværdigt nok, men uden videre antaget ristefejl som forklaring. Man kan have haft et for snævert billede af konjunktivens betydningspotentiale, begrænset af de gængse deontiske og epistemiske anvendelser i lovteksterne og af den udtryksbundne junggrammatiske tilgang i GG. I det følgende vil jeg hente belæg fra andre genrer end lovtekster, herunder religiøse tekster (Sjælens Trøst (SjT) og Søndagsevangelier). Med disse data som grundlag og med en indholdsbaseeret grammatik som forudsætning er det tydeligt at betydningsrammen for konjunktiv er væsentlig bredere, jf. Jakobsen og Heltoft (2012: 77-107); Heltoft, uma. Nielsen (2019: 208-209). Flere af de følgende eksempler er taget fra disse to referencer.

Konjunktiv kan bruges til at angive at man (ikke beskriver verden, men) forholder sig til en model af verden der ikke er realiseret, eller som man ikke ved om er realiseret. Denne formulering gælder konjunktiv om forbehold i konstative udsagn (i kontrafaktiv anvendelse og om grad af sandsynlighed), men den gælder også den anvendelse der er relevant her, nemlig konjunktiv som betegnelse for sproghandlinger, især ønsker og regulative sproghandlinger (Habermas 1971, Searle 1979). Det er konstituerende for regulativer at modellen af verden ikke er realiseret. Afsenderen søger den netop realiseret gennem sproghandlingen.

I præsens kan konjunktiv således pege på ytringens illokutionære ramme, dvs. angive hvilken type sproghandlingsfunktion (illokutionær værdi) man skal søge efter. Eksempel (1) udtrykker den talendes vilje eller ønske om at få virkeligheden til at passe til den sproglige model af verden, fx et ønske om hvad Gud skal gøre eller ikke gøre (optativisk brug):

- (1) O min hærre vil thw the godho mæth the ondo fordærfva. aldrigh vare thæt thin gerning
oh min herre vil du de gode ting med de onde ting fordærve. Aldrig skal-være (præs.konj) det din gerning
O min herre, vil du ødelægge det gode sammen med det onde? Må det aldrig blive din gerning!
(SjT 37, 16-17)

(1) svarer til det traditionen kalder optativisk brug af konjunktiv og er velkendt; men konjunktiv i præsens kan også bruges i regulative sprog-

handlinger hvor man forsøger at styre eller regulere andres handlinger. Det kan være i formuleringer af forslag:

- (2) En vore sighe at honum drømde som han vore dødhir
en af os skal-sige (præs.konj) at han drømte som han skulle-være
(konj) død
en af os skal sige at han drømte at han var død
(SjT 95, 6-7)

Her er konjunktiven med illokutionær rammefunktion, dvs. at formen gør det muligt at aktualisere en regulativ sproghandling. Denne kan i kontekstens sammenhæng forstås som et forslag om hvordan anekdotens tre personer skal redde deres skind.

I Søndagsevangelier finder man konjunktiv som betegnelse for en gældende normativ tegnrelation, eller for den intention der ligger bag normen:

- (3) Ok thy tekne thæt kærlighet
og derfor skal-betegne (præs.konj) det kærlighed
Og derfor skal det betegne omsorg
(Søndagsevangelier 98, 9)

I skåningeverset i AM 37, 4° bruges præsens konjunktiv af *hava* 'have' som illokutionær angivelse i betydningen 'indrømme, godskrive':

- (4) Haui that skanunga³ ærliki mææn, toco vithar oræt aldrih æn
skal-have (præs.konj) det skåningernes ære-værdige mænd, (de)
tog (præt.ind) mod uret aldrig endnu
det skal de prisværdige skåninger have (dvs. 'det må vi indrømme dem' el. 'det må man lade dem'), *(de) har endnu aldrig accepteret uret*
(Dansk Litteraturhistorie 1, 386, foto)

3 Fejl i Danske Sprogtekster I: *scanunga*.

Tilsvarende tæller *have* (præs.konj) i (5) som en indrømmelse:

- (5) Thænna drøfilse som os nw ofvirgaar hænne hafve⁴ vi vel forthiænt denne ulykke som os nu overgår den må-have (præs.konj) vi fuldt fortjent
den ulykke som nu overgår os, den (må vi vedgå) har vi helt fortjent
 (SjT 48, 18-19)

Den nærmeste model for en tolkning af Sønder Asmindrup har jeg fundet i det kendte sted i Skånske Kirkelovs epilog, hvor kleresiets og muligvis også kongemagtens forventninger til bøndernes modydelse som tak for kirkelovens mildnede retspraksis kommer til udtryk. Tekstens sproglige udformning er nærmest et kontraktforslag – formentlig uden at det forhindrer en endelig afgørelse af sagen med magt.

- (6) Thæmma rætti j gien. tha haui bøndør iat biscopi thrithiungs tindæ af allum sath sinum
 denne ret til gengæld for, da [bør el. skal]-have (præs.konj) bønderne accepteret tredjedelstiende til bispen af al deres sæd
til gengæld for dette retsdokument, da bør bønderne gå med til tredjedelstiende til bispen af al deres sæd
 (SkKI, GL 18, 4-6)

Teksten i Sønder Asmindrup Kirke kan forstås som en gengivelse af en sproghandling hvor Toke påtager sig låners pligt og ansvar som noget han ønsker eller som foreslås eller besluttes, eller som han så sig nødsaget til. Runelinje 1's konjunktiv er naturligvis ikke illokutionært brugt, da **toki** jo er i præteritum, men der kan konstrueres fornuftige modeller for den logisk forudsatte illokutionære version, nemlig (7) og (8). Eksempel (7) er konstrueret volitivt, optativisk, jf. (1):

- (7) Toki taka silf at lani af Rægnldu
(Jeg) Toke ønsker at tage sølv som lån af Rægnild

4 Eksempler af denne type med finit før pronominalt subjekt *vi* regnes i GG for dokumentation af svækkelse eller omdannelse af endelsen *-om* i indikativ 1p.pl. Det er der med en ændret opfattelse af konjunktivens betydningspotentiale ingen grund til.

I Sjt er alle personer i konjunktiv sg. faldet sammen i en form på *-i*, jf. GG VIII, § XX, og den oprindelige lsg.konj. på *-a* er ikke belagt. Det er strengt taget ikke vigtigt for argumentationen om konjunktivsammenfaldet også i lsg. går bagom 1200-tallets begyndelse eller ej, for en rekonstruktionen som performativ læsning er under alle omstændigheder mulig, med formen *taka* eller *taki*. En ikke-performativ rekonstruktion kan lyde som i (8) hvor en anden taler end Toki gengiver dennes beslutning eller plan, jf. eksempel (2).

- (8) Toki taki silf at lani af Rægnldu
Toke skal tage sølv som lån af Rægnild

I indskriften forskydes tempus til præteritum, og funktionen forskydes dermed til referat af en sproghandling eller dens forudsætning. Runelinje 1 gengives og tolkes da som (9):

- (9) Toki toki silf at lani af Ræhnldu
Toke ville-tage (præt.konj) sølv som lån af Rægnild
Toke agtede at tage sølv som lån af Rægnild
eller måske mest sandsynligt:
Toke måtte/skulle-tage (præt.konj) sølv som lån af Rægnild
Toke måtte el. skulle tage sølv som lån af Rægnild

3. Sekvensen (i)de

Imer og Christensen antager at korset † skal ses for sig, som en påkaldelse i sig selv af et himmelsk vidne, men har ikke noget forslag til de tre følgende runer. Jeg overvejer mulighederne for både en latinsk og en dansksproget tolkning.

3.1. En latinsk tolkning af (i)de

En helt nærliggende latinsk tolkning af (i)de er som *id e(st)*, altså 'det vil sige'. Abbreviaturen *e* for *est* er velkendt fra 11. århundrede frem, se Cappelli (1954), Brøndum-Nielsen (1943). I så fald skal dateringen forstås som en udlægning af det korstegnet skal stå for.

Her er der faktisk en besnærende mulighed, nemlig at korstegnet er en datoangivelse og indgår i kirkens kalendersymbolinventar for kirkeårets

Læseren vil have set et problem her der ikke har med formalia at gøre, men med realia. Dateringen *sexto Nonas Maii* er til den 2.5. 1210, ikke til 3.5. 1210.

3.2. En tolkning af linje 2 som dansk

5 Eller *inventione crucis* 'på korsindstiftelsesdagen'.

realiseret som **i** eller **e**, eller hvis udlæsningen **a** kan fastholdes, med **-a-** i præteritumsuffikset. Dentialsuffikset skrives med **d**, og det er der runologisk næppe noget at indvende mod. Der er eksempler fra 1100-tallet på **-d-** anvendt for **/-ð-/**, jf. DR Sagregister sp. 950 (runen **d**) og sp. 977 (runen **þ**).

3.2.1. Tegnet †

Præteritummorfemer kræver en verbalstamme. Den kan findes hvis man antager at tegnet † skal forstås som en repræsentation af denne verbalstamme, efter al sandsynlighed slet og ret som en verbalstamme *kors-*, dannet af substantivet *kors*. Infinitiven kan således være *korse*, *korsa*. Et alternativ kunne være en stamme med oldsaksisk ophav, nemlig *kryts-* og et verbum *krytse*. Man finder dog ikke noget verbum *korse* i GldO's seddelsamling, og heller ikke noget *krytse* i en relevant betydning, for den middelalderlige betydning af *krytse* er 'korsfæste'. Jeg vil argumentere for at verbet er *korse/korsa*, og det ud fra vestnordiske belæg. Det vestnordiske verbum *krossa* er ganske vist meget sparsomt belagt i juridisk betydning, men der er udtryk som *sætte kors* o.a. i betydningen 'give noget juridisk bindende karakter'. Meningen må være 'sætte kors ved noget som juridisk forpligtelse', 'sætte korsets tegn'. Derimod synes en nyere betydning 'slå kors for sig som beskyttelse mod det onde' ikke at kunne dokumenteres i tidlige kilder. Om funktionen som velsignelse og besværgelse benyttes *sighne*, *sighne sik*.

GldO registrerer således ikke noget ord **kryts* med betydningen 'kors', men derimod *kors* 'kors', og en verbalstamme *kryts-* i *krytsa*, *krytse*. Begge er lånestammer der ad forskellige veje udgår fra det latinske *crux* 'kors', opr. 'marterpæl, galge'.

3.2.2. Palæografisk argumentation

Man finder næppe paralleltilfælde til en sådan kombination af ideogram og bøjningsendelse inden for runeoverleveringen i snævrere forstand, og et bedre sted at søge er inden for håndskriftpalæografiens righoldige forkortelsesmuligheder, som belyst fx gennem Haugen, (2013) og Brøndum-Nielsen, (1943). Ideogrammer er her et særtilfælde af forkortelser, og det man må se efter, er forkortelser bestående af ét udtrykselement med et indhold der svarer til en ordstamme. Enkle forkortelser, der ganske vist ikke kan forekomme med bøjningsendelser, er & for 'ok' og l for 'eða' ('eller'), kendte oprindelige ligaturer overtaget fra den latinske tradition for *et* og *vel*. Tilsvarende optræder runetegn som forkortelser for hele stam-

mer, evt. med eksplicitte bøjningselementer, i kraft af deres traditionelle runenavne: **F** = fē ‘fæ, småkvæg, penge’, **Y** = maðr ‘menneske, mand’; det græske bogstav Θ (græsk θάνατος ‘død’) for *varð dauðr*, *andaðisk* ‘døde, udåndede’, latin *obiit*.

Inden for vestnordisk palæografi kan udtrykket ‘†’ stå for *kross*. Et af de ældste norske eksempler er fra AM 619, 4°: *ok hafðe bræut með ser .†. drottens várs* (AM 619, 4°, 135, 4) (D. Seip i Brøndum-Nielsen 1943). Et gammelt islandsk er fra AM 673a, 4° C: *siglu tre iarteiner † drottens vars* ‘masten betyder Vorherres kors’. Hertil *†festa* = *krossfesta* (Odd-Einar Haugen 2013, 236). Uden at der i øvrigt er tale om nogen morfografematisk systematik, kan dette forkortelsesprincip for stammer udmærket føre til at der ad hoc opdeles mellem et stammelement og et andet morfem. Et par eksempler:

†festa	=	kross-festa
ða	=	kon-a, con-a; ðo = kon-o, con-o
bu F	=	bú-fé

Oldkirkelige forkortelser som χp for Krist kan udbygges med norske morfemer (Seip 1943: 32) som i:

χpr	=	christ-r, krist-r
$\chi p \bar{in}$	=	christ-inn, krist-inn

Hvis vi nu læser **†ide** = *kors-ide*, svarer det i princippet til *ða* = *kon-a*, *con-a*. Forkortede stammer kan udvides med morfemer af forskellig art, og det spiller ingen rolle om der er tale om ideografisk repræsenterede stammer eller konventionelle forkortelser for stammer, herunder runers navne.

3.2.3. Stammen *kors-*

Kors er en metatetisk form af oldengelsk *cross*, lånt ind i vestnordisk som *kross* uden metatese. I østnordisk bruges den metatetiske form. Nielsen (1966) skriver om *kors* at det er lånt

vistnok gennem en oldeng. form **cors* med metatese af oldeng. *cross*, hvorfra on. *kross*, jf. også oldirsk *cross*, nordfris. *kōrs*, alle fra lat. *crux* ‘marterpæl’, mens sa. ords akk. *crūcem* gav oldsax. *cruci*, oldhty. *kruzi* (Nielsen 1966)

Hellquist (1929, 933) siger:

Ytterst svært är att bestämma vandringsvägarna för *kors* = fsv., da., som uppvisar metates i förhållande til isl. *kross*, vilket utgår från ags. *cross* eller fir. *cross* eller möjligen från ffra. *crois* av lat. *crūx*; (...). Från lat. ackusativen *crūcem* kommer däremot fsax. *crūci*, fhty. *krūzi*.

Da *kors* er det belagte og brugte ord om både galgetræ og dødens overvindelse, må man umiddelbart antage at formen skal være *korsede/korsade*, men et verbum *korse/korsa* er som sagt ikke belagt i GldO. *Krossa* findes derimod i nyere islandsk i betydningen 'slå korsets tegn, korse sig', jf. Blöndal med eksempler som:

krossa (a) vt. og vi. **1. a.** göre Korsets Tegn, slaa Kors: *k. sig*, korse sig, slaa Kors for sig; overf.: *hún mundi víst k. sig, ef jeg segði henni það*; *k. yfir e-ð*, slaa Kors over n-t: *k. yfir leidi*; *k. yfir skip*, slaa Kors over en Baad (som gaar ud paa Fiskefangst).

I ONP og i Fritzners ordbog er der et enkelt interessant eksempel der viser en juridisk brug af verbet, nemlig at frakende nogen brugsretten til jord ved at sætte kors.

Nv vill hann eigi reiða. þa scal krossa loð til leigu. oc firibioða hanom at neyta undan krosse. efter fimt Gul 37, 22
(Nu vil han (skyldneren) ikke betale. Da skal man efter en fem dages frist korsmærke avlen fra den lejede jord og forbyde ham at drage nytte af den uanset korset (dvs. hvis han fjerner den uanset korset))

Ellers finder man formuleringer der nævner et kors som symbolet for gyl-dighed og forpligtelse. Proceduren kaldes *løg festa* 'lovfæstelse'. I et frag-ment i det Norske Rigsarkiv finder man lignende procedurer, så vidt det ses også om jordforhold.

nefmni ek viðr þæt .ii. uatta. ok sætr ek kross a
ONP. Juridica : Lögfróði: JurForm15, Ms.: NRA 15 (c1350-1370).
Storm 1885 [NGL 4]

(og) jeg navngiver to vidner dertil og (herefter) sætter jeg kors ved
(det)

I Grágás finder man lignende anvisninger på inddragelse af kors, især ved aftaler uden for tinge.

Til allra eiða þeirra er menn vína eigi a þingi oc scal sa fá bók til eða cross er queðr þeirra mala er eiða scal vm vína Grágás II, 115, 2-4
(Til alle de edsforpligtelser som folk ikke indgår på tinge, (da) skal den som rejser sådanne sager hvor man skal aflægge ed, skaffe en bibel eller et kors dertil.)

Der er mig bekendt ingen eksempler på retlige aftaler med inddragelse af kors eller med korssætning i danske landsskabslove. Det fremgår af KLMN, artiklen *kors*, at korsmarkering har været almindeligt i Norge og Island til markering af markskel, og sådanne forhold kan også findes omtalt i danske diplomer:

Ther poa swarede for^{de} her Tonno och sagde at han wilde wdlegge Lunde domkirche all den grund, ager och æng, som ligger østher op til then gard, som nw bygder (ms. bugder) er och her Tonno i wære haf-fuer, som er fraa then norre brøden vdi en bøgh som tha hiøgs et kors vdi, och soa til en eegh, som och hiøgs tha et kors vdi, och soa neder vdi en hule GldO. 1/9 1492 (Åkarp, Gärds hd. DiplLund. V. 181, 16)
(Derpå svarede fornævnte hr. Tonno og sagde at han ville overdrage til Lunds Domkirke al den jord, ager og eng, som ligger mod øst op til den gård som nu er bygget og som hr. Tonno har i værge, som går fra det nordre hugstområde til en bøg hvor der da blev hugget et kors i, og derefter til en eg som der også blev hugget et kors i, og derefter ned i en hulvej)

Söderwall (1885) har faktisk et opslag *korsa*, men ingen citater der kunne støtte en juridisk anvendelse.

korsa (-adher), v. [Isl. krossa]

1) korsa, märka med korsets tecken. sik siälf korssa mz handenne Lg 3: 267.

2) förse med kors? lät bredha hans kamara mz korsadhum täppte-tom KL 53

Betydning 1) 'märka med korsets tecken' lader sig forstå som velsignelse eller besværgelse, netop på grund af den reflektive konstruktion i eksemplet. Også i svensk er det *signa* der er det normale ord for disse betydninger, og Söderwall citerer et rigt udvalg af eksempler med dette ord. Betydning 2) refererer til gulvtæpper med indvævede kors der indgår i en prøve eller fælde for den hellige Frans. Det er ikke en juridisk term.

3.2.4. Stammen *kryts-*

Stammen *kryts-* er fra oldsaksisk *kruci* (krutsi, idet *c* = *ts*) 'kors, galge'. Sidstnævnte findes i tostavellesform i *crycivku* 'kors(fæstelses)ugen' (Skånske Kirkelov) og i *crucifiks*. Omlyden i *kryts-* peger på et tidligt lån og ikke som GG synes at mene et middelnedertysk:

Middelnedertyske Laaneord kan, da Udviklingen *ts* > *s* i Nedertysk forekommer dialektalt (eller i Konsonantgruppe), tænkes at være laante med saavel *ts* som *s*; saaledes *kryza* korsfæste Mariakl., *crytsess* HKv: 17² : *cryssset* HKv 17²⁰ o.fl. (mnt. *kruzen*) GG II, 229.

Et middelnedertysk *kruzen* burde som lån have formen *krutse*, jf. eksempel (1) nedenfor, men verbalformerne *krytsa*, *krytse* er former af et *ōn*-verbum, jf. Mariaklagens form *krycaþo* (for *krytsaþo*) og må forudsætte muligheden for et allerede omlydt substantiv **kryts*. Intet tyder på en ældre middeldansk verbalform **krutsa*, **krutse*, som *on*-stamme til **kruts*, og *kryts-* må være lånt ind så tidligt at der stadig har været aktiv omlyd, dvs. en normbevidsthed om at former som *krutsi-* skal svare til en apokoperet og omlydt form. Det forhindrer ikke at sammensætninger har en mere lærd, udenlandsk form som i *crucifiks*, og i *crycivku* finder man formentlig netop et kryds mellem formerne *kryts* og */krutsi/*.

Verbet *krytse* findes i Gammeldansk Ordbogs seddelsamling (jf. GldO's manual og ordliste ved Kaj Bom), men ikke med fuld sikkerhed i den her relevante betydning. Derimod er det et transitivt verbum og betyder – gentagne gange belagt – 'korsfæste', flere gange i Mariaklagen *þær þe hanum kryzaþo* [el. *krycaþo*] *fore mina øhhan* Mariakl. 20, 2-3; *Mæþan i kryzæn* [el. *krycæn*] *min enigh sun, kryzær* [el. *krycær*] *ok mik hans usla mōþær* (Mariakl. 22, 15-16) og et antal gange i K4, udgaven Hellige Kvinder, og i bønnebøgerne. Her blot et enkelt: *Lat hannum crytzæ!* ... *The optæ æn tha meræ: cryss hannum!* (HellKv 16, 30).

Der er dog et eksempel fra GldO (ud af 15 i alt) der kan have en anden betydning, nemlig fra eskatokollen til Sjællandske Kirkelov i yngre redaktion. Tekststedet lyder således i DgL:

- (10) sithen sanctæ knút .i. Ringstath war laugh i skrin. oc knút konung
waldemar sun war crunæth
oc til konung wight.
efter at Sankt Knud i Ringsted var lagt i skrin og Knud kong Val-
demar søn var kronet
og til konge viet
*Efter at Sankt Knud var skrinlagt i Ringsted og kong Valdemars
søn Knud var kronet
og viet til konge*
(SjKI. YRed. AM 455,12. DgL VIII, 480, 1-2)

To håndskrifter⁶ fra 15. århundredes anden halvdel tilføjer ifølge apparatet (480, 20, jf. seddel i GldO) formen *crutzeth* efter *war* så teksten kan antages at have ordlyden (ikke ortografien):

- (10') knút konung waldemar sun war crutzeth crunæth oc til konung
wight.

Man kan selvfølgelig mene dette er en fejl skriverne ikke har rettet, men det kan også give mening, dog naturligvis ikke 'korsfæste', og netop derfor er eksemplet interessant. Hvis man antager det ikke er en fejl, må det betyde 'slå korsets tegn for', 'velsigne eller indvie ved at slå kors'. Teksten vil da betyde: '<efter at> ... Knud, kong Valdemars søn, blev slået kors for, kronet og viet til konge'. Formentlig foreligger ordet her i nedertysk, ikke-omlydt form, og den slutning der ligger lige for, er at betydningen 'slå kors for nogen/sig' først er belagt i form af det nedertyske lån.

I øvrigt skal man til ældre nydansk for at finde en relevant betydning. Under opslagsordet *krydse* anfører Kalkar ud over betydningen 'korsfæste' også betydningen 'slå kors over, korstegne', men i underbetydningen 'signe', 'sikre mod ondt': »hun ey skulde slippe vort iver og ey gaa bort med strippe, at hun jo krydtzet koe oc spand, thi kierlinger

⁶ C 6 = Stockholm C 65 (2. halvdel af 15. årh.) og C 8 = Stockholm C 781/2 (1469).

de ellers kand smør-lycken fra os trylde. Kingo, Sæbygd.« også om anbringelse af et varigt korsmærke; »da skal enhver brygger sine tønder paa begge bunde over alt med sit boemerke krydse eller brænde. Bryggerlags Art. ^{26/3} 1687. art. 38.« En betydning ‘forpligte sig juridisk’ er ikke fundet.

3.2.5. Opsamling: *kors/kryts*

Ordformen *kors* skal være udgangspunktet. Dette ord er det gængse ord for kors, både som galgetræ og opstandelses- og frelsesymbol, og kun dette ord har belagt en middelalderlig betydning som juridisk garanti. Det tilsvarende verbum er *korse*, i usvækket vokalform *korsa*. *Krytse* kan ikke belægges i nogen relevant betydning før 15. årh. og da i betydningen ‘indvie med kors’, ‘signe med kors’, og det endog i middelnedertysk form *crutzen*. Ejendommeligt er det at ordene *korse* og *krytse*, eller i det mindste det ene af dem, ikke er belagt i betydningen ‘sætte kors, markere med kors’ i GldO’s seddelsamling, men det kan jo være en tilfældighed. Söderwall angiver 2 eksempler på *korsa*, den ene betydning er ‘korse sig, markere med kors’, men ingen overbevisende juridisk betydning.

3.2.6. Resume: dansk tolkning af linje 2

Linje 2 fremtræder nu som (11), idet vi ser bort fra variationen mellem graferne *i* og *e*, og ansætter *e* som grafem. Læsningen som kors[ade] udelukker fortsat den latinske tolkning *id e(st)*:

- (11) [kors]ede el. [kors]ade [+ datering på latin]
(*Han*) gjorde korsets tegn
eller
(*Han*) satte kors
[+ datering på latin]

Det er ikke nogen indvending at sætningen ikke har subjekt. Dette er helt almindeligt i ældre nordisk, og eksemplerne er legio, også hvor subjekts-referenten er kendt. Et eksempel er allerede anført ovenfor, nemlig skåningeverset, eks. (4). Jeg tilføjer (12)-(14), med de subjekter det moderne sprog kræver, i parentes i oversættelsen:⁷

7 Også anført på hjemmesiden dansksproghistorie.dk som ekstra materiale til Heltoft, uma. Nielsen (2019).

- (12) siate ær brimsæ sten. star mællin blekøng ok møre
 Sjette er brømse sten. står (præs.ind.3sg) mellem Blekinge og Møre
'Den sjette er Brømse stenen. (Den) står mellem Blekinge og Møre'
 (AM 28, 8°, 97v)
- (13) Warthær thæn schær, ær iarn bar, tha scal han præsti sin ræt vppi
 halda;
 warthær uscær, tha scal hin, ær sac sökær, hans ræt uppe halde
 bliver urenset, så skal den der forfølger sagen, svare ham hans ret
 Bliver den rensset som bar jern, så skal *han* svare præsten det han
 har ret til
'bliver den rensset som bar jern, så er det ham der skal svare præ-
sten det han har ret til; bliver (han) ikke rensset, så er det sagsøge-
ren der svarer ham hans ret'
 (SkL, B 69, DgL, bd. 1.1, s. 125)
- (14) Æn vm j løndum ær giort. tho at kunt se.
 men hvis i løndom er gjort, selv om beslægtet er (præs.konj)
'men hvis (det) er gjort i det skjulte, selv om (det) er mellem be-
slægtede ...'
 (SkKI, B 74, CCD, bd. 3, bl. 104r)

Man kan undre sig over at et gældsbevis ikke giver nogen oplysning om størrelsen eller værdien af det lånte. Som jeg forstår KLNMs artikel om lån, kan forklaringen være den simple at ved tvist om beløbets eller anden gælds størrelse sker afgørelsen ved vidneførsel. Først senere da diplomer er udbredte, er der reel mulighed for at skriftfæste det låntes værdi. Pointen i Tokes forpligtelse er at der skal betales tilbage i samme kvalitet – sølvmonter – som lånet er ydet i.

4. Konklusion

I en tolkning af linje 2 som latinsk tekst peger jeg på muligheden for at opfatte **(i)de** som *id* fulgt af forkortet *e(st)*, *id est*, 'det vil sige'. I denne læsning vedrører hele linje 2 dateringen, og Imer og Christensens datering er en udlægning af kalendersymbolet † for *inventio crucis*.

Det forbehold man vel må tage over for forslag 1, har udelukkende med datoen at gøre: der står *sexto*, ikke det efter tolkningen ventede *quinto*. Der

er ingen ortografiske modsigelser mellem forslag 1 og forslag 2, og det kan være en pointe at de begge er mulige. Det kan også være en pointe at **(i)de** er fastholdt i runer for at pege på at teksten fortsat kan læses på dansk.

I min tolkning af linje 2 som dansk har jeg foreslået at opfatte runese-kvensen **(i)de** / **(e)de** / **(a)de** som en præteritumafledning med et præteritumfleksiv *-eth-e* /-eð-e/ el. *-ath-e* /-að-e/. En læsning som **(i)de** vil være en variant af den svækkede vokal med notationen *-e-*. Det forudgående kors **†** opfattes som en ideografisk forkortelse af stammen *kors-*. Der læses *korsethe* /*kors-eð-e*/ eller *korsathe* /*kors-að-e*/ ‘satte kors’, ‘forpligtede sig ved kors’.

Rune 7 i første linje er et tydeligt **i**, og runerne 5-7 læses **to=ki** *tōki* ‘måtte el. skulle-tage’, præteritumkonj. Med inddragelsen af en indholdsbase-ret (funktionel) lingvistisk tilgang bliver det muligt at tilskrive konjunktiven et indholdspotentiale der giver mening i den pragmatiske sammenhæng Imer og Christensen foreslår. Teksten beskriver og dokumenterer således den situation hvor Toke forpligter sig på lånet over for Gud og hvermand.

Mit forslag støtter Imer og Christensens udlæsning og tolkning og deres forståelse af genre og skriftkultur i middelalderen. Det er lærerigt at se tilbage på tidligere tolkningsforsøg hvor forskerne ikke har kunnet se kirkevæggen som en opslagstavle eller vægavis til verdslig brug. De har dermed opfattet indskriften som et eksempel på ‘kradserier’ eller graffiti, med en måske tvivlsom skriverintention bag. Forskerne er blevet ført til at bortse fra tydelige runer og fejlagtigt at antage ‘fejllistning’ – dermed er de så blevet ført i rundkreds.

Litteratur

Kilder

AM 28,8° = *Det Arnemagnæanske Haandskrift No 28,8vo, Codex Runicus*, udgivet i fotolitografisk Aftryk af Kommissionen for det Arnemagnæanske Legat. København 1877.

Carlsbergfondet. Tydning af indskrift på kirkevæg afslører udbredt skriftkultur i middelalderen. Carlsbergfondets hjemmeside. Link: Tydning af indskrift på kirkevæg afslører udbredt skriftkultur i middelalderen | Carlsbergfondet, København.

Dansk Litteraturhistorie 1 = Dansk Litteraturhistorie 1. Fra runer til ridderdigtning, af Søren Kaspersen, Sigurd Kværndrup, Lars Lönnroth og Thorkil Damsgaard Olsen. København 1986.

- Danske Sprogtekster I = *Danske sprogtekster til Universitetsbrug I*, ved Johs. Brøndum-Nielsen. København 1925.
- DgL = *Danmarks gamle Landskabslove I-VIII*, udg. af Johs. Brøndum-Nielsen mfl. 1933 og sen.
- GldO = Gammeldansk Ordbogs seddelsamling = Gammeldansk seddelsamling Ordsøgning — gdo (gammeldanskseddelsamling.dk)
- GldOL = Gammeldansk Ordliste, med forord af Kaj Bom. 1954. Stencileret.
- HellKv = De hellige Kvinder. En Legende-Samling. *Dansk Klosterlæsning* 1-3, udg. af C. J. Brandt. København 1858-1865.
- Kalkar = Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*. Kalkars Ordbog — ordnet.dk
- Mariakl = *Mariaklagen*, udg. af Johs. Brøndum-Nielsen og Aage Rohmann. København 1929.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. ONP: Ordbog over det norrøne prosasprog (ku.dk)
- SjT = *Sjælens Trøst* 1-2, udg. af Niels Nielsen. København 1937-52.
- SkKl = Skånske Kirkelov, som trykt i *Gammeldansk læsebog*, udg. af Nelly Uldaler og Gerd Wellejus. København 1968.
- Söderwall = K.F. Söderwall. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Vol I-III. Lund. 1884-1918. Elektronisk via www.spraakbanken.gu.se
- Søndagevangelier = *Svenska Medeltidspostillor*, del 8. Udg. af Bertil Ejder. Lund 1983.
- Sønder Asmindrup kalkkristning. Nationalmuseets Samlinger Online. Foto ved Erik Moltke 1933. Link: Sønder Asmindrup kalkkristning - Nationalmuseets Samlinger Online (natmus.dk)

Referencer

- Brøndum-Nielsen, Johannes. Indledning. I Johannes Brøndum-Nielsen (udg.), *Palæografi A. Danmark og Sverige*. Nordisk Kultur XXVIII. København 1943.
- København: Capelli, Adriano. *Dizionario di Abbreviature latine ed italiane*. Milano 1954.
- Carlsbergfondet. Tydning af indskrift på kirkevæg afslører udbredt skriftkultur i middelalderen. Carlsbergfondets hjemmeside. Link: Tydning af indskrift på kirkevæg afslører udbredt skriftkultur i middelalderen | Carlsbergfondet
- GG = Gammeldansk Grammatik = Johs. Brøndum-Nielsen, under medvirken af Karl Martin Nielsen. *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling* 1-8. København 1928-73.
- Habermas, Jürgen. Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz. Jürgen Habermas og Niklas Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung?* 101-141. Frankfurt am Main 1971.
- Haugen, Odd Einar. *Paleografi*. I Odd Einar Haugen (udg.), 194-248. Bergen 2013.

- Haugen, Odd Einar (udg.). *Handbok i Norrøn Filologi*. Andre udgåve. Bergen 2013.
- Hellquist, Elof. *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung* I. Lund 1929.
- Heltoft, Lars, under medvirken af Marita Akhøj Nielsen. Fra gammeldansk til nutidsdansk. *Dansk Sproghistorie*, Bind 3. *Bøjning og bygning*, Kap. 11.2. udg. af Ebba Hjorth, Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete Korvenius Jørgensen og Laurids Kristian Fahl, 129-225. Århus: Aarhus Universitetsforlag/Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. 2019.
- Haastrup, Ulla. Danske kalkmalerier 1475-1500. I Ulla Haastrup (red.), *Danske Kalkmalerier. Sengotik 1475-1500*, 12-49. Nationalmuseet, København 1991.
- Imer, Lisbeth og Anders Leegaard Christensen. Hvis vægge kunne tale. *Skalk*, 2023(3), 9-13. 2023.
- Jacobsen, Lis og Erik Moltke. *Danmarks Runeindskrifter 1-3. Text. Atlas. Register*. København 1942.
- Jakobsen, Lisbeth Falster og Lars Heltoft. Paradigm formation: Changes of function and structure in German and Danish mood systems, *Acta Linguistica Hafniensia*, 44:1, 77-107. 2012.
- KLMN = Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. Artiklerne *gæld*, *kalendarium*, *kors*, *korsmesse*, *lån*.
- Moltke, Erik. *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København 1976.
- Moltke, Erik. *Runes and Their Origin. Denmark and Elsewhere*. København: Nationalmuseet. (Oversat og udvidet udgave af Moltke 1976]. 1985.
- Nielsen, Niels Åge. *Dansk etymologisk ordbog*. København 1966.
- Searle, John R. *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge 1979.
- Seip, Didrik Arup. *Palæografi B. Norge og Island*. I Johannes Brøndum-Nielsen (udg.), *Nordisk Palæografi A og B. Nordisk Kultur XXVIII*. Uppsala og Stockholm 1943.
- Wimmer, Ludvig F. A. *De danske Runemindesmærker*. Haandudgave ved Lis Jacobsen. København og Kristiania 1914.

Adressaten for Leonora Christinas selvbiografi

Af Marita Akhøj Nielsen og Lene Schøsler

The editions of Leonora Christina's French autobiography (2021) and Otto Sperling's biography of Leonora Christina (2022) have provided prerequisites for a thorough study of the two works and of their mutual relationship, including the question of the autobiography's addressee. At least since 1730, Otto Sperling has been designated as the addressee, which Sebastian Olden-Jørgensen has argued against in two articles from 2022. Instead, he has put forward the hypothesis that the autobiography is addressed to Admiral Henrik Bielke. This hypothesis has motivated the present study. The procedure has been to collate the two texts and bring out all agreements and deviations (section 2). Next, the autobiography has been read closely to collect all information about the addressee (section 3), and the other sources for the addressee question have been scrutinized (section 4). Finally, the importance of the addressee question for the perception of the autobiography is assessed: Is it indeed a private letter or a defense addressed to an international audience? (section 5). The main results of the investigation are that the autobiography is not conform to the characteristics of a private letter, and that Otto Sperling was probably the "Monsieur" to whom the autobiography is directly addressed, but that the true addressee was the European network of the Ulfeldt family and other influential circles.

1. Anledningen

På Leonora Christinas 400 års-fødselsdag, den 8. juli 2021, udsendte Det Danske Sprog- og Litteraturselskab hendes franske selvbiografi i to udgaver med klart forskellige målgrupper, dels en diplomatarisk udgave med dansk oversættelse og omfattende indledning (Leonora Christina 1673/2021a), dels den danske oversættelse med formidrende efterskrift (Leonora Christina 1673/2021b). I den brede offentlighed fik udgivelserne ikke megen opmærksomhed, men de er blevet omtalt og – væsentligere – anvendt i videnskabeligt øjemed. Vægtigst er Sebastian Olden-Jørgensens artikler »Kongedatteren og hendes *ghost writer*. Nyt syn på tilblivelsen af Leonora Christinas franske selvbiografi (1673)«, i *Danske Studier* 2022, s. 27-50 (Olden-Jørgensen 2022a) og »Otto Sperling den yngres latinske Leonora Christina-biografi (ca. 1690)«, i *Fund og Forskning i Det Kongelige Biblioteks samlinger* 61, 2022, s. 11-42 (Olden-Jørgensen 2022b).

I de to artikler fremsætter Olden-Jørgensen en hypotese om adressaten for Leonora Christinas selvbiografi, der gør op med næsten 300 års opfat-

telse af sagen, og som fortjener en nærmere drøftelse. Det er formålet med nærværende artikel at undersøge argumenterne for og imod den traditionelle og den nye hypotese om selvbiografiens adressat. Det bundsolide grundlag for den nye hypotese er Olden-Jørgensens udgave (2022b) af Otto Sperling den yngres biografi af Leonora Christina i det kolossale og aldrig fuldførte gynæceum »De foeminis doctis« (håndskriftet GKS 2110 a-b kvart, herefter DFD).

Med Olden-Jørgensens udgave er Sperlings meget vanskeligt tilgængelige arbejde fremlagt i en overskuelig form, oven i købet med dansk oversættelse. I nærværende undersøgelse vil vi i afsnit 2 med glæde udnytte den nyvundne mulighed for en kollationering mellem Leonora Christinas selvbiografi og levnedsbeskrivelsen af Leonora Christina i DFD, eftersom Olden-Jørgensens argumentation imod Sperling den Yngre som adressat for selvbiografien i høj grad baserer sig på spørgsmålet om, hvorvidt den franske tekst er kilde til DFD.

Efter tekstsammenligningen vil vi i afsnit 3 gennemgå selvbiografiens oplysninger om adressaten og i afsnit 4 fremlægge resultaterne af vores genlæsning af de øvrige kilder til adressatsspørgsmålet, hvoraf langt de fleste er velkendte i den omfattende udforskning af Leonora Christinas liv og værker. Endelig vil vi i afsnit 5 vurdere adressatsspørgsmålets betydning for opfattelsen af selvbiografien, herunder vende tilbage til spørgsmålet om, hvorvidt selvbiografien kan opfattes som et privat brev eller et forsvarsskrift stilet til et internationalt publikum.

2. Leonora Christinas franske selvbiografi og Otto Sperlings Leonora-biografi i »De foeminis doctis«

2.1 Karakteristik af de to værker

Selvom de to tekster, der her skal sammenholdes, principielt beskæftiger sig med samme emne, nemlig Leonora Christina, er de væsensforskellige. Det har betydning for vurderingen af overensstemmelser og diskrepanser mellem de to tekster, og derfor skal de her ganske kort karakteriseres.

Det er i denne forbindelse relevant at inddrage en grundlæggende skelnen mellem tekster og ytringer, der kan karakteriseres som nærhedskommunikation hhv. afstandskommunikation, en skelnen, der er etableret i variationslingvistikken (se Söll 1974 og Koch & Oesterreicher 2001) og

fremstillet i vores udgave af Den franske selvbiografi (Leonora Christina 1673/2021a s. 38f med figur 2):

Nærhedskommunikation

Privat kommunikation
Kendt samtalepartner
Stærk emotionalitet
Forankring i handling og situation
Forankring i tid og rum
Intenst kommunikativt samarbejde
Dialog
Spontan kommunikation
Tematisk frihed

Afstandskommunikation

Offentlig kommunikation
Ukendt samtalepartner
Svag emotionalitet
Løsrevet fra handling og situation
Løsrevet fra tid og rum
Minimalt kommunikativt samarbejde
Monolog
Forberedt kommunikation
Tematisk bundethed

I kommunikativ henseende fremstår Leonora Christinas tekst kompleks, idet den er domineret af træk, der er karakteristiske for nærhedskommunikation, samtidig med at den har et vist præg af afstandskommunikation (jf. Leonora Christina 1673/2021a s. 71f).

Selvbiografiens indledning signalerer privat brev med tilskrift til en »Monsieur« (1.1)¹, hvis navn ikke nævnes, men som tydeligvis er en god bekendt af forfatteren, hvad der fx fremgår af indforståede bemærkninger i stil med »Il vous est bien cogneu« (Som De ved; 14.18).

Adskillige steder præges teksten af stærk emotionalitet, bl.a. »Madame, vous estes si hautaine, je vous humilleray, je vous feray si petite petite, et montrait avec sa main contre la terre, vous avez esté élevée en l'air, mais je vous metteray bas« (»Frue, De er så stolt, jeg vil ydmyge Dem, jeg vil gøre Dem så lille, så lille,« og han viste med sin hånd ned mod jorden: »De har været højt hævet, men jeg vil sætte Dem lavt.«; 43.2-5).

Teksten er eksplicit et svar på adressatens ønske om biografiske oplysninger: »Pour satis faire à vostre curiosité, Je vous feray un petit recit de la vie de celle que vous desirez sçavoir« (For at opfylde Deres ønske vil jeg skrive en lille livshistorie til Dem om hende, som De gerne vil vide mere om; 1.2f). Derfor er den overvejende tilbageskuende og fortæller om, hvad der er sket.

Monologformen er dominerende, men der er en del dialogiske træk i form af direkte henvendelser til adressaten, ikke bare i indledning og slutning, men spredt over hele teksten (se afsnit 3 og 5 nedenfor).

1 Der henvises til selvbiografien med sidetal - punktum - linjetal i udgaven, Leonora Christina 1673/2021a; den danske oversættelse er trykt synoptisk med den franske originaltekst.

Der er ingen tvivl om, at fremstillingen er omhyggeligt gennemarbejdet, men den giver også udtryk for en vis spontanitet, idet der er foretaget en del ændringer, mest markant tilføjelser, foruden et par små tillæg til sidst med glemte detaljer: »Deux passages j'ay oublié« (To afsnit har jeg glemt; 69.21). Desuden kommenterer Leonora Christina ikke helt sjældent sin fremstilling med udbrud i stil med »Il ne faut pas que j'oublie« (Nu må jeg ikke glemme; 1.13).

Som brev er Leonora Christinas værk atypisk (jf. afsnit 5 nedenfor), og det er med god grund, den er kendt som hendes selvbiografi. Hun skildrer nemlig sit liv fra fødsel til skrivende stund og dvæler ved konkrete, detaljeret skildrede situationer, mens de mellemliggende perioder omtales ganske kort eller helt forbigås. Denne episodiske fremstilling afspejles i den høje andel af replikgengivelser, efter vores opgørelse ca. 30 % af den samlede tekstmasse (Leonora Christina 1673/2021a s. 73). Disse træk giver selvbiografien et skønlitterært præg, hvad forfatteren selv gør opmærksom på i kommentaren »La il y arrivoit une piece digne de Romans à nostre femme« (Dér oplevede vor heltinde et optrin, som kunne stamme fra en roman; 20.16f).

Leonora Christina har valgt at skrive på fransk, det internationale aristokratis sprog. Med sin selvfremsættelse leverer hun et defensorat, selvom hun ikke fremsætter eksplicitte overvejelser om form eller formål ud over indledningens henvisning til adressatens ønske og en afsluttende bemærkning om, at beretningen afsluttes pga. tidspres: »Voilà ce dont il m'en souvient à la haste de l'Histoire demandée; Je me suis hastée le plus qu'il m'a esté possible puis que vous estes sur vostre départ« (Her er det, som jeg i al hast husker af den historie, De har bedt mig om. Jeg har skyndt mig så meget, jeg kunne, fordi Deres afrejse er nært forestående; 70.7-9).

Trods det påberåbte hastværk er teksten relativt omfattende, ca. 19.650 løbende ord i den franske original.

Ud fra en samlet vurdering af disse forhold er vi nået til den opfattelse, at værket er andet og mere end et privatbrev (se videre diskussionen i afsnit 5).

Kommunikativt er Sperlings Leonora Christina-biografi enklere end selvbiografien. Her er klart tale om afstandskommunikation, idet biografien indgår i en omfattende lærd afhandling om lærde kvinder, beregnet for en akademisk offentlighed uden identifikation af modtageren. Teksten er ikke helt blottet for emotionalitet, men den kommer til udtryk i den afdæmpede form af vurderende udsagn som »ingenium eruditum et

elegantissimum« (lærde og yderst smagfulde begavelse; s. 306/ 26; 34).² Desuden udnytter Sperling efter tidens akademiske skik paralleller til store antikke kvindeskikkelser for at prise sin hovedperson (s. 311/ 26), ligesom han refererer en samtidig kilde, der er kendt for sin uforbeholdne beundring for Ulfeldt-parret, La Valette 1678 (s. 306 og 311/ 26). Forfatterens situation inddrages ikke, og der er ingen læserhenvendelser. Om spontan kommunikation kan man ikke tale, selv om de hyppige tilføjelser og øvrige ændringer vidner om en langstrakt tilblivelsesproces.

Biografien indgår i Sperlings forarbejder til et omfattende kvindeleksikon, et gynæceum. I Alenius 2012 er Sperlings manuskript indplaceret i den omfattende litteratur om denne særlige genre, »kataloger over bemærkelsesværdige kvinder, der intellektuelt ansås for at hæve sig op over deres køn« (s. 187). Som titel har Sperling valgt »De foeminis doctis« (Om lærde kvinder), og som Alenius gør opmærksom på, skal *lærd* forstås i bred betydning, om »kvinder, der satte sig spor i historien gennem lærdom, bøger, manuskripter, kunst, filosofi, musik, lægelig og medicinsk kunnen, naturvidenskabelig indsigt eller på andre måder« (s. 188).

Sperling skriver på latin, det internationale videnskabelige kommunikationssprog. I hans manuskript findes ingen eksplicite overvejelser om værkets form eller formål, men genren er velkendt, og der er bevaret en korrespondance mellem Sperling og en af de kvinder, han havde udvalgt til sit gynæceum, Anna Margrethe Quitzow (se afsnit 3.2 nedenfor). Faktisk ligger Sperlings fokus i Leonora Christina-biografien på netop de forhold, han udtrykkeligt ønsker oplyst fra frøken Quitzow: den familiære baggrund, detaljer om undervisning, uddannelse, studier og litterær virksomhed. I øvrigt er Sperlings biografi kortfattet og springende, med ganske få konkrete episoder og så godt som ingen replikgengivelse. Den samlede biografi er på ca. 2.100 ord i den latinske original.

2.2 Fællesstof

De to forfattere har altså hver sit projekt, som kun delvist er sammenfaldende. Derfor er deres fremstillinger af Leonora Christinas levned fundamentalt forskellige samtidig med, at det fælles emne indebærer, at der er en række overensstemmelser.

² Der henvises til Sperlings biografi med sidetal i originalmanuskriptet/ sidetal i Olden-Jørgensen 2022b, dels for translitterationen, dels - efter semikolon - for oversættelsen, hvor dette er relevant.

I sin udgave af Sperlings komplicerede manuskript har Olden-Jørgensen omhyggeligt fremlagt fem tilblivelseslag (2022b s. 15-17), og sammenfaldene med selvbiografien findes i de første fire, men ikke i det femte; der er ikke nogen berøring med Leonora Christinas tekst i sidste halvdel af Sperlings portræt (fra og med s. 27, femtesidste linje »donec«). Det er altså ikke korrekt, når vi har hævdet, at selvbiografien er Sperlings hovedkilde (Leonora Christina 1673/2021a s. 91, jf. Olden-Jørgensen 2022a s. 33; 2022b s. 18). Dermed er naturligvis intet afgjort vedrørende dens eventuelle rolle som kilde i øvrigt.

I vores kollationering af de to tekster har vi taget udgangspunkt i Leonora Christinas tekst. Nedenfor gennemgår vi de – større og mindre – overensstemmelser, vi har fundet; af hensyn til overskueligheden er de nummereret. Først derefter vurderer vi, i hvilket omfang der evt. kan være tale om afhængighed.

2.2.1 Fødselsdato

I selvbiografien oplyser Leonora Christina, at hun er født den 11. juni 1621 (1.4). DFD ytrer tvivl om datoen: »1621. d. 11. Junii <vel potius m. Julio>«; teksten i klammer, 'nok snarere juli', er tilføjet senere (s. 319/ 24; 32). Overensstemmelsen med Sperlings oprindelige tekst skal nævnes her, fordi der i samtiden rådede en vis forvirring om fødselsdatoen. I *Jammers Minde* anførte Leonora Christina oprindelig 11. juni, men rettede senere til 18. juli (dateringen af fortalen, Leonora Christina 1674-98/1998 s. 16*). Endnu i 1685 angav hun 11. juni i det selvbiografiske digt på alterklædet til Maribo kirke (Birket Smith 1872 s. 137 note *). En anonym nekrolog over Leonora Christina fra maj 1698 anfører 22. juni (*Nova Literaria* 1698 s. 81), mens Holberg holder på 22. juli (1735 s. 572), hvad adskillige yngre forfattere overtager.

2.2.2 Trolovelsen med Corfitz Ulfeldt

Leonora Christina henlægger sin trolovelse til »l'Age de sept ans et deux moys« (syv år og to måneder; 4.4f), hvad der afviger lidt fra DFD: »a septimo ætatis anno« (syvende år; s. 321/ 24; 32), selvom syvtallet optræder begge steder.

2.2.3 Hertugen af Sachsens frieri

I selvbiografien er den korte notits om trolovelsen optakt til en beretning om, hvordan Leonora Christina holder fast ved kærligheden til sin forlovede, selvom hun bliver drillet voldsomt med hans fattigdom og syg-

dom (4.6-5.2), og derefter følger fortællingen om hertugen af Sachsens frieri til Leonora Christina (5.3-21). Sperling har kun det andet optrin (s. 321/ 24). Olden-Jørgensen har gennemgået frierfortællingen detaljeret (2022a s. 37), og derfor vil vi begrænse os til en opremsning af overensstemmelser og afvigelser. De to hovedpersoner er de samme, Leonora Christinas alder ligeledes. Sperlings beretning er kortere end Leonora Christinas, således nævner han ikke stedet for frieriet (Kolding if. en marginaltilføjelse i selvbiografien), og mens Leonora Christina bringer en række personer og sidehistorier i spil (kongen, hovmesterinden, Hannibal Sehested, Corfitz Ulfeldt og deres indbyrdes forhold), omtaler han kun kongen og hoffet. I Leonora Christinas beretning er pointen dels hendes lydighed over for faderens valg, dels hendes position som værdig til en hertugs hånd. Hos Sperling er det hendes troskab over for Corfitz Ulfeldt, der er hovedsagen; i selvbiografien er den netop skildret i det foregående afsnit.

2.2.4 Undervisning

Flere af Leonora Christinas oplysninger om den undervisning, hun modtog som barn, er indlejret i dramatiserede optrin, som ligger uden for Sperlings interesseområde. Derfor skal de her opregnes samlet: fransk, skrivning, aritmetik og dans (5.24-6.1), højtysk og spinetspil (8.5-7), tegning og aritmetik (11.13 marg.). Sperling nævner i én sætning tysk, fransk, musik og matematik, hvortil maleri siden er føjet (s. 321/ 25; 32). Overensstemmelsen er altså rimelig vidtgående.

2.2.5 Hukommelse

Leonora Christina er stolt af sin gode hukommelse, især som barn: »Elle avoit alors une Memoire pas ordinaire, elle pouvoit en mesme temps lire un sausme par coeur, escrire un autre, et prendre garde à ce qui ce disoit« (Dengang havde hun en usædvanlig god hukommelse, hun kunne på én gang fremsige en salme udenad, skrive en anden og følge med i, hvad der blev sagt; 7 marg.). Hos Sperling lyder beskrivelsen »A teneris annis memoriâ fuit adeo excellenti, <etiam> ut Psalmum alterum recitare, alterum scribere, et quæ præterea gerebantur, undiquaque, animadverteret« (Fra barndommen af havde hun en så strålende hukommelse, at hun kunne fremsige én salme, samtidig med at hun skrev en anden ned og i øvrigt fulgte med i alt, hvad der skete omkring hende; 323 og 325/ 25; 33).

Overensstemmelsen er helt tæt, bortset fra den ene detalje, at hun ifølge selvbiografien følger med i alt, hvad der blev *sagt*, hos Sperling i alt, hvad

der *skete*. Olden-Jørgensen gennemgår passagen med fremhævelse af denne afvigelse (2022a s. 36f).

2.2.6 Bryllup

Om tidspunktet for sit bryllup oplyser Leonora Christina, at det fandt sted 9. oktober 1636, da hun var »15 ans et environ 4. mois« (15 år og omkring 4 måneder; 11.23-12.2). Samme oplysninger (uden det forbehold, der ligger i »environ«) anfører Sperling (s. 323/ 25).

2.2.7 Ungdomsglæder

Sit »lykkelige« ungdomsliv tilbragte Leonora Christina »à tirer, à courir à cheval; à jouer à la paume, à apprendre tout de bon de creoner de Charle van Mandre, sur la Viole de gambe, sur la flute sur la Quitarre« (med jagt, ridning, boldspil. Hun fik rigtig god tegneundervisning af Karel van Mander, lærte at spille på gambe, på fløjte og guitar; 13.1-4). Herom hedder det hos Sperling: »aut picturæ se dabat serio, aut Musicæ cum fidibus caperet, Tibiâ, Citharâ, etc. aut venatio <equis canibusque aut pilæ lusu gauderet>« (Enten gjorde hun alvor af malerkunsten eller af musikken, når hun lærte at spille på strengeinstrumenter, fløjte, harpe etc., eller fornøjede sig med at gå på jagt med hunde eller spille bold; s. 323/ 25; 33). Det er altså stort set samme konkrete aktiviteter, de to værker nævner. De er alle typiske overklassefornøjelser.

2.2.8 Studier i latin og italiensk

Latinkundskaber var afgørende vigtige kriterier for lærdom:

De vous parler des occupations de nostre femme apres avoir passé les 21 ans ou environ, je vous diray, quelle avoit l' envie d'apprendre le Latin; elle avoit un Maistre tres excelent que vous cognoisez, et qui l'enseignoit d'amitié autant que de bonne volonté, mais elle avoit tant des fers au feu; et tant tost il falloit faire un voyage, une Couge, ordinaire tous les ans jusques à une nombre de dix; sans autres empeschemens, ainsi je vous puis dire, qu'elle n'en fit point de progres; elle entend un peu le Latin ordinaire qui n'est pas de haute lutte. Elle apprit alors un peu d'Italien [*hertil føjet i marg.:* de Leonine], qu'elle exerce encore, quand la commodité ce presente

(Nu vil jeg fortælle Dem om, hvad vor heltinde beskæftigede sig med, da hun var blevet 21 eller deromkring. Hun havde lyst til at lære latin, hun fik en fremragende lærer, som De kender, og som

underviste hende både af venskab og af velvilje, men hun havde så mange jern i ilden, at hun snart måtte afsted på rejse eller føde et barn – regelmæssigt hvert år, i alt ti gange, udover andre forhindringer. Så jeg kan fortælle Dem, at hun ikke gjorde fremskridt, men hun forstår en smule ukompliceret latin, der ikke er på højt niveau. Dengang lærte hun en smule italiensk · af Leonin · som hun stadig taler, når der er lejlighed til det; 16.20-17.6).

Sperlings beretning om hendes kundskaber i de to romanske sprog lyder: »Vigesimo primo ætatis anno Latinam linguam degustavit, Magistro usa familiari Dn. Parente meo, <et> inter tot occupationes satis profecisse videri potuit, quod in eà rudis non esset, sed et Italicam haud neglexerit, Dn. Marito præeunte« (Som 21-årig begyndte hun at lære det latinske sprog af husets ven, min hr. fader, og på trods af mange andre beskæftigelser gjorde hun så gode fremskridt, at hun ikke syntes at have noget hul i sin dannelse, og hun forsømte endda heller ikke italiensk, som hendes ægte-mand underviste hende i; s. 323/ 25; 33).

De to beretninger stemmer overens mht. tidspunktet for Leonora Christinas latinundervisning og hendes lærer; selvbiografien opregner detaljeret hindringerne for indlæringen og det noget pauvre resultat, men Sperling lægger vægt på, at hun trods forhindringerne gjorde tilstrækkelige fremskridt til at være dannet. Vurderingen passer ind i hans generelt meget positive beskrivelse af Leonora Christina. Mht. italiensk oplyses forskellig læremester i de to kilder. Hertil skal dels bemærkes, at oplysningen om Leonin er tilføjet i marginen, dels at det senere fortælles, at hun og Corfitz Ulfeldt talte italiensk sammen (44.23). Olden-Jørgensen gennemgår oplysningerne med fremhævelse af afvigelserne (2022a s. 36).

2.2.9 Rejser 1646 og 1649

De to officielle rejser, Leonora Christina foretog sammen med sin mand, behandles forskelligt i selvbiografien: 1646-rejsen ret udførligt (17.8-18.14), 1649-turen helt summarisk (19.4f). Sperlings beretning anfører hovedstationerne i 1646 i overensstemmelse med selvbiografien, mens 1649-rejsen afhandles med omtale af destinationen. I begge tilfælde er hans fremstilling kortere end hendes, uden biomstændigheder (s. 325/ 25).

2.2.10 Arbejde med spansk og andre fremmedsprog

Under et ophold i Stralsund i vinteren 1651-52 begyndte Leonora Christina, fortæller hun, at lære spansk af sin mand (22.8-10). Sperling angiver

samme sted og lærer, men henlægger sagen til 1650 (s. 325/ 25). Studierne fortsatte hun et par år senere:

Ilz estoient en Suede jusques apres l'abdication de la Reine, et les nopces et Coronation du Roy Charles et de la Reine Hedevig, qui fut l'An 1654. ilz retournerent en Pommeranie pour demeurer sur Bart qui leur estoit en Hypotecque; lá nostre femme passoit le temps avec ces estudes, par foy voyoit dans un livre Latin par foy dans un Espagnol; elle translatoit un petit livre Espagnol intitulé Mathias de los Royes. mais ce livre tomboit de puis entre les mains d'autres, comme encore la premiere partie de Cleopatre quelle avoit traduite de François

(De blev i Sverige til efter dronningens abdikation og kong Karl og dronning Hedvigs bryllup og deres kroning. Det var i 1654. De vendte tilbage til Pommern for at bo på Barth, som de havde i pant. Dér tilbragte vor heltinde tiden med sine studier, snart læste hun i en bog på latin, snart i én på spansk. Hun oversatte en lille spansk bog med titlen Matías de los Reyes, men den bog faldt siden i andres hænder, ligesom første del af Kleopatra, som hun havde oversat fra fransk; 22.18-24).

Sperling fortæller om hendes litterære arbejder:

cum circa Annum 1654. in Pomeraniam ad prædia oppignorata et arcem Barthium redirent, libellum Hispanicum, cui titulus Matthias de los Royes, suâ linguâ verterit, sed et tunc velut sua facta, studiis se immersit, nunc Latina tractando, nunc Gallica, ita ut partem Cleopatrarum ob elegantiam scriptionis maternâ linguâ loqui fecerat

(da de omkring år 1654 vendte tilbage til Pommern til godset og slottet Barth, som de havde fået i pant, så oversatte hun en lille spansk bog med titlen Mathias de los Royes til sit eget sprog, men også sine egne oplevelser dengang. Hun fordybede sig i studier, beskæftigede sig snart med latin, snart med fransk, således at hun på grund af den skønne stil lod en del af Kleopatra tale sit modersmål; s. 325/ 25; 33f. noter udeladt).

Olden-Jørgensen gør opmærksom på, at opholdet på Barth ikke fandt sted i 1654, men i 1655-57 (2022a s. 36). Også Leonora Christina nævner, som det fremgår, 1654 i sin fremstilling, men hendes oversættelsesarbejde er ikke dateret. Den »Matthias de los Royes«, begge tekster nævner, er sandsyn-

ligvis en spansk forfatter (2022b s. 33 note 40), og hvis det holder, er der altså her en fælles fejl, forvekslingen af et forfatternavn med en bogtitel. Ud over disse to detaljer stemmer fremstillingerne endvidere overens i beskrivelsen af Leonora Christinas beskæftigelse med vekslende fremmedsprog (latin, spansk og fransk, hhv. spansk, latin og fransk) og hendes oversættelse af dele af det franske værk »Cleopatre«. Afvigelser findes også: Leonora Christina foregriber den senere beslaglæggelse af sine ejendele, mens Sperling er ene om at nævne hendes nedskrivning af sine egne oplevelser.

2.2.11 Retssagen i Malmø

Leonora Christina beskriver detaljeret sit forsvar for ægtefællen, da de var i husarrest i Malmø i 1659 (31.23-34.7). Også Sperlings skildring er ret lang (s. 306, 311 og 312/ 26), men det skyldes, at den falder i to dele. Første del bygger, som han selv oplyser, på la Valette 1678 og omtaler Leonora Christinas lange forsvarstale for manden. Anden del begynder noget overraskende med at konstatere, at hun ikke holdt en sammenhængende tale, men snarere optrådte som en sagfører (s. 211/ 36, jf. Olden-Jørgensens noter til oversættelsen s. 34f). Det sidste stemmer i hovedsagen overens med selvbiografien.

2.2.12 Sysler i Blåtårn

Over et par sider sidst i selvbiografien (s. 67-69) giver Leonora Christina spredte glimt fra den første tid i Blåtårn efter de forhør, hun var igennem. Også Sperling fortæller om den periode (s. 337/ 26f), men har disponeret stoffet anderledes, ligesom han har elementer, der ikke findes i selvbiografien, som på sin side også har særstof (jf. Olden-Jørgensen 2022a s. 39). Til de fælles træk hører, at det var Leonora Christina forbudt at have nåle; hun skaffede sig en, som hun if. selvbiografien fandt (67.11-15), mens hun hos Sperling byttede sig til nål og tråd hos fængselspersonalet (s. 337/ 27). If. Leonora Christina selv skaffede hun sig tråd ved at trævle sine strømper og andet tøj op (67.17-20 og 68.23-26), hun fremstillede bånd (68.26-69.1), og af små stykker træ konstruerede hun en væv til formålet (68.27-69.10). Disse træk forekommer også hos Sperling.

2.2.13 Bønnen på kruset

Til fællesstoffet hører beretningen om, hvordan Leonora Christina snedigt fik indgivet en bøn om nåde (selvbiografien 68.3-18, DFD 337 og 389/ 27). Skelettet er det samme: Af ler fra en reparation af kakkelovnen formede hun et bæger, og under bunden skrev hun en bøn. Fangevogte-

ren bragte bægeret til kongen og dronningen, som opdagede bønnen og fortalte fangevogteren, at han var blevet narret. Bønnen fik ingen betydning for Leonora Christinas vilkår. Derudover findes en række forskelle mellem de to tekster, som her skal opridses (jf. Olden-Jørgensen 2022a s. 39f):

Leonora Christina har udformet beretningen som en situation med indirekte og direkte tale i en dialog; der nævnes fem medvirkende, hun selv, en tjenestepige, slotsfogden Joachim, kongen og dronningen. De to sidste tildeles forskellige roller: Kongen er nysgerrig, positiv over for Leonora Christinas påhit, mens dronningen afslører hendes indskrift og reagerer afvisende. Bægeret er formet over et krus, det bærer kongens og dronningens navne og sættes på tre knapper; bønnen er rettet til dronningen.

Sperling holder sig til et handlingsreferat og har kun en enkelt replik, gengivet som indirekte tale. Tjenestepigen nævnes ikke, og majestæterne optræder samlet uden differentiering. Bægeret er dekoreret med billeder og sat sammen med et træbæger. Bønnen er på dansk og rettet til kongen. Leonora Christina brænder leret, og fangevogteren spørger efter dets oprindelse.

2.3 Vurdering af eventuel afhængighed

For en samlet betragtning er der så mange, så præcise og så signifikante overensstemmelser mellem selvbiografien og Sperlings skildring, at de efter vores opfattelse enklest forklares ved, at Sperling har benyttet Leonora Christinas tekst som kilde. Han har ikke følt sig bundet til at gengive andet og mere i kilden, end hvad han fandt relevant for sit projekt, den store skildring af de lærde kvinder.

Olden-Jørgensen registrerer og diskuterer, som det er fremgået, en del af de overensstemmelser, vi har fremlagt, men finder afvigelserne så betydelige, at det er usandsynligt, at Sperling har benyttet selvbiografien (2022a s. 36f, 38, 39-41, 2022b s. 18). Konklusionen skærpes i 2022b til, at »Sperlings latinske Leonora Christina-biografi under ingen omstændigheder bygger på Leonora Christinas franske selvbiografi« (s. 12).

Efter vores opfattelse skyldes denne vurdering, at Olden-Jørgensen ikke har taget højde for de to værkers fundamentale forskellighed, men forventer, at Sperling ville føle sig forpligtet overfor Leonora Christinas manuskript, nogenlunde som en moderne historiker ville.

Det er klart, alene ud fra Sperlings eksplicitte udnyttelse af la Valette, at selvbiografien ikke er hans eneste kilde, og til hele sidste halvdel af sin

Leonora Christina-fremstilling har han indlysende bygget på en eller flere andre kilder.

Alligevel må man spørge sig, hvorfor der trods alt ikke er flere og mere vidtgående overensstemmelser mellem de to tekster. Først skal det betænkes som præciseret i afsnit 2.1, at teksterne har forskellige formål og målgrupper, og at Sperlings levnedsbetegnelse er langt kortere end Leonora Christinas; målt i antal ord er hendes tekst mere end seks gange så lang som hans, og selvom en fransk og en latinsk tekst principielt ikke kan sammenlignes ved ordoptællinger, er diskrepansen dog så stor, at den er signifikant trods sprogforskellene.

Dernæst må man overveje, om der i selvbiografien findes passager ud over de ovenfor nævnte tretten, som kunne passe ind i Sperlings projekt. Med det spørgsmål for øje har vi gennemlæst selvbiografien og må konstatere, at der findes nogle, men ikke mange Sperling-relevante afsnit. Fra hendes barndom er der et par notitser om hendes lærere (1.6f, 1.18f), om en barndomskærestes »undervisning« af hende (3.3f) og en parodisk eksamination af hende og hendes søster (8.9-10.10). Fra hendes voksne liv har Sperling paralleller til næsten alle de oplysninger, der falder inden for hans plan. Hendes heldige helbredelse af en syg søn (30 marg.) kunne måske være relevant, men hun oplyser intet om kuren, altså det »videnskabeligt« interessante. Derimod må hendes arbejde med at lære engelsk (51.15-18, jf. 53.14-17) ubetinget regnes til de emner, der kunne have interesseret Sperling.

Hvis selvbiografien ikke er en kilde til DFD, hvordan kan man så forklare overensstemmelserne? Olden-Jørgensens forklaring er, at Sperling har udnyttet en anden kilde: »omfattende *mundtlige* meddelelser fra hende selv i årene omkring 1690« (2022a s. 42, 2022b s. 19). At der har foreligget sådanne meddelelser, vil vi ikke bestride; de ville forklare en række sammenfald med *Jammers Minde*, som Olden-Jørgensen opregner. Men problemet ved at antage en sådan ikke-foreliggende kilde er selvsagt, at vi kun kan gætte os til dens indhold ud fra netop overensstemmelser med selvbiografien hhv. *Jammers Minde*. Så vidt vi kan se, er det vanskeligt her at undgå en cirkulær argumentation.

Med kollationeringen mener vi ikke at have leveret noget fuldgyldigt bevis for, at Sperling har udnyttet Leonora Christinas selvbiografi i DFD. Efter vores opfattelse har Olden-Jørgensen heller ikke bevist det modsatte. Kollationeringen har givet materiale til at fremlægge en række indici for afhængighed – og for det modsatte. Nogen kategorisk dom finder vi ikke der er grundlag for.

3. Selvbibliografiens oplysninger om adressaten

3.1 Tilskrift

Selvbibliografien er rettet til en »Monsieur« (1.1). At adressaten er en mand, er jo ikke meget oplysende, og titulaturen er heller ikke videre stands-specifik, idet den kan bruges både om adelige og borgerlige. Det sidste fremgår af to breve, som Leonora Christina har skrevet i Blåtårn. Det første, som er fragmentarisk bevaret, er dateret Helsingør 8/5 1678 og underskrevet Jørgen Hanssen (udgivet i Birket Smith 1871-72 s. 226 note 1). Det andet, der er komplet, er dateret Helsingør 13/3 1684 og underskrevet J. H. (sammesteds s. 223-28). Begge breve er på dansk, men henvendt til en »Monsieur«, der af Birket Smith er identificeret som Otto Sperling den yngre. Det fremgår af brevene, at de indgår i en længere korrespondance med svar fra adressaten.

Efter vores vurdering er det relevant for spørgsmålet om selvbibliografiens adressat, at Leonora Christina har korresponderet med Sperling i sin fængselstid, og at hun – af let forståelige grunde – har skjult både sin egen og modtagerens identitet, sin egen under pseudonymet Jørgen Hanssen, modtagerens under betegnelsen »Monsieur«.

3.2 Adressatens forespørgsel

Leonora Christina indleder sin tekst med en henvendelse til adressaten: »Pour satis faire à vostre curiosité, Je vous feray un petit recit de la vie de celle que vous desirez sçavoir« (For at opfylde Deres ønske vil jeg skrive en lille livshistorie til Dem om hende, som De gerne vil vide mere om; 1.2f). Adressaten har altså ønsket hendes levnedbeskrivelse.

Som berørt kender vi til en brevveksling mellem Sperling og Anna Margrethe Quitzow vedr. DFD (afsnit 2.1 ovenfor). Der er bevaret tre breve, hvoraf de to er fra Sperling og afskrevet i hans brevkopibog, GKS 3092, V, 1 kvart (jf. Birket Smith 1881 s. 258f med note 115 og 116 s. LIX). Fra frøken Quitzow kendes ét brev, indbundet i DFD ved Sperlings biografi om hende (jf. Alenius 2012 s. 191f).

Det er ham, der åbner korrespondancen med et brev – på latin, naturligvis – dateret København den 18. januar 1673. Efter mange høflige og smigrende ord kommer Sperling til sagen og forsikrer frøken Quitzow om, at hun vil få berømmelse og ros (»nomen et laudes«) ved at blive omtalt i hans kommende værk om kvinder, der er berømte ved lærdom (»de

mulieribus doctrinâ claris libellum«). Men han har brug for oplysninger fra hende:

Indica mihi Parentes Tuos, et quo loco nata sis, quam summo natam scio: quibus præceptoribus profeceris, quibus studiis quàm maximè gaudeas, et totam illam vitam Tuam in literis positam a capite ad calcem.

(Oplys mig om dine forældre og hvor du er født, jeg ved at du er den yngste i søskendeflokken; hvilke lærere du har haft gavn af, hvilke studier du holder mest af, og hele dit liv, som er tilbragt med lærdom, fra begyndelsen til enden.)

(Efter egenhændig koncept i Sperlings brevbog, GKS 3092, V, 1 kvart, hvor det med yngre hånd er betegnet som [nr.] 327).

Frøken Quitzow svarede ret kort efter med et brev på hele ni sider, ganske vist med stor skrift. Brevet er dateret »Sandagergaard ix Calent: Februarij Anno MDCLXXIII« (Sandagergård, ni dage før 1. februar 1673). Her besvarer hun Sperlings spørgsmål i de fire punkter, som han lægger op til. På dette brev svarer Sperling 4/2 1673 (nr. 328 i kopibogen) og nævner bl.a. andre danske kvinder, som han planlægger at medtage i DFD, og hvoraf nogle er meddelt ham af frøken Quitzow.

Det er nærliggende at sætte denne korrespondance i forbindelse med den henvendelse, Leonora Christina har modtaget, især fordi selvbiografien, der er dateret 1/5 1673, rent faktisk besvarer Sperlings spørgsmål fra 18/1 1673; hun giver ikke nogen samlet redegørelse for sine forældre, som først dukker op, efterhånden som de bliver relevante for hendes fortælling, men nævnt er de, og Sperling samler oplysningerne og flere til i et større afsnit om Christian 4. og Kirsten Munk med slægt.

Foruden parallellen til Quitzow-korrespondancen er der endnu et påfaldende sammentræf. Leonora Christina var ikke den eneste fange i Blåtårn, der i foråret 1673 skrev sin selvbiografi. Det samme gjorde lægen Otto Sperling den ældre, far til historikeren af samme navn (jf. Birket Smith 1881 s. 270f). Hans beretning er bevaret i original på Det Kongelige Bibliotek under signaturen GKS 3094 kvart og i omfattende uddrag oversat af Birket Smith (1885). Håndskriftet falder i to dele, her betegnet I hhv. II, hvoraf den første er afsluttet 12/3 1673 (I: 425; 1885 s. 197). Anden del, der følger umiddelbart efter, er ikke dateret, men må stamme fra næsten samme tid, da forfatteren henviser til et besøg af adressaten for et år siden; vi ved, at Otto Sperling den yngre 18/3 1672 fik tilladelse til at besøge sin

far i fængslet (II: 62; 1885 s. 256 med note 2). Det er altså Sperling den yngre, der er adressaten, som det også fremgår andre steder i teksten.

Interessant nok har den fængslede gamle mand haft travlt med at fuldende sin skildring: »denn Ich Eyle vnd gehe viel vorbey wißentlich, ob eß möglich wehre daß Ich zu ende kommen möchte mit diesem Werck, ehe ihr vorreiße« (Thi jeg haster og forbigaar meget for om muligt at komme til Ende med dette Værk, før I rejser bort; I: 333; 1885 s. 139). Som Birket Smith gør opmærksom på, ligger denne formulering ganske tæt på Leonora Christinas afsluttende bemærkning (70.8f, se afsnit 3.10 nedenfor).

3.3 Adressatens kendskab til Bielke-familien

I Leonora Christinas skildring er de første år af ægteskabet på mange måder lykkelige, også erotisk, men samtidig skæmmes de af jalousi fra hendes nærmeste, særligt hendes bror, der anstifter en duel, angiveligt for at forsvare hendes ære (12.15-16.19). I begyndelsen af afsnittet henvender hun sig til adressaten, og da hun i det mindste foregiver at være sikker på, at ingen vil se hendes beretning, og at han vil destruere den efter endt læsning, vil hun fortælle ganske indiskret om trakasserierne (12.15-20). Hendes primære pointe er at anklage broderen for at være den sande skyldige i den unge Christian Bielkes død i duellen, som hun introducerer med bemærkningen: »Il vous est bien connu que les Bielke estoient fort famillieres dans la Maison de nostre femme« (Som De ved, var familien Bielke nære venner af vor heltindes familie; 14.18f).

Bemærkningen og den følgende episode tillægger Olden-Jørgensen afgørende vægt for adressatspørgsmålet: »Denne fremhævelse af én bestemt dansk adelsslægt, Bielkerne, bliver interessant, hvis man kombinerer den med andre oplysninger« (2022a s. 44). Disse kombinationer fører Olden-Jørgensen til den hypotese, at rigsadmiral Henrik Bielke (1615-83) er selvbiografiens adressat (s. 43-48). Blandt de andre oplysninger er den vigtigste Andreas Hojers beskrivelse af selvbiografien fra 1721 (se afsnit 4.1 nedenfor). Hvad angår selvbiografiens skildring af Leonora Christinas lykkelige år, finder Olden-Jørgensen det »svært at se Otto Sperling som den intenderede læser af disse saftige afsnit om sex og vold, men Henrik Bielke er oplagt: Det var ikke alene hans verden, men den unge mand, der kom af dage i duellen, var hans lillebror Christian Bielke« (2022a s. 47). Hertil kommer, at Bielke var gift ind i Ulfeldt-slægten, at Corfitz korresponderede med ham til kort før sin død, og at Leonora Christina under forhørene i Blåtårn nævner ham blandt sine korrespondenter (s. 45).

I 1673 var Henrik Bielke rigsadmiral, medlem af højesteret, en betroet embedsmand, men samtidig blev han anset for at høre til Ulfeldts parti, altså kritisk over for enevælden (Laursen 1979). Da nogle højtstående personer efter Frederik 3.s død i 1670 arbejdede for Leonora Christinas frigivelse, regnedes Bielke som en af hendes støtter (Birket Smith 1881 s. 254 med note 106, s. LVIII). Siden 1640'erne havde han været knyttet til Corfitz Ulfeldt, som lånte ham betydelige beløb, og i perioden efter løsladelsen fra Hammershus korresponderede de to, gerne på fransk (Heiberg 1996 s. 43, 209f, 218, jf. Birket Smith 1881 s. 93-125 (passim), 143, 153 med noter). Også Leonora Christina havde skrevet til Bielke foråret 1663 (Birket Smith 1881 s. 102 med note 7, s. XVIII f), hvad hun selv nævnte under det første forhør i Blåtårn (*Jammers Minde*, Leonora Christina 1674-98/1998 s. 16.3f med navns nævnelse, selvbiografien 56.20 uden); brevet er på fransk. Men Bielke var ikke nogen loyal støtte for Ulfeldt. I 1653 havde han fulgt den danske regerings foranstaltninger mod den afsatte rigshovmester, hvad der udløste Ulfeldts harme (Heiberg 1996 s. 138), og i 1663 havde han deltaget i domfældelsen af forræderen (s. 229f).

Da Leonora Christina blev konfronteret med dødsdommen, afviste hun sin mands skyld, men forhørslederen forsikrede om en retfærdig rettergang: »'... il y a de vos amis dans le Conseil.' Elle replicquoit 'Gud bedre ded, on sçait bien comme cela se fait'«– (»... der er nogle af Deres venner i Rådet.' Hun svarede: 'Gud bedre det', man ved godt, hvordan det foregår'; 61.20-22). *Jammers Minde* har samme replik (Leonora Christina 1674-98/1998 s. 52.19-53.1), men uddyber i en senere tilføjelse, hvordan domfældelsen efter hendes opfattelse er foregået:

ded war tilgaaen lige som ieg tenkte, der ware de aff Raaded som wægrede sig at vnderskriffue, efter som en part icke haffde wæret til stede, der *Processen* holtis, en part icke haffue seet huor paa *Dommen* sig funderte, maatte dog skriffue med vnder, om de icke wille were forfalden vdi Kl. Vnaade (s. 55 marg.).

Denne redegørelse for uenighed i rigsrådet svarer nogenlunde til, hvad der vides om Aksel Urups særvotum (Heiberg 1996 s. 230f), og intet tyder på, at Henrik Bielke støttede hans synspunkter. Det hindrer selvfølgelig ikke, at Leonora Christina kan have opfattet ham som kritisk over for dommen, men det fremgår ikke af hendes fremstilling. Reelt ved vi ikke, hvordan forholdet var mellem Henrik Bielke og Leonora Christina i foråret 1673 – i hvert fald har vi ikke kunnet finde kilder til spørgsmålet. Dermed er

det også uvist, hvilken interesse Bielke kunne have i at modtage Leonora Christinas levnedsskildring.

Derimod finder vi det usandsynligt, at Leonora Christina har tænkt på Henrik Bielke som modtager, da hun skrev om duellen, hvor Christian Bielke blev dræbt. Dertil forekommer hendes karakteristiske af den unge mand unødigt negativ: »comme c'estoit un garçon fort libre, et pour dire la verité mal apris, il ne perdoit pas seulement par foy le respect au frere de nostre femme; mais luy disoit librement ces sentimens, sur des choses qui ne luy touchoient pas« (Han var en meget åbenmundet ung mand og rent ud sagt uopdragen. Ikke alene forløb han sig undertiden over for vor heltindes bror, men han fortalte ham også frit om sine holdninger til ting, der ikke vedkom ham; 14.21-15.1).³ Det forekommer os påfaldende taktløst at omtale en afdød på denne måde over for hans egen bror. Naturligvis kan denne vurdering være anakronistisk, ganske som det gælder Olden-Jørgensens ovenfor citerede overvejelser om Sperling som den intenderede læser af passager om sex og vold (2022a s. 47).

At Sperling har kendt til forholdet mellem familien Bielke og Ulfeldt-parret, er sandsynligt. Han er sandsynligvis identisk med den søn af lægen Otto Sperling, der sammen med sin far spillede en rolle i Ulfeldts sidste tid. I september 1663 udsendte Ulfeldt et kort forsvarsskrift i brevform, der blev sendt til flere europæiske hoffer med hjælp fra hans endnu intakte europæiske netværk (Heiberg 1996 s. 235-38). I den forbindelse opfordrede Otto Sperling den ældre Ulfeldt til at skrive en længere apologi, hvad han også gjorde, idet han berettede om begivenheder helt tilbage til kongevalget efter Christian 4.s død. Efterhånden som Ulfeldt fik dele af teksten færdig, sendte han dem til sin gamle læge, der fik dem kopieret og videresendt (s. 238-44). I samme periode satte Sperling sin søn i gang med at forfatte et forsvarsskrift for Corfitz Ulfeldt på fransk (Fridericia 1872 s. 872).

Den gamle Sperlings delagtighed i Ulfeldts apologetiske virksomhed blev et væsentligt anklagepunkt, da han var blevet fanget af de danske myndigheder og indsat i Blåtårn. Det fremgår både af forhørsprotokollen, der foreligger i flere afskrifter, og af Sperlings selvbiografi. I vores sammenhæng er det naturligvis sønnens franske forsvarsskrift, der påkalder sig særlig interesse. I protokollen er forhøret af den gamle Sperling anført

3 I Leonora Christina 1673/2021a har vi oversat »sentimens« ved »følelser«, men må give Olden-Jørgensen ret i, at »holdninger« dækker bedre (Olden-Jørgensen 2021 s. 499).

som nummererede lister, først en med spørgsmål, dernæst en med svar. Punkt 45 lyder [A spørgsmål, B svar]:

[A] 45. Ob er nicht selber eine vermeinte *Apologie*, oder dergleichen schrift für *Corfitzen* in die feder gefasßet, wohin er selbige schrift gesand, und wie dieselbe *intituliret* sey?

[B] 45. Nein; Er hätte keine *Apologie* geschrieben Sein Sohn hätte wohl etwas *in favorem Ulfeldii* aufgesetzt, und das *in forma Epistolari*, auch in frantzösischer Sprache; wie es der Sohn verfertiget gehabt, hat er es ihm, dem Vater, gezeiget, und er hätte es der Tochter *Anne Cathrine* zu gesandt, Ist nicht gedrucket; Es hat auch niemand nicht gesehen; wuste nicht, daß es einig *titul* hätte, sondern wäre ein *Discours*.

([A] 45. Om han ikke selv havde nedskrevet en formentlig apologi eller et lignende skrift for Corfitz? Hvortil han havde sendt dette skrift? Og hvilken titel det havde?)

[B] 45. Nej. Han havde ikke skrevet nogen apologi. Hans søn havde ganske vist forfattet noget i Ulfeldts favør, og det i form af et brev, også på fransk. Da sønnen havde udfærdiget det, havde han vist det til ham, sin far, og han havde sendt det til [Ulfeldts] datter Anne Cathrine. Det er ikke trykt. Ingen har heller set det. Han vidste ikke af, at det skulle have en titel, det var en diskurs.)

(NKS 2140 d kvart, det andet eksemplar af protokollen i det upaginerede håndskrift; det citerede afsnit ordret identisk med det første eksemplar i håndskriftet).

I sin selvbiografi refererer Sperling forhøret i lidt afvigende form; dens nr. 17 svarer til protokollens nr. 45. Også her benægter Sperling forfatterskabet til en fransk »Apologie« eller »Discours«, men da han bliver konfronteret med skriftets tilstedeværelse, forsøger han at redde sig: »Da antwortet Ich, sie möchten vielleicht vnter diesem Nahmen *Apologie* verstehen einen *discours* in frantzösisch geschrieben, nur in der selben Sprache sich zu vben« (Da svarede jeg, at de måske under betegnelsen *apologi* mente en *diskurs* skrevet på fransk, kun for at øve sig i dette sprog; GKS 3094 kvart II: 23). Her undgår han altså i modsætning til forhørsprotokollen at nævne sønnen som skriftets ophavsmand, hvad Birket Smith forklarer med, at Sperling »i en Gjengivelse af Forhøret, der var bestemt for denne Søn, helst undgik at omtale, at han havde næv-

net ham« (1885 s. 218 note 1; i samme note anføres, at sønnen rimeligvis er Otto).

På denne baggrund må man mene, at »vores« Sperling har været bekendt med og vant til »den franske selvbiografis gennemtrængende og helt uhæmmede aristokratiske selvgælde«, der for Olden-Jørgensen står som et argument mod Sperling som selvbiografiens adressat (2022a s. 47). I hvert fald er Ulfeldts apologi ikke mindre gennemsyret af aristokratiske synspunkter og holdninger end Leonora Christinas selvbiografi.

Også bortset fra det franske forsvarsskrift for Ulfeldt var Otto Sperling den yngre en central person i bestræbelserne for at rense Ulfeldts eftermæle efter hans død. Med ham korresponderede Ulfeldt-sønnerne i 1664 (Fridericia 1872 s. 874f note 2), og til ham sendte de faderens apologi, som han medvirkede til at få udbredt. Efter Fridericias opfattelse havde han »arvet sin fængslede Faders Pligter mod den ulfeldtske Familie« (s. 874).

3.4 Adressatens kendskab til Leonora Christinas latinlærer

Leonora Christina fortæller om sin lærer i latin, da hun var omkring 21 år: »elle avoit un Maistre tres excelent que vous cognoisez, et qui l'enseignoît d'amitié autant que de bonne volonté« (hun fik en fremragende lærer, som De kender, og som underviste hende både af venskab og af velvilje; 16.22f). Den tilsvarende passage i DFD lyder: »Vigesimo primo ætatis anno Latinam linguam degustavit, Magistro usa familiari Dn. Parente meo« (Som 21-årig begyndte hun at lære det latinske sprog af husets ven, min hr. fader; s. 323/ 25; 33). Mens det er oplagt, at Sperling kendte lærerens identitet, er det uvist, hvor detaljeret et kendskab Bielke havde til dagliglivet i det ulfeldtske hjem.

3.5 Adressatens kendskab til Dina-affæren

Leonora Christina omtaler optakten til Dina-affæren, men fortsætter »dont je ne ferray point le recit puis que ce passage vous est assez cogneu« (det vil jeg ikke fortælle om, for de begivenheder kender De allerede godt; 19.15f). Herom skriver Olden-Jørgensen: »Otto Sperling den yngre var født i 1634, og hvor velorienteret har man lov til at tro, han var om det politiske intrigespil i København i 1651, da han selv blot var 17 år gammel og gik i latinskolen i Bordsesholm i Holsten?« (2022a s. 43). Dertil kan man kun svare, at man har lov til at tro, at han var særdeles

velorienteret om forholdene. Dina-sagen var vidt bekendt i samtiden, fremstillet i publikationer både fra den danske regerings og fra Ulfeldts side (se fx Birket Smith 1885 s. 172f), og affæren er omtalt i Ulfeldts apologi. Endnu væsentligere må det være, at Sperlings far var anklaget i sagen for giftblanderi rettet mod kongen. Sagsakterne om affæren er omfattende. I sin selvbiografi skildrer Sperling begivenhederne fyldigt (s. 152-67), ligesom Johannes Møller omtaler retssagen (1744 bind I s. 646f); han anfører sønnen blandt sine kilder (s. 647). Det er utænkeligt, at Otto Sperling den yngre ikke skulle være velorienteret om denne skæbnesvangre periode i faderens liv. Selvfølgelig har også Henrik Bielke kendt til sagen.

3.6 Henvisning til Kjeld

Om Malmøprocessen fortæller Leonora Christina ret bredt, men henviser desuden til et vidne: »Si vous prenez plaisir de sçavoir ce Proces, Kield vous en pourra informer« (Hvis De har lyst til at vide mere om denne retssag, kan Kjeld oplyse Dem; 32.7f). Vidnet er Corfitz Ulfeldts mangeårige sekretær Kjeld Friis, som Sperling kendte særdeles godt; i marts 1673 havde han friet til en af Sperlings søstre (Birket Smith 1885 s. 217 note 2). Om Bielkes kendskab til Kjeld ved vi intet, og Olden-Jørgensen omtaler ikke denne Kjeld.

3.7 Henvisning til en mand i Hamborg

Også fangenskabets på Hammershus skildrer Leonora Christina udførligt, faktisk optager hendes beretning ca. 20% af selvbiografien (s. 34-48). Ikke desto mindre udpeger hun også her en hjemmelsmand: »si vous y prenez plaisir de le sçavoir il y a un homme à Hamborg qui vous le pourra dire« (Hvis De har lyst til at vide det, er der en mand i Hamborg, som kan fortælle Dem det; 34 B.25f). Da bl.a. denne passage har været fremført som et argument for Sperling som selvbiografiens adressat, omtales den af Olden-Jørgensen: »At henvise til en person i Hamborg er vel heller ikke nødvendigvis det samme som at hentyde til adressatens bopæl« (2022a s. 43f). Det er ubestridelig sandt, men det må dog bemærkes, at der skal temmelig mange forkundskaber til at identificere netop dén mand i Hamborg, der har nært kendskab til fangenskabets på Hammershus. De forkundskaber havde Sperling, som uden videre har kunnet identificere Ulfeldt-parrets tjener Peter Pflügge; om det også gælder Bielke, ved vi ikke.

3.8 Adressatens søstre

I forbindelse med omtalen af sine sysler i Blåtårn nævner Leonora Christina, at hun vil fremsende en prøve: »pour curiosité je vous envoye des pieces des rubans qui m'en restent pour les faire veoir à vos soeurs, qui sont de la Mestie« (For at tilfredsstille Deres nysgerrighed sender jeg Dem nogle stykker bånd fra væven, som jeg har tilbage, for at De kan vise dem til Deres søstre; 69.10-12). Som Olden-Jørgensen påpeger, var Sperling ikke ene om at have flere søstre, det samme gjaldt Bielke (2022a s. 44), men det kan dog nævnes, at Leonora Christina hilser eller omtaler Sperlings søstre i tre bevarede breve (18/9 1685, 27/9 1692 og januar 1693, publiceret i Birket Smith 1872 s. 87f, 98f og 106).

3.9 Adressatens kendskab til magister Buck

Om en af de præster, der blev sat til at betjene Leonora Christina i Blåtårn, skriver hun syrligt: »Le bon Dieu la fait surmonter tous ces adversitez, comme encore *Maistre* Buck dont je croys que vous en sçaeuz les descretions« (Den gode Gud har ladet hende overvinde al den modgang, ligesom også magister Bueck, hvis dømmekraft jeg mener De kender; 69.18-20). Udtalelsen kan efter vores skøn ikke anvendes til en indkredsning af selvbiografiens adressat.

3.10 Adressatens nært forestående afrejse

Inden den afsluttende hilsen noterer Leonora Christina »Je me suis hastée le plus qu'il m'a esté possible puis que vous estes sur vostre départ« (Jeg har skyndt mig så meget, jeg kunne, fordi Deres afrejse er nært forestående; 70.8f). Også tidligere i værket nævner Leonora Christina sit hastværk: »Le temps permet pas d'en parler« (Der er ikke tid til at tale om det her; 48.7). Det har længe været kendt, at Sperling opholdt sig i København 1670-73, og at han i foråret 1673 vendte tilbage til Hamborg, hvor han boede fast. Ved hjælp af hans brevkopibog kan afrejsen dog indkredses ganske præcist: En notits mellem brev nr. 329 og nr. 330, som ikke er med i nummereringen og måske derfor hidtil er blevet overset, lyder: »Escrita Mr. Rosenkrantz a Nybourg le 3. de May 1673. que je partoys pour Hambourg, et luy envoyois le conte de ses liures. 7 rdlers« (Skrev til hr. Rosenkrantz i Nyborg den 3. maj 1673, at jeg rejste til Hamborg og sendte ham afregningen for hans bøger, 7 rigsdaler). Den omtalte Rosenkrantz er

bogsamleren Jens Rosenkrantz (1640-95, jf. Werlauff 1844 s. 96f med note 1), som Sperling ivrigt havde korresponderet med under sit ophold i København; yndlingsemnet var bøger (flere breve i brevkopibogen). Leonora Christina afslutter sit manuskript »Le 1 de May a les 11 heures de nuit« (Den 1. maj kl. 11 om natten), altså højst et par døgn før Sperlings brev om afrejsen. Et sådant sammentræf finder vi særdeles interessant. Det kan selvsagt enklest forklares ved, at Sperling er selvbiografiens adressat.

Konklusion vedr. selvbiografiens oplysninger om adressaten

Med ovenstående gennemgang af selvbiografiens oplysninger om adressaten mener vi ikke at have fremlagt uigendrivelige beviser for, at værket primært er rettet til Otto Sperling den yngre, men nok en række meget tungtvejende indicier. Samtidig svækker flere af oplysningerne efter vores opfattelse hypotesen om Bielke som adressat.

4. Lidt yngre kilder til adressatspørgsmålet

4.1 Andreas Hojer (1721)

Den tidligste omtale af Leonora Christinas franske selvbiografi er, så vidt vides, en artikel af Andreas Hojer (1690-1739) i tidsskriftet *Nova litteraria*. I vores diplomatariske udgave af selvbiografien har vi afskrevet, oversat og kommenteret det centrale afsnit (Leonora Christina 1673/2021a s. 13-15).

Olden-Jørgensen har ligesom vi og andre før os undret sig over Hojers omtale af adressaten, »nescio cui Senatori Regni transmissa« (overdraget til en eller anden rigsråd). Denne undren har sammen med resultaterne af studier i Sperlings DFD og Leonora Christinas levnedssberetning dannet udgangspunkt for Olden-Jørgensens hypotese om Henrik Bielke som selvbiografiens adressat (2022a s. 43-48).

Hojers tekst er på flere punkter uklar, og det er derfor nødvendigt at drøfte de tvivlsomme passager her. Først bringer vi begyndelsen af teksten med enkelte overspringelser, afskrevet og oversat af os:

Bibliothecam Illustris Viri *Christiani Reitzeri* ... in regiam Bibliothecam transiit ...

Mssta adfuere nec multa, nec nulla, ex quibus maxime excelluere *Sperlingiana*, quorum aliqua publicæ luci destinari cognovimus. Ex reliquis tria tantum hic memoranda videntur (1) Latina Codicis nostri Christianei Versio ... (2) Vita *Eleonoræ Christinæ* filiæ Christiani IV. gloriosissimæ memoriæ, Nuptæ Cornificio Vlefeldio, rebus bene & male gestis famosissimo, Heroïnæ suo seculo incomparabilis; ab ipsa in arce Hafniensi adhuc detenta anno 1673 Gallicè descripta, & nescio cui Senatori Regni transmissa, quam vtpote *αὐτόγραφον* a nemine quod sciam memoratam illustris possessor non vulgari, sed ipsis regiis manibus tradi voluit. Constat XI. plagæ in 4to. Scriptio est tersa, dictio perspicua, narratio facilis, fidelis & ampla satis, nisi quod de rebus in Dania ab Vlefeldio infeliciter gestis vel in hanc domum motis accusationibus sileat, ne Senatori, cui scripsit, nota atque dudum perspecta videretur occinere.

(Den udmærkede mand Christian Reitzers bibliotek er indgået i det kongelige bibliotek ... Der var håndskrifter, ikke i stor, men heller ikke i ubetydelig mængde, hvoriblandt de sperlingske udmærkede sig mest, hvoraf vi har erfaret at nogle var bestemt til offentliggørelse. Af de øvrige er der kun tre, som synes at skulle nævnes her: (1) den latinske oversættelse af vor Christians lov ... (2) levnedsbetegnelse af Eleonora Christina, Christian d. 4.'s højst mindeværdige datter, gift med Corfitz Ulfeldt – en mand vidt berømt for såvel gode som slette handlinger – og en heltinde uden lige i hendes samtid. Forfattet på fransk af hende selv i 1673, mens hun sad fængslet på Københavns slot, og overdraget til en eller anden rigsråd. Da manuskriptet er med forfatterens egen hånd og så vidt jeg ved er helt ukendt, ønskede dets udmærkede ejer ikke, at det skulle overdrages til nogen jævn person, men kun direkte til kongen selv. Det består af 11 læg i kvart. Skriften er nydelig, sproget er klart, fortællingen letflydende, tillidvækkende og ganske fyldig, når bortses fra, at den fortier de af Ulfeldt i Danmark begåede ulyksalige handlinger så vel som de mod familien rettede anklager, for at de velkendte og for længst afslørede sager ikke skulle støde den rigsråd, teksten henvender sig til.; Hojer 1721 bl. 15r-16r).

Et enkelt udtryk er oversat forskelligt ovenfor og af Olden-Jørgensen: »illustris possessor«, hvor vi oversætter »dets udmærkede ejer« over for

Olden-Jørgensens »fornemme ejermand« (2022a s. 44). Her foretrækker vi at bruge det neutralt rosende »udmærkede«, fordi Hojer bruger samme epitete i den første sætnings præsentation af Reitzer; ordet »fornemme« kunne indicere, at den omtalte ejer er den ukendte rigsråd, hvad vi ikke finder belæg for.

Vægtigere er det, at Hojers omtale af de sperlingske håndskrifter er tve-tydig. Det er »Ex reliquis« (Af de øvrige), der er problemet, fordi det enten kan stå som modsætning til den gruppe sperlingske håndskrifter, der var beregnet til offentliggørelse, eller til samtlige sperlingske håndskrifter. I det første tilfælde har Sperling ejt bl.a. Leonora Christinas selvbiografi, i det andet har han ikke. Vi mener ikke, at det kan afgøres, hvilken tolkning der rammer Hojers mening.

Det er påfaldende, at Hojer anfører en rigsråd som den, der har modtaget håndskriftet, men uden at vide, hvem det drejer sig om. Det interessante spørgsmål er selvfølgelig, om hans mangelfulde viden om modtageren står til troende, eller om den er udtryk for rent gætværk fra hans side. Man kan overveje, om det er tilskriften »Monsieur«, der har indgivet ham den tanke, at adressaten må være en fornem person, fx en rigsråd. I samme retning kan man måske tolke hans overvejelse om motivet til levnedsskildringens markante fortællelser, der kunne være ønsket om at skåne rigsråden. Den forekommer i hvert fald umådelig naiv i betragtning af Leonora Christinas målrettede selvforherligelse og retfærdiggørelse gennem hele selvbiografien, og måske er det netop hans manglende forståelse for bevæggrundene til stofselektionen, der har ført ham til en spekulativ antagelse af modtagerens status. Disse funderinger er selvsagt rent hypotetiske.

Givet er det derimod, at Hojers beskrivelse af håndskriftet ikke er ganske troværdig. Det er rent ud forbløffende, at han kan angive dets omfang til 11 læg, for det består af 18 tydeligt nummererede læg, og nummerringen er Leonora Christinas egen (Leonora Christina 1673/2021a s. 27).

Efter vores vurdering er Hojers tekst naturligvis vigtig som vores ældste kilde næst efter originalen. Men hans omtale af adressaten er i bedste fald mangelfuld, hans fremstilling af håndskriftets proveniens tvetydig og hans håndskriftbeskrivelse decideret forkert.

4.2 La Vie de Leonora Christiana (mellem 1698 og 1730)

Fra årene efter Leonora Christinas død i 1698 stammer en fransk bearbejdelse af selvbiografien, der dels forkorter Leonora Christinas tekst, dels

udvider den med historiske oplysninger (se Bøggild-Andersens beskrivelse, 1949 s. 300-302). De sidste vidner om »en meget betydelig historisk Viden« (s. 300). Bearbejdelsen er bevaret i tre afskrifter, ikke to, som vi har oplyst efter Bøggild-Andersens fremstilling (Leonora Christina 1673/2021a s. 93); den tredje har Olden-Jørgensen fremdraget, ligesom han har klarlagt håndskrifternes proveniens (2021 s. 496f, jf. 2022a s. 31 note 9, gentaget 2022b s. 17f note 11).

Den mest spektakulære historie af de tre tekstvidner har NKS 3884 kvart, der har været i Ulfeldt-slægtens eje og er ualmindelig smukt skrevet og prægtigt indbundet (se herom foruden Olden-Jørgensen også Hjelholt 1954). Håndskriftets fint kalligraferede titel lyder: »La Vie de Leonora Christiana Fille du Roy C 4me & de Madame Christine Münch Femme de Corfits Uhlfeld, écrite d'Elle meme et adressée au Professeur O: Sperling« (læg 1, bl. 2r). Efter al sandsynlighed er det netop dette håndskrift, der omtales i et brev fra gehejmeråd Fr. Emanuel v. Kötzschau til Corfitz Anton Ulfeldt af 3. april 1730 (Rigsarkivet, arkiv 06476, Ulfeldt, Corfitz Anton, og hustruer. 1719-1854. Diverse breve og materiale, pakke 1; brevet er omtalt Hjelholt 1954 s. 369f). I brevet lover Kötzschau at skaffe Corfitz Anton Ulfeldt effekter med tilknytning til Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina, bl.a. hedder det:

je ferai mon mieux de vous procurer les pieces qui pourront tomber entre mes Mains.

Par Exemple un Manuscrit, Intitulé La Vie de Eleonora Christiana Fille du Roi Christian IV et de Madame Kirstine Munck, femme de Corfitz Ulfeld écrite d'Elle même, et adressée au Professeur de Copenhague le Docteur Otto Sperling, (qui en 1661. et 1662. étoit Gouverneur du Comte Leo Ulfeld, qui demouroit alors à Hamburg) Elle envoyoit ce Manuscrit au dit Docteur de Maribo en Lalande, ou Elle demouroit alors l'an 1693. à onze heure du Soir.

(jeg vil gøre mit bedste for at skaffe dem de sager, der kan falde i mine hænder. For eksempel et håndskrift med titlen Levnedsbeskrivelse af Eleonora Christiana, datter af kong Christian 4. og fru Kirstine Munck, gift med Corfitz Ulfeld, skrevet af hende selv og henvendt til den københavnske professor doktor Otto Sperling (som i 1661 og 1662 var huslærer for grev Leo Ulfeldt, som dengang boede i Hamborg). Hun sendte dette håndskrift til den nævnte doktor fra Maribo på Lolland, hvor hun dengang boede, i året 1693, klokken 11 om aftenen.)

Både i brevet og selve håndskriftet udpeges Otto Sperling altså som selvbiografiens adressat. Brevets oplysninger om ham er stort set korrekte: Han blev professor i København 1692, afskediget 1697 (men kunne vel også derefter tituleres professor), og han forestod opdragelsen af Leo Ulfeldt i Hamborg 1662 (Ilsøe 1983). Til gengæld står tid og sted, men pudsigt nok ikke klokkeslettet for affattelsen af selvbiografien i markant modsætning til originalen, men ikke til bearbejdelsen, hvis afsluttende oplysninger går igen i brevet. Hvis Bøggild-Andersens vurdering af bearbejderens kvalifikationer er korrekt, må der have været en særlig hensigt med de forkerte oplysninger; umiddelbart kan vi foreslå et ønske om at tilsløre værkets tilblivelse i fængslet, men det er vanskeligt at indkredse motivet, når bearbejderen er ukendt. Trods disse fejl er der ingen tvivl om, at bearbejdelsen bl.a. bygger på selvbiografien, evt. i en afskrift eller bearbejdelse. Om titlens udpegning af Sperling som adressat er tilkommet senere end den oprindelige bearbejdelse, kan vi ikke vide, men det er i hvert fald sket senest april 1730.

De to øvrige håndskrifter, NKS 1108 oktav og Århus Statsbibliotek Håndskriftsamlingen nr. 44, har vi haft lejlighed til at sammenholde med NKS 3884 kvart. De tre manuskripter afviger kun i detaljer, især ortografiske, og er enige om titlens ordlyd, herunder omtalen af Sperling, som dog både i NKS 1108 oktav og det århusianske håndskrift har fået sin dokortitel med; han blev doktor i 1674.

4.3 Hans Gram (tidligst 1731)

Den sidste kilde til adressatspørgsmålet, vi ser grund til at omtale, er Hans Gram. Sammen med originalhåndskriftet af den franske selvbiografi, NKS 4261 kvart, ligger nemlig Grams beskrivelse af manuskriptet, hvor Sperling udpeges som værkets adressat og ejer af håndskriftet indtil sin død i 1715, ligesom hans plan om at udnytte værket i sit arbejde om lærde kvinder nævnes (beskrivelse, afskrift, oversættelse og faksimile Leonora Christina 1673/2021a s. 16-18). Grams tekst er ikke dateret, men stammer sandsynligvis fra hans tid som kongelig bibliotekar, 1730-48, i givet fald nok i forbindelse med, at manuskriptet indgik i Det Kongelige Bibliotek 1731 (Ilsøe 1999 s. 31).

Olden-Jørgensen anser Grams beskrivelse for den tidligste, der udpeger Sperling som selvbiografiens adressat (2022a s. 43, 44). Det holder næppe, idet den franske bearbejdelse må stamme fra allersenest begyndelsen af 1730. Der har altså været en »præ-gramsk« tradition for Sperling som adressat.

Vores kollationering af DFD og Leonora Christinas levnedsskildring har, som det vil være fremgået i afsnit 2 ovenfor, ikke overbevist os om, at Olden-Jørgensen har ret i sin kategoriske afvisning af, at DFD kan have udnyttet Leonora Christinas tekst som en blandt flere kilder. Derfor kan vi heller ikke tilslutte os hans antagelse om Grams beskrivelse: »Måske er Grams oplysninger bare en lærd, men lidt for hurtig hypotese bygget på en overfladisk lighed mellem dele af den franske selvbiografi og dele af Sperlings latinske Leonora Christina-biografi« (2022a s. 45, jf. s. 32).

5. Adressaten og værket

Efter de forskellige tilgange til afklaring af adressatspørgsmålet, som vi har afprøvet ovenfor, er det nu på sin plads at overveje, hvilken betydning adressatens identitet egentlig har for det væsentlige: forståelsen af Leonora Christinas franske selvbiografi. I den forbindelse er det afgørende at få værkets genre nærmere bestemt: Er der tale om et privatbrev eller om en art epistel, et defensorat beregnet for en større kreds, med enkelte træk fra brevgenren?

I det 17. århundrede var brevgenren vidt udbredt og ret differentieret. Breve i de højere sociale kredse var hyppigt offentlige i den forstand, at selvom de var stilet en bestemt person, blev de læst op og kommenteret under selskabeligt samvær. Det gælder især i Frankrig, hvor der ofte blev skrevet, modtaget og udvekslet breve i de litterære saloner. Særlig kendt er Mme de Sévigné's korrespondance med familie og venner, der for det meste handlede om de sidste skandaler og intriger i de adelige kredse omkring hoffet.⁴ I det 17. århundrede udviklede genren sig til at være en typisk kvindelig aktivitet, fx fremhæver allerede La Bruyère, at kvinder har et helt særligt talent for at skrive breve (1696 s. 7-34). Breve og memoirer som en særlig kvindelig aktivitet i perioden har motiveret en fortsat stor interesse for forskningsfeltet.

Formelt følger private breve visse konventioner, så de rummer

- angivelse af tid, sted

4 Der findes en omfattende forskning om brevgenren og den særlige rolle, brevskrivningen spillede i højere kredse, se fx Beasley 1990, 2006, Diaz 2002, Haroche-Bouzinac 1995, Simonet-Tenant 2004, samt forskellige elektroniske referencer angivet i bibliografien.

- hilseformular
- budskab
- afslutning, typisk med gode ønsker for modtageren og hilsener til bekendte eller familie
- underskrift

Leonora Christinas selvbiografi lever op til flere af disse regler, men bryder med andre. Tidspunktet angives i begyndelsen og slutningen af teksten (1.1 og 70.11f), mens stedet af let forståelige grunde ikke oplyses; selvom hendes forhold i Blåtårn var forholdsvis frie, var der ingen grund til at løbe unødige risici.

Af samme grund er adressatens identitet sløret, både i indledningshilsenen (1.1) og i de afsluttende bemærkninger (70.7-11); i afsnit 3 ovenfor har vi fremlagt de oplysninger om adressaten, der kan uddrages af værket.

Hovedsagen, budskabet, er udformet atypisk for brevgenren. Emnet er usædvanligt, et helt livsforløb, fjernt fra det 17. århundredes mondæne breve med deres sladder og notitser om aftaler, invitationer og lignende. Særegen er også stilen. Teksten er anlagt som et længere, sammenhængende litterært værk præget af en gennemarbejdet litterær stil, som vi har analyseret (Leonora Christina 1673/2021a s. 71-86). I forhold til brevgenren er især to træk bemærkelsesværdige:

Det første er Leonora Christinas selvreferencer. I sammenhænge, hvor hun er hovedperson i beretningen, omtaler hun konsekvent sig selv i 3. person: *nostre femme* – ‘vor heltinde’ og *elle* – ‘hun’. Hvor hun derimod er fortæller, anvender hun første person *je* – ‘jeg’. Særligt interessante og mesterligt håndteret er de passager, hvor fortællerens synsvinkel interagerer med beskrivelsen af hovedpersonen: »Bon Dieu quand je pence à ce que ce bon Roy la disoit (le premier jour quelle le trouuoit au lit malade dans le Jardin, et quelle versoit ces larmes en abondence) le coeur m'émeut« (Du gode Gud, når jeg tænker på, hvad denne gode konge sagde til hende den første dag, da hun fandt ham syg og sengeliggende i Haven, og hvor hun gav tårerne frit løb, så smelter mit hjerte; 18.17-20). Denne selviscenesættelse genfindes ikke i samtidige breve.

Bemærkelsesværdige er for det andet Leonora Christinas gennemførte stilskift på flere niveauer, dels vekslen mellem narrative passager og dialoger, dels vekslen mellem forskellige stillejer, høj, neutral og lav stil, såvel i de narrative som i de dialogiske afsnit. Hun demonstrerer en eminent evne til at gengive høj stil, når hun taler med jævnbyrdige (fx 59.15-60.4),

arrogant stil, når hun vil vise sin foragt (bl.a. 43.2-8), og ydmyg stil, når hun skal opnå noget (som 25.8-20). Denne stilbevidsthed er typisk for en litterær genre, ikke for brevgenren.

Også tekstens afslutning er atypisk for brevgenren, uden spørgsmål til helbred, ønsker eller hilsener, kun med en kort omtale af modtagerens søstre (69.10-12) og den konventionelle forsikring om hengivenhed, »[je] vous reste tous jours affectionnée« (Og jeg forbliver altid Deres hengivne; 70.10f). Der er ingen underskrift, formentlig af diskretionshensyn.

Grundlæggende for Leonora Christinas udformning af værket er naturligvis hendes valg af fransk, som ville være meget påfaldende, hvis teksten var et privatbrev, rettet til en bekendt. Man kan forestille sig i hvert fald tre forklaringer på, hun har valgt at skrive på fransk: (a) for at teksten ikke skal kunne læses af hvem som helst, (b) for at teksten skal kunne viderekommunikeres til udenlandske støtter, (c) for at tilfredsstille et tilfældigt lune – »bare fordi hun havde lyst«.

Hypotese (a) er lidet sandsynlig, fordi teksten giver et forherligende billede af Leonora Christina og ikke bringer afsløringer, der ville kunne kompromittere hverken hende eller modtageren.

Hypotese (b) forekommer mere rimelig. Formelt taler den gennemarbejdede litterære stil for en bredere adressatgruppe med international dannelse. Det er desuden muligt, at Leonora Christina har haft ambition om et litterært eftermæle. Men det er givet, at levnedsskildringen er formet som et defensorat, særlig tydeligt i hendes bredt refererede forsvar over for anklagerne i de to retssager, der gengives, og som ikke rigtigt har deres plads i en litterær sammenhæng. Dertil kommer de gentagne forsikringer om, at hun i al almindelighed er en forfulgt uskyldighed, et offer for jaloux fjender. At hun konsekvent har Gud på sin side, er selvsagt det definitive argument for hendes uskyld.

Hypotese (c) er usandsynlig, fordi teksten er så stilistisk gennemarbejdet og har været underkastet tidkrævende revision.

Et af de elementer, der stilistisk trods alt giver selvbiografien karakter af et brev, er henvendelserne til adressaten. Der er ca. 23 i hele teksten; optællingen kan diskuteres i et par tilfælde, fx »Vous sçauvez aussi, que Joachim disoit à elle, que son Mari estoit mort, et ou, et comment il estoit mort, et tout comme il est. Aussi vous diray je, qu'Alfelt le *General* Major n'oubloit pas nostre femme« (De skal også vide, at Joachim fortalte hende, at hendes mand var død, og hvor og hvordan han døde, og alt,

som det var. Jeg vil også fortælle Dem, at Ahlefeldt, generalmajoren, ikke glemte vor heltinde; 67.1-4; her talt som to henvendelser).

De fleste adressathenvendelser er, som det sidste eksempel her, opmærksomhedsskabende indledninger, en markering af, at nu kommer der noget, som vil interessere adressaten (fx 2.22f og 55 marg.). Nogle gange oplyses adressaten om, at her springes noget over: »Ce seroit ennuyeux pour vous, de vous dire tout ce qui ce passoit a Borringholm si vous y prenez plaisir de le sçavoir il y a un homme à Hamburg qui vous le pourra dire. Je vous en diray pourtant une partie et le principal de ce qu'il m'en souvient« (Det ville kede Dem, hvis jeg fortalte Dem alt, hvad der skete på Bornholm. Hvis De har lyst til at vide det, er der en mand i Hamborg, som kan fortælle Dem det. Jeg vil dog fortælle Dem en del og det vigtigste af det, jeg husker; 34B.23-27).

Undertiden appelleres der til adressatens viden: »Le bon Dieu la fait surmonter tous ces adversitez, comme encore *Maistre* Buck dont je croys que vous en sçavez les descretions« (Den gode Gud har ladet hende overvinde al den modgang, ligesom også magister Bueck, hvis dømmekraft jeg mener De kender; 69.18-20). Også hans medleven forudsættes nogle steder: »Vous pouuez facilement sçavoir en quoy cest heure se passà« (De kan sagtens forestille Dem, hvordan den time gik; 43.26-44.1).

To steder fremsætter Leonora Christina tanker om adressatens anvendelse af teksten: »puis que je suis assurée, que cette histoire que je vous viens de conter, ne sera veu de personne, et que vous ne le garderez pas apres l'avoir leu, je vous en diray des pieces qui sont dignes d'admiration« (da jeg er overbevist om, at ingen kommer til at se den historie, som jeg nu fortæller Dem, og at De ikke vil gemme den, når De har læst den, så vil jeg fortælle Dem nogle interessante episoder; 12.17-20). Til sidst hedder det om den samlede beretning – meget mere åbent: »Vous en euserez selon vostre discretion, auquel je me fie« (De må handle med det efter Deres dømmekraft, som jeg har tillid til).

Af de to udsagn er det svært at tage det første alvorligt, fordi det effektivt kontrasterer mod hele den omhyggelige udarbejdelse og den klare tendens. Den sidste udtalelse udtrykker primært tillid til adressaten, og med den indsigt i forholdene, teksten løbende tillægger ham, må det også forventes, at han ved, hvordan han bedst kan bruge værket til Leonora Christinas fordel.

Hermed er vi ved spørgsmålet om den egentlige adressat. Alene valget af fransk tyder på en international kreds, og selvom Leonora Christina i foråret 1673 havde været indespærret i Blåtårn gennem næsten ti år, var

der stadig interesse for hende ude i Europa. Endnu ved Ulfeldts død i 1664 var hans europæiske netværk i et vist omfang intakt (Fridericia 1872 s. 873-75, Heiberg 1996 s. 244, 249). Fra hendes senere fængselsår kendes flere internationale bestræbelser for at få hende løsladt, dels ved kronprinsens (den senere Christian 5.s) bryllup 1667, dels i tiden efter Frederik 3.s død 1670 (Birket Smith 1881 s. 247-58). Vi anser det for sandsynligt, at det er til disse internationale kredse, Leonora Christina har skrevet sin selvbiografi, men som fange havde hun brug for en modtager, der kunne være hendes redskab ved udbredelsen af værket. Otto Sperling den yngre havde vist sine evner i den retning i Ulfeldts sidste tid (se afsnit 3.3 ovenfor), så han måtte være et nærliggende valg.

6. Konklusion

Uden at have leveret nagelfaste beviser for, at Otto Sperling var adressaten for Leonora Christinas selvbiografi, har vi fremlagt en række forhold, der forekommer os at være tungtvejende indicier. Når man tager højde for de fundamentale forskelle mellem Sperlings samling af lærde kvinder og selvbiografien, kan det ikke afvises, at Leonora Christinas tekst har været en blandt flere kilder til Sperlings skildring af hendes liv og værker. Af selvbiografens oplysninger om adressaten peger adskillige på Sperling, mens ingen tyder på Bielke. Der foreligger tre lidt yngre vidnesbyrd om adressatens identitet. Kun det ældste, Hojers noget uklare beskrivelse af håndskriftet, henviser ikke til Sperling, mens de to øvrige udtrykkeligt nævner ham.

Med henvisning til tekstens kommunikationstype (afsnit 2.1) og genre (afsnit 5) har vi argumenteret for, at den ikke bør opfattes som et privat brev. Teksten er derfor næppe stilet til Bielke, der var en ikke ganske pålidelig støtte for Leonora Christina (afsnit 3.3), og hvis mulige interesse i og brug af selvbiografien henstår i det uvisse. Den er snarere stilet til en pålidelig forbundsfælle som Otto Sperling, der kunne formidle den videre til internationale kredse og dermed fortsætte sine aktiviteter til støtte for Ulfeldt-familien.

Bibliografi

Håndskrifter

GKS 2110a kvart Otto Sperling: »De foeminis doctis.«

GKS 3092, V, 1: kvart Otto Sperling den yngre: »Brevconceper. Familiebreve.«

GKS 3094 kvart: Otto Sperling den ældre: »Selbstbiographie ... Historia Carceris.«
NKS 1108 oktav: »La vie de Leonora Christina.«
NKS 2140 d kvart: »Otto Sperling d. ældre og hans forbindelse med Ulfeld vedkommende.«
NKS 3884 kvart: »La vie de Leonora Christiana.«
Rigsarkivet, arkiv 06476, Ulfeldt, Corfitz Anton, og hustruer. 1719-1854. Diverse breve og materiale, pakke 1.
Århus Statsbibliotek Håndskriftsamlingen nr. 44: »La vie de Leonora Christiana.«

Publikationer

- Alenius, Marianne 2012: »Otto Sperlings 1.399 lærde kvinder og hans kilder«, i *Fund og forskning i Det Kongelige Biblioteks samlinger* 51, 2012, s. 187-212.
- Beasley, F. E. 1990: *Revising Memory. Women's Fiction and Memoirs in Seventeenth-century France*. Rutgers: Rutgers University Press.
- Beasley, F.E. 2006: *Salons, History, and the Creation of 17th-Century France*. Burlington, VT: Ashgate Publications.
- Birket Smith, Sophus 1871-72: [Indledning], i »Leonora Christina (Ulfeldt)s Selvbiografi. Udgivet efter et Håndskrift i det store kgl. Bibliothek« ved Sophus Birket Smith, i *Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie* 2 Række. 1. Bind s. 142-217.
- Birket Smith, Sophus 1872: *Leonora Christina på Maribo Kloster. Et Bidrag til Oplysninger om hendes sidste Leveår*, København: Gyldendal.
- Birket Smith, Sophus 1881: *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie. Med Bidrag til hendes Ægtefælles og hendes nærmeste Slægts Historie* bind II, København: Gyldendal.
- Birket Smith, Sophus 1885: *Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi (1602-1673), oversat i Uddrag efter Originalhaandskriftet med særligt Hensyn til Forfatterens Ophold i Danmark og Norge samt Fangenskab i Blaataarn* af S. Birket Smith. København: Andr. Fred. Høst og Søns Forlag.
- Bøggild-Andersen, C.O. 1949: »Historiske Oplysninger«, i *Leonora Christina: Jammers Minde og andre selvbiografiske Skildringer*, udgivet af Johs. Brøndum-Nielsen & C.O. Bøggild-Andersen, København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab · Rosenkilde og Bagger s. 295-400.
- Diaz, B. 2002: *L'Épistolaire ou la pensée nomade*, Paris: PUF.
- Fridericia, J.A. 1872: »[Anmeldelse af] Denkwürdigkeiten der Gräfin zu Schleswig-Holstein Leonora Christina ..., herausgegeben von Johannes Ziegler, Wien 1871«, i *Historisk Tidsskrift* 4. Række II Bind 1870-1872, s. 868-89.
- Haroche-Bouzinac, G. 1995: *L'Épistolaire*. Paris: Hachette Supérieur.
- Heiberg, Steffen 1996: *Enhjørningen. Corfitz Ulfeldt*, København: Gyldendal, 2. udg. (1. udg. 1993).
- Hjelholt, H. 1954: »Om originalmanuskriptet til Leonora Christinas franske selvbiografi«, i *Historisk Tidsskrift*, 11. Række IV, s. 367-75.
- Hojer, Andreas 1721: *Nova litteraria* nr. XI, 12/6 1721.
- Holberg, Ludvig 1735: *Dannemarkes Riges Historie*, bind 3, København: Høpfner.

- Ilsøe, Harald 1983: »Otto Sperling d.Y.«, i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave bind 13 s. 596-98, nu på lex.dk.
- Ilsøe, Harald 1999: *Det kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780*, I-II. København: Det kongelige Bibliotek · Museum Tusculanums forlag.
- Koch, P. & W. Oesterreicher 2001: »Langage parlé et langage écrit«, i Holtus, G., M. Metzeltin & C. Schitt (red.): *Lexikon der romanistischen Linguistik* (LRL) I, 2, Tübingen: Niemeyer, s. 584-627.
- La Bruyère, J. de 1696: *Les Caractères de Théophraste traduits du grec. Avec Les Caractères ou Les Mœurs de ce siècle. (se Des ouvrages de l'esprit, nr. 37 p. 7-34)*. Paris: Estienne Michallet.
- Laursen, L. 1979: »Henrik Bielke«, i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave bind 2, s. 75-77, nu på lex.dk.
- Leonora Christina 1673/2021a: *Leonora Christinas franske selvbiografi. Diplomatarisk udgave og dansk oversættelse* ved Marita Akhøj Nielsen og Lene Schøsler. *Ikonografi* ved Thomas Lyngby. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Leonora Christina 1673/2021b: *En kongedatters liv. Leonora Christinas franske selvbiografi på moderne dansk* ved Marita Akhøj Nielsen og Lene Schøsler. Illustreret af Allan van Hansen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Leonora Christina 1674-98/1998: *Leonora Christinas Jammers Minde. Diplomatarisk udgave*. Ved Poul Lindegård Hjorth & Marita Akhøj Nielsen under medvirkning af Ingelise Nielsen. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab · C.A. Reitzel.
- Moller, Johannes 1744: *Cimbria literata, sive Scriptorum Ducatus utriusque Slesuicensis et Holsatici, quibus et alii vicini quidam accensentur, historia literaria* I-III, København: Gottmann, Frid. Kisel.
- Nova Literaria 1698: *Nova Literaria Maris Balthici et septentrionis* s. 81 (maj måned).
- Olden-Jørgensen, Sebastian 2021: »Debatanmeldelse af Leonora Christinas franske selvbiografi«, i *Historisk Tidsskrift* bind 121, hæfte 2, 2021, s. 493-505.
- Olden-Jørgensen, Sebastian 2022a: »Kongedatteren og hendes ghost writer. Nyt syn på tilblivelsen af Leonora Christinas franske selvbiografi (1673)«, i *Danske Studier* 2022, s. 27-50.
- Olden-Jørgensen, Sebastian 2022b: »Otto Sperling den yngres latinske Leonora Christina-biografi (ca. 1690)«, i *Fund og forskning i Det Kongelige Biblioteks samlinger* 61, 2022, s. 11-42.
- Simonet-Tenant, F. 2004: »Aperçu historique de l'écriture épistolaire : du social à l'intime«, *Le français aujourd'hui* 2004/4 (n° 147), pp. 35-42. <https://www.cairn.info/revue-le-francais-aujourd-hui-2004-4-page-35.htm>
- Söll, L. 1974: *Gesprochenes und geschriebenes Französisch*, Berlin: Erich Schmidt.
- Valette, Michel Rousseau de la 1678: *Le Comte d'Ulfeld, Grand Maistre de Danemarc. Nouvelle Historique*, Paris: Barbin.

Werlauff, E.C. 1844: *Historiske Efterretninger om det Store kongelige Bibliothek i Kiøbenhavn*, 2. udg., København: Samfundet til den danske Litteraturs Fremme.

Elektroniske ressourcer om brevgenren

Cousson, A. 2017: »Récit de la sociabilité et récit de soi : les Mémoires de Mademoiselle de Montpensier«, https://earlymodernfrance.org/files/Cousson_Cahiers17_18%282017%29_80_99Cousson

<https://puc.hypotheses.org/tag/genre-epistolaire>

<https://journals.openedition.org/ccm/7493> Collectif, La Lettre-Miroir dans l'Occident latin et vernaculaire du ve au xve s.

Sperling igen – en replik

Af Sebastian Olden-Jørgensen

The reply discusses three points in relation to Marita Akhøj Nielsen and Lene Schøsler's restatement (above pp. 27-61) of their position on the genesis and addressee of Leonora Christina's French autobiography. First it points out that Akhøj Nielsen and Schøsler have not adequately explained the puzzling differences between Leonora Christina's French autobiography and Sperling's Latin life of her. These are better accounted for by the author's hypotheses that Sperling's Latin life is the fruit of a series of interviews around 1690 and that the differences are not the result of sloppy editing on the part of Sperling but of slips of memory on the part of Leonora Christina. Second it advances new evidence that the French autobiography did not enter Professor Reitzer's library as one of several Sperling manuscripts. Third it categorizes the French autobiography as prison literature rather than a vindication and hence argues against the hypothesis that Sperling distributed it among friends of the Ulfeldt couple abroad.

Ovenfor har Marita Akhøj Nielsen og Lene Schøsler gjort mig den ære at genbesøge spørgsmålet om adressaten for Leonora Christinas franske selvbiografi i anledning af min artikel om Leonora Christina og Otto Sperling den yngre i seneste bind af *Danske Studier* (Olden-Jørgensen 2022a). I princippet kræver deres analyse, der bl.a. ender med en fastholdelse af den traditionelle forståelse af Otto Sperling den yngre (1634-1715) som adressat, ejermand og benytter af Leonora Christinas franske selvbiografi (1673), ikke noget svar. Der er i høj grad tale om en vurderingssag, og ingen af parterne har tilfredsstillende af at kunne klandre den anden for åbenlyse misforståelser eller forsømmelser. Når jeg alligevel har benyttet lejligheden til at svare, er det ikke for at tage hvert enkelt punkt op og rekapitulere min position, men for at slå ned på en enkelt og for mig at se vigtig sag (forskellene mellem de to tekster), hvor jeg ikke mener, at Akhøj Nielsen og Schøsler har taget ordentligt stilling til mit standpunkt. Desuden vil jeg fremlægge supplerende oplysninger om et andet punkt, som de hævder ikke kan afgøres (Hojers omtale af manuskriptets proveniens) og derfor lader ude af betragtning. Jeg mener, at det nu taler i min favør. Sluttelig vil jeg tage et tredje punkt op, som danner slutstenen i Akhøj Nielsen og Schøsler's argumentation, og som handler om formålet med den franske selvbiografi, men hvor jeg vil opponere. Om vægtskålen så synker til min side, må enhver gøre op med sig selv.

Uenigheden i en nøddeskal

Uanset det følgende ikke skal være nogen gentagelse, er det nødvendigt for forståelsen af det første punkt kort at skitsere, hvad uenigheden drejer sig om. Akhøj Nielsen og Schøsler's analyse er nemlig struktureret som en sammenligning af Leonora Christinas franske selvbiografi og Sperlings latinske Leonora Christina-biografi med løbende omtale og gendrivelse af mine tolkninger. Det er en naturlig følge af denne struktur, at der ikke gives noget sammenhængende rids af min opfattelse, der dermed let fremstår som en ophobning af indicier for, at Henrik Bielke snarere end Otto Sperling den yngre er den franske selvbiografis sande adressat. Mit argument er imidlertid ikke blot en serie indicier mod Sperling og for Bielke, men påvisningen af et problem, et bud på dets løsning og heraf afledt en hypotese om den franske selvbiografis adressat, nemlig at det kunne være Henrik Bielke.

Problemet er relationen mellem de to tekster: Leonora Christinas franske selvbiografi (1673) og Otto Sperling den yngres latinske Leonora Christina-biografi (ca. 1690) (Akhøj Nielsen & Schøsler 2021; Olden-Jørgensen 2022b). Den traditionelle opfattelse, som Akhøj Nielsen og Schøsler deler, er, at Sperlings latinske tekst direkte bygger på Leonora Christinas franske tekst. En sammenligning af de to tekster viser både ligheder og forskelle: Der er en del fælles stof, men der er også meget stof i den franske selvbiografi, som ikke figurerer i den latinske biografi, og dele af det fælles stof optræder i afvigende form i den latinske tekst. Problemet er ganske enkelt at forklare både lighederne og forskellene.

Forskellene mellem teksterne og forklaringerne på dem

Både i min artikel i *Danske Studier* og hos Akhøj Nielsens og Schøsler er forskellene beskrevet på stort set samme måde (Olden-Jørgensen 2022a: 34-41; Akhøj Nielsen og Schøsler ovenfor, s. 31-38). Der er som sagt stof, der figurerer begge steder, men noget stof fra selvbiografien er »udeladt« i den latinske biografi, andet optræder med større og mindre »ændringer«. Kun én eneste sætning om hendes fabelagtige hukommelse og koncentrationsevne optræder så godt som ordret begge steder.

Min opfattelse var og er, at det ikke så meget er »udeladelserne« som »ændringerne«, der er problemet. Når en forfatter, in casu Sperling, angivelig sidder med en anden tekst, in casu Leonora Christinas franske

selvbiografi, foran sig på skrivebordet og benytter den som kilde, så ville jeg på grundlag af min almindelige erfaring med andre forfatters omgang med deres forlæg – og ikke fordi jeg forventer, at Sperling agerer som en moderne historiker, som Akhøj Nielsen og Schøsler hævder (Akhøj Nielsen & Schøsler ovenfor, s. 38) – forvente beskæringer og udvidelser og i tilfælde af ændringer en nogenlunde klar tendens, æstetisk eller ideologisk. Sammenligner man nu fællesstoffet, finder man talrige små og halvstore ændringer, men de danner ikke noget mønster overhovedet. Nogle gange er det en tidsangivelse, der er lidt anderledes, andre gange en person, men flere gange også en (mindre vigtig) pointe. Det rejser spørgsmålet: Hvorfor behandlede Sperling sit angivelige forlæg så vilkårligt, ja ligefrem sjusket? Er det den adfærd, vi ville forvente af en seriøs antikvar? Det er selvsagt en vurderingssag, men mit svar er nej, og derfor opstiller jeg en hypotese, som tilfredsstillende forklarer både det fælles stof og de mange små variationer, nemlig at hans kilde *ikke* er en tekst (den franske selvbiografi), som han behandlede vilkårligt, men samtaler med den aldrende Leonora Christina, der i fortællingen om sit liv gentog mange af de samme historier, som hun havde givet til bedste i den franske selvbiografi små tyve år tidligere og sikkert også mundtligt ved andre lejligheder, men selvfølgelig med små variationer. Vi ved jo, at han besøgte hende gentagne gange, og at den sidste del af den latinske biografi rummer viden om hendes liv og sysler i Maribo, så lejlighed til at samle information direkte fra hende havde han. At variationerne trods alt ikke er større, må tilskrives Leonora Christinas enestående hukommelse.¹

Hvad siger Akhøj Nielsen og Schøsler nu til dette ræsonnement? Svaret er: meget lidt. De hævder, at Sperling »ikke følte sig bundet til at gengive andet og mere i kilden, end hvad han fandt relevant for sit projekt, den store fortælling om lærde kvinder« (Akhøj Nielsen og Schøsler ovenfor, s. 38). De hævder altså, at Sperling slet og ret anlagde et relevanskriterium, og at det forklarer det hele. Hertil må siges to ting: For det første indrømmer de, at Sperling har »oversat« flere relevante passager i den franske selvbiografi, der ellers passer ind i hans projekt, f.eks. om hendes ung-

1 Her må det være nok at henvise til, at beretningen om hendes rejse til Korsør 1656 foreligger i to versioner: En dansk version skrevet relativt kort efter og en fransk i den franske selvbiografi fra 1673. På trods af, at hun i Blåtårn næppe radede over det danske manuskript om rejsen, er beretningerne forbløffende tæt på hinanden. Se Leonora Christina 1960: 53-64 og Akhøj Nielsen og Schøsler 2021, tekstudgaven: 23-29.

doms lærere, så relevanskriteriet blev ikke håndhævet særlig konsekvent. For det andet så kan Akhøj Nielsen og Schøsler relevanskriterium måske nok forklare, at alt det galante og meget af det mere dramatiske personlige stof i den franske selvbiografi blev »valgt fra«, men det forklarer ikke ændringerne i det stof, der faktisk blev udvalgt. Her henviser de blot til, at man må tage højde for, at de to tekster har forskellig målgruppe, og at den latinske tekst er langt kortere. Det er evident, at den latinske teksts begrænsede længde tilsiger forkortelser, men hvis ændringerne skal afspejle hensyn til en anden målgruppe, så burde de udvise en til dette formål passende tendens. Akhøj Nielsen og Schøsler har dog ikke forklaret, hvordan ændringerne svarer til målgruppen, og som ovenfor nævnt er det nok heller ikke nogen nem opgave.

Eller sagt med andre ord: Akhøj Nielsen og Schøsler relevanskriterium forklarer til nød, at Sperling udelod eller resumerede store dele af den franske selvbiografi, men den forklarer ikke de mange små og halvstore indholdsmæssige forskelle, som spiller en nøglerolle i min argumentation. Det er en mangel i deres forsøg på vise svagheden i mit ræsonnement.

Via Sperling eller ej?

Som beskrevet i min artikel i *Danske Studier* (Olden-Jørgensen 2022a, s. 43-47), skyldes mit bud på Henrik Bielke som adressat, at han svarer til de få oplysninger om manuskriptets tidligere ejer, Andreas Hojer giver i *Nova Litteraria* den 12. juni 1721, og i øvrigt stod Ulfeldt-familien nær. Hojers oplysninger er de ældste, vi har om manuskriptet, og de falder i forbindelse med hans omtale af Frederik IV's køb af professor Christian Reitzers store bibliotek på ca. 17.000 bind inklusive et antal håndskrifter. Blandt håndskrifterne fremhæver Hojer først en gruppe manuskripter fra Otto Sperlings hånd, hvoraf nogle var beregnet til offentliggørelse. Af de øvrige (»ex reliquis«) vil han kun nævne tre: en latinsk oversættelse af Danske Lov ved en vis Matthias Wagard, 2) Leonora Christinas egenhændige franske selvbiografi, og 3) *Patiniana anecdota*, dvs. et håndskrift med forskellige optegnelser af den franske læge og skønånd Guy Patin.

Spørgsmålet er nu, om »de øvrige«, heriblandt de tre nævnte titler, stadig refererer til gruppen af Sperling-håndskrifter, men blot ikke til dem, der var beregnet til tryk, sådan som Akhøj Nielsen og Schøsler hævder til. Eller om »de øvrige« betegner de håndskrifter i Reitzers samling, der havde en anden proveniens end Sperling, sådan som jeg mener. Det er

ikke ligegyldigt, for hvis Sperling havde håndskriftet med den franske selvbiografi i sit bibliotek, må man antage, at han benyttede det og sandsynligvis var adressaten, og jeg må bare acceptere, at han var en sjusket og vilkårlig bearbejder (jf. ovenfor). Hvis håndskriftet derimod ikke kom til Reitzer og dermed til Det Kongelige Bibliotek fra Sperling, så ejede han ikke håndskriftet og var næppe adressaten, og så giver det mening at søge andre forklaringer på den latinske Leonora Christina-biografis karakter.

Her bemærker Akhøj Nielsen og Schøsler, at »Hojers omtale af de sperlingske håndskrifter er tvetydig«, og at det er umuligt at afgøre, »hvilken tolkning der rammer Hojers mening« (Akhøj Nielsen & Schøsler ovenfor, s. 50). De lader derfor punktet ude af betragtning. Dette er for en isoleret sproglig betragtning fuldstændig korrekt, men der er ingen grund til at anlægge en isoleret sproglig betragtning. Man kunne jo også spørge: Hvad ved vi om de to andre håndskrifter fra samme gruppe, som Hojer nævner? Hvis deres proveniens kan knyttes til Sperling, er den franske selvbiografi selvfølgelig også fra Sperlings bibliotek, men hvis de stammer andetstedsfra, så må også den franske selvbiografi være kommet til Reitzer fra en anden kilde. Så hvad ved vi om de to andre håndskrifter?

Det ene, som Akhøj Nielsen og Schøsler nævner, er en latinsk oversættelse af Danske Lov (1683) ved en vis Matthias Wagard, som Hojer finder interessant, fordi den afviger en del fra de oversættelser, han allerede kender. Dette håndskrift har Harald Ilsøe identificeret med GKS 1144 folio, hvis ophavsmand er præsten Matthias Willumsen (død 1708) (Ilsøe, I: 342-343; Gigas, II, 181-182).² Det lader sig ikke umiddelbart afgøre, om dette håndskrift stammer fra Sperling eller ej, men man forstår godt, at Reitzer, der var juridisk professor, må have fundet det interessant.

Det andet håndskrift, som Akhøj Nielsen og Schøsler ikke omtaler, er en samling »anekdoter«, der stammer fra den parisiske læge og litterat Guy Patin (1601-72). Det gengiver stof fra Patins samtaler med den indskrete franske præst Nicolas Bourbon (1574-1644), og teksten figurerer derfor i forskningen ofte som *Borboniana*, men Hojer kalder den altså

2 Håndskriftet er indbundet i Christian 7.s tid og bærer ingen tegn på sin proveniens ud over, at »M.W.« på titelbladet bekender at være ophavsmand, og på sidste side er der et lille latinsk digt undertegnet »Matthias Wilhelmi«. Bindets rygtitel *Weghorstii leges danicæ* er en svært forklarlig fejl. Håndskriftet er en renskrift med rettelser og notater. Der findes også et andet håndskrift af samme tekst, Thott 1186 folio, dateret 1693, også det en renskrift med til dels fyldige notater.

Patiniana anecdota.³ Også dette håndskrift har Ilsøe identificeret, denne gang med GKS 2115 kvart (Ilsøe 1999, I: 343). Denne identifikation er utvivlsomt forkert, og der er nok tale om Ledreborg 344 kvart i stedet, men det spiller ikke den store rolle i denne sammenhæng.⁴ Afgørende er, hvad Hojer oplyser om håndskriftets proveniens. Han skriver:

Patiniana anecdota, ex ipsius autographo, quod in Regia Parisiensi Bibliotheca latet, descripta, & ab editis Patinianis diuersissima. Codex ex Griffenfeldiano, quem ipsius vt credunt, iussu Parisiis ao: 1664. Matth. Wormius exnotauerat, & qui ex bibliotheca Greiffenfeldiana in Rosæcrantziananam [sic], & inde ad Arnam Magnuæum nostrum transiisse videtur, fuit expressus. (Nova Litteraria, 1721, XI, 12. juni)

(Patinske anekdoter, afskrevet efter hans egen original, som befinder sig i Det Kongelige Bibliotek i Paris og er meget forskellig fra de trykte *Patiniana*.⁵ Håndskriftet blev kopieret på foranledning af Griffenfeld, der antageligvis i 1664 havde ladet Matthias Worm afskrive det i Paris, og det synes at være vandret fra det griffenfeldske bibliotek til det rosenkrantzske og derfra til vor egen Arní Magnússon.)⁶

Jeg vil her lade alle spørgsmål om selve teksten og dens præcise oprindelse ligge og blot konstatere, at kæden ifølge Hojer går fra Det Kongelige Bibliotek i Paris via Matthias Worm (1636-1707), Peter Griffenfeld (1635-99), Jens Rosenkrantz (1640-95) og Arni Magnússon (1663-1730). Otto

3 Om dette skrift se hjemmesiden »Correspondance complète et autres écrits de Guy Patin«: <https://www3.biusante.parisdescartes.fr/patin/> (Annexes > *Ana* de Guy Patin > *Borboniana*), men også Pintard: 47-61.

4 Beviset er følgende: I *Nova Litteraria*, 1721, XII, 26. juni har Hojer aftrykt Guy Patins franske forord til det nævnte håndskrift. Dette forord findes imidlertid slet ikke i GKS 2115 kvart, men derimod i Ledreborg 344 kvart og i den ufuldstændige afskrift Ledreborg 345 kvart. Også på flere andre måder afviger GKS 2115 kvart fra Ledreborg 344 kvart og Ledreborg 345 kvart, så det er også forkert, når Ilsøe skriver, at Ledreborg 344 kvart er Hojers afskrift af GKS 2115 kvart, ligesom hans hypotese om Hojers lægefaglige motiver for at afskrive teksten (Guy Patin var også læge) er helt ved siden af. Teksten handler om alt andet end medicin. Konklusionen må være, at Ilsøe aldrig har haft håndskrifterne i hænderne.

5 Der hentydes til værket *Naudeana et Patiniana ou singularitez remarquables, prises des conversations des Mess. Naudé & Patin*, Paris 1701, 2. udg. ved Pierre Bayle i Amsterdam 1703.

6 Tak til seniorredaktør Peter Zeeberg (DSL) for en håndsækning med latinen.

Sperling nævnes ikke, men det gør Christian Reitzer for så vidt heller ikke, selv om han må være underforstået som endestation. Man kunne derfor hævde, at Hojer også underforstår Sperling (som i givet fald skulle skydes ind mellem Magnússon og Reitzer, selv om det skaber kronologiske problemer), og så er vi jo lige vidt.

Det forholder sig imidlertid så heldigt, at Hojer ikke er den eneste, der fortæller lige præcis dette håndskrifts spændende historie. Få år senere udgav den tyske jurist, historiker og fritænker Peter Friedrich Arpe (1682-1740) sine *Feriae aestivales* (Hamburg 1726), hvor han meddelte godbidder fra sit bibliotek og bl.a. fortalte om et håndskrift med *Borboniana*, som professor Reitzer havde givet ham lov til at afskrive, da Arpe var i København engang i årene 1704-10 (Mulsow 1996: 204-209).⁷ Om dette kunne Arpe oplyse følgende.

Codicem MStum *Matthias Wormius*, tum in Gallia apud *Patinum* degens, postea Præses civitatis *Ripensis*, Daniæ (ut ferunt) intulit & *Comiti de Greifenfeld*, Principi Consiliorum Regis, ingeniorum æstimatori sagacissimo, sacrum esse voluit. Acerbioribus hunc virum urgentibus fatiis, ad *Rosencranzium*, Consiliarium intimum & ærarii Præfectum, pervenit, & post ejus obitum ad Cl. *Arnam Magnum*, quo non in merito, *Islandia* patria & universæ septentrionis eruditio, gloriari potest. A quo, cum accepisset *Christianus Reitzerus*, tunc *Professor Hafniensis*, nunc *Præfectus* Regis longe spectatissimus, eique a sanctoribus Consiliis: qua est humanitate, sibi autographum servans, benevolam describendi concessit libertatem. (Arpe 1726: 135).

(Matthias Worm, der dengang boede hos Patin i Frankrig og senere blev borgmester i Ribe, bragte efter sigende håndskriftet med til Danmark og ønskede at tilbyde det til grev Griffenfeld, som var kongens premierminister og en stor ynder af åndrigheid. Da en hård skæbne havde bragt denne mand til fald, kom det til gehejmeråd og rentemester Jørgen Rosenkrantz og efter hans død til den berømte Arní Magnússon, som Island såvel som hele det lærde Norden med rette kan være stolte af. Fra ham har Christian Reitzer, dengang professor i København, nu højt agtet amtmand og etatsråd, modtaget og beholdt det, idet han med stor venlighed velvilligt har givet tilladelse til at afskrive det.)

⁷ Mulsows og Jonathan Israels (i hans *Radical Enlightenment*) til dels overdrevne og forkerte oplysninger om Reitzer er et emne, jeg vil tage op ved en anden lejlighed.

Som man ser, er der med mindre variationer og supplerende (ikke alle helt korrekte) persondata tale om de samme oplysninger som hos Hojer, og Sperling figurerer slet ikke. Spørgsmålet er selvfølgelig, om Arpe blot skriver Hojer af, eller om han er en uafhængig kilde. Jeg vil mene, at netop hans afvigende oplysninger om Matthias Worm og håndskriftets lokation i Paris indikerer, at Arpe ikke har skrevet Hojer af, men refererer en variant af samme historie, som han vel har fået meddelt mundtligt af manuskriptets ejermand, den venlige professor Reitzer.

Når Arpe og Hojer gengiver stort set den samme historie om Patin-håndskriftets proveniens, og det er en historie uden Sperling, så er det rimeligt at mene, at det samme også gælder de to andre håndskrifter, og at »ex reliquis« derfor skal forstås som en henvisning til de andre håndskrifter i Reitzers bibliotek, der netop *ikke* havde noget med Sperling at gøre. Den franske selvbiografi kom altså næppe til Reitzer og dermed til Det Kongelige Bibliotek via Sperling.

Forsvarsskrift eller fængselslitteratur?

Akhøj Nielsen og Schøsler afslutter deres gennemgang med at diskutere et spørgsmål, som jeg slet ikke tog op i mit bidrag, nemlig hvad den dybere mening egentlig var med at sende den franske selvbiografi ud i verden, når man med god grund ikke tager selvbiografiens forsikringer om, at det bare er uforpligtende underholdning, for gode varer.

Ret beset giver Akhøj Nielsen og Schøsler to svar på spørgsmålet om formålet med den franske selvbiografi. I afsnit 3.2 lægger de op til, at den franske selvbiografi simpelthen er Leonora Christinas svar på en høflig forespørgsel fra Sperling, der var i gang med at samle stof til sit leksikon over lærde kvinder. Dvs. en forespørgsel i stil med den, han sendte til Anna Margrethe Quitzow, som han bad om oplysninger om forældre, fødested, lærere, yndlingsstudier og litterære sysler gennem hele livet (Akhøj Nielsen & Schøsler ovenfor, s. 41-42). Det er ganske rigtigt, som de bemærker, at Leonora besvarer disse spørgsmål, men den franske selvbiografi handler også om så meget andet, så forklaringen er ikke udtømmende.

Afslutningsvis vender de tilbage til spørgsmålet og opstiller efter nogle overvejelser om brevgenren tre hypoteser om hendes grund til at skrive teksten på fransk: 1) for at teksten ikke skulle kunne læses af hvem som helst, 2) for at teksten skulle kunne ledes videre til hendes

støtter i udlandet, 3) helt for hendes egen fornøjelses skyld. De afviser den første og den sidste begrundelse og tilslutter sig den anden, fordi den franske selvbiografi efter deres opfattelser er »et defensorat, særlig tydeligt i hendes bredt refererede forsvar over for anklagerne i de to retssager, der gengives«. Teksten er altså efter deres opfattelse måske nok adresseret til Sperling, men beregnet til »internationale kredse«, hvor der gjordes bestræbelser på at få hende løsladt. Otto Sperling den yngre havde ti år tidligere været behjælpelig med at distribuere Corfitz Ulfeldts sidste forsvarsskrift, den såkaldte *Apologi* (1663), og han havde måske også i et eller andet omfang selv forsøgt at bidrage til den gode sag. Han var derfor en nærliggende mellemmand (Akhøj Nielsen & Schøsler ovenfor, s. 54-57).

Dette lyder umiddelbart besnærende, men der er problemer i begge led af ræsonnementet. Det er virkelig ikke særlig tydeligt, at den franske selvbiografi skulle være et defensorat. Det er måske det, den moderne læser ville forvente, men teksten handler grundlæggende ikke om at stille de handlinger, som bragte hende i Blåtårn, i det rette lys, men om Leonora Christinas person og de prøvelser (»traverses de la Fortune«), hun med succes har udstået gennem sit liv. Den franske selvbiografi er ligesom *Jammers Minde* primært en lidelseshistorie, noget mere kæphøj end *Jammers Minde*, men ikke substantielt forskellig. Og ligesom i *Jammers Minde* er hendes og Ulfeldts uskyld aldrig noget, læseren skal overbevises om, men noget, der tages for givet. Derfor har forhørsscenerne i den franske selvbiografi heller ikke til formål at demonstrere hendes uskyld, men at vise hendes modstanderes nedrigheid og appellere til læserens medfølelse – samt ikke mindst vise, at modstanden ikke har knækket hende.

Hvis man vil se, hvordan et rigtigt forsvarsskrift ser ud, skal man læse Corfitz Ulfeldts *Høytrengende Aeris Forsvar* (1652) eller den førnævnte *Apologi* (1663). Den franske selvbiografi og selvfølgelig også *Jammers Minde* er noget andet. De er fængselslitteratur, som kredser om den påførte lidelse og overlevelsen, fysisk og psykisk, trods alle odds (Freeman: 2009: 133-146; Zim 2014).

Distribution på fransk

Akhøj Nielsen og Schøsler forståelse af den franske selvbiografi som et forsvarsskrift henvendt til et internationalt publikum af Ulfeldt-støtter rejser desuden et oplagt konkret spørgsmål, som de desværre ikke dis-

kuterer. For hvis Otto Sperling den yngre bare skulle agere postkontor, hvorfor formidlede han så ikke teksten videre? Flere af Leonora Christinas børn levede jo endnu og arbejdede for hendes frigivelse, men intet tyder på, at den franske selvbiografi kom til deres kendskab. Svigtede Otto Sperling den yngre Leonora Christinas tillid?

Her kunne man selvfølgelig indvende, at Sperling sagtens kan have distribueret den franske selvbiografi, men at det bare tilfældigvis ikke har efterladt sig spor. Denne løsning på problemet bliver dog svær at tro på, hvis man tager følgende i betragtning: I 1678, altså fem år efter Otto Sperling den yngre angivelig havde modtaget teksten for at formidle den videre, udkom i Paris og senere samme år i Lyon et værk i to handy oktavbind af forfatteren Michel Rousseau de la Valette med titlen *Le Comte d'Ulfeld, Grand Maistre de Danemarc. Nouvelle historique*. Som undertitlen angiver, er der tale om en historisk roman med samme parasitiske forhold til den historiske virkelighed som moderne Hollywood-film »based on a true story«. Der er i forskningen enighed om, at Rousseau de la Valette har haft adgang til autentiske ulfeldtske familietraditioner, og historikerne har ikke kunnet stå for fristelsen til at sakse enkelte episoder, som de har anset for gode nok, f.eks. at Ulfeldt i 1660 flygtede fra Malmø forklædt som præst (Heiberg 2003: 192; Birket Smith 1879-81, I: 439 og 446-454). Den i øvrigt ganske velskrevne roman er klart pro-Ulfeldt og må betegnes som et litterært forsvarsskrift, men den bærer ikke det mindste spor af stof, der kan henføres til den franske selvbiografi. Det ville ellers have været oplagt, når det nu står fast, at medlemmer af Ulfeldt-familien fødte Rousseau de la Valette med diverse familietraditioner, og han selv må regnes til de »internationale kredse«, der arbejdede for hendes sag. Romanen slutter i hvert fald med bitter ironi og en indirekte appel til at frigive hende (bemærk, hvor elegant det ender med »Prisonniere«):

Enfin le Comte estoit trop riche, & avoit trop d'amis, qui sont des crimes, dont on se peut rarement justifier, c'est aussi le veritable sujet de toutes ses disgraces, et de celles de la Comtesse Eleonore, qui est encore Prisonniere. (Rousseau de la Valette 1678, II: 140).

(Greven var altså for rig og havde for mange venner, og det er forbrydelser, som sjældent kan undskyldes, og de er også den sande grund til al den unåde, han faldt i sammen med grevinde Leonora, der stadig sidder i fængsel.)

Konklusion

Summen af de ovenfor anførte betragtninger er, at tre lodder er lagt i min vægtskål. For det første mener jeg, at Akhøj Nielsen og Schøsler mangler at redegøre for de mange små og halvstore variationer i fællesstoffet mellem den franske selvbiografi og Sperlings latinske Leonora Christina-biografi. Deres »relevanskriterium« (dvs. indsamlingen af stof til leksikonet over lærde kvinder) er utilstrækkeligt som forklaring. For det andet mener jeg, at den sproglige uklarhed i Andreas Hojers omtale af den franske selvbiografis proveniens med hensyn til, om den blandt professor Reitzers håndskrifter hørte til dem, der stammede fra Sperling eller ej, forsvinder, hvis man ser på det sidste af to andre håndskrifter i samme gruppe. Hojer oplyser nemlig, at håndskriftet med Guy Patins anekdoter var kommet til Reitzer via Matthias Worm, Peter Griffenfeld, Jens Rosenkrantz og Arní Magnússon, og denne oplysning bekræftes af et nogenlunde samtidigt uafhængigt vidnesbyrd fra Peter Friedrich Arpe. Den franske selvbiografi kom altså ikke til Reitzer og dermed til Det Kongelige Bibliotek via Sperling. For det tredje afviser jeg, at den franske selvbiografi skal forstås som et forsvarsskrift beregnet for Leonora Christinas udenlandske venner, som Sperling skulle formidle den videre til. Dels er den franske selvbiografi ikke et forsvarsskrift, men et stykke fængselslitteratur, dels bærer Michel Rousseau de la Valettes historiske roman *Le Comte d'Ulfeldt, Grand Maître de Danemarc. Nouvelle historique* (1678) ikke på noget punkt spor af kendskab til den franske selvbiografi, selv om den udspringer af præcis det miljø af Ulfeldt-venner med kontakt til familien, den franske selvbiografi angiveligt skulle være skrevet for.

Alle disse konklusioner er desværre negative og bidrager derfor ikke med et sikrere bud på, hvem den franske selvbiografis adressat egentlig var. Jeg har tidligere fremført rigsadmiral Henrik Bielke som et muligt bud, men der er plads til andre hypoteser. Det kunne f.eks. måske alligevel være den franske gesandt Hugues de Terlon (1620-senest 1689), hvis *Mémoires* (Paris 1686) om sin tid i Norden under Karl Gustav-krigene er et centralt kildeskrift. Han kendte Ulfeldt-parret og den danske politiske scene godt, han havde arbejdet for deres frigivelse fra svensk fangenskab i foråret 1660, og han boede på sine ældre dage i Altona lige uden for Hamborg. Det passer til Hamborg-referencen i den franske selvbiografi. Fra en svensk indberetning ved vi, at han i maj 1685 var i København og talte med Leonora Christina umiddelbart efter hendes

frigivelse, så kontakten var varm til det sidste (*Danske Samlinger* 1876-77: 141; Kantorska 1992).⁸

Men måske betyder det ikke så meget, hvem den franske selvbiografi er stilet til. Måske er den tredje af Akhøj Nielsen og Schøsler ovenfor nævnte forklaringer på den franske selvbiografi, nemlig »fordi hun havde lyst«, et bedre udgangspunkt for forståelsen af teksten end de forskellige hypoteser om adressater. Når alt kom til alt, så er den Leonora Christina, vi møder både i den franske selvbiografi, i *Jammers Minde* og i de andre bevarede skrifter fra hendes hånd, en yderst selvbevidst aristokratisk dame, men hun er samtidig et kreativt menneske med både evne og trang til at meddele sig på skrift. Det er måske forklaring nok.

Litteraturliste

- Akhøj Nielsen, Marita & Lene Schøsler (udg.) 2021: Leonora Christinas franske selvbiografi. Odense.
- Arpe, Peter Friedrich 1726: *Feriae aestivales sive scriptorum suorum historia*. Hamburg.
- Birket Smith, S. 1879-81: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie, I-II, København.
- Danske Samlinger 1876-77, 2. rk., V, København.
- Freeman, Thomas S.: Introduction: The Rise of Prison Literature, i: *Huntington Library Quarterly*, 72:2, s. 133-146. San Marino (CA).
- Gigas, Emil 1903-15: Katalog over Det store kongelige Bibliotheks Haandskrifter vedrørende Norden, særlig Danmark, I-III. København.
- Heiberg, Steffen 2003: *Enhjørningen Corfitz Ulfeldt*, København.
- Ilse, Harald 1999: De kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780, I-II. København.
- Kantorska, Kinga Maria 1992: *Mission du chevalier Hugues de Terlon, ambassadeur extraordinaire de France auprès de Charles X Gustave roi de Suède (1657)*. Paris (these fra École pratique des hautes études).
- Leonora Christina 1960: *Jammers Minde og andre selvbiografiske Skildringer*, v. Johs. Brøndum-Nielsen & C.O. Bøggild-Andersen, 2. udg., København.
- Mulsow, Martin 1996: Freethinking in early eighteenth-century Protestant Germany: Peter Friedrich Arpe and the *Traité des trois imposteurs*, i: Silvia Berti, Françoise Charles-Daubert & R. H. Popkin (red.): *Heterodoxy, Spinozism, and Free Thought in Early-Eighteenth-Century Europe: Studies on the Traité des Trois Imposteurs*. Dordrecht, s. 193-241.

⁸ Tak til Rasmus Gottschalck for hjælp med at lokalisere og affotografere Kantorskas afhandling i Paris.

- Naudeana et Patiniana ou singularitez remarquables, prises des conversations des Mess. Naudé & Patin. Paris 1701, 2. udg. v. Pierre Bayle, Amsterdam 1703.
- Nova Litteraria, 1721, XI, 12. juni, v. Andreas Hojer. København.
- Olden-Jørgensen, Sebastian 2022a: Kongedatteren og hendes *ghost writer*. Nyt syn på tilblivelsen af Leonora Christinas franske selvbiografi (1673), i: Danske Studier, s. 27-50. København.
- Olden-Jørgensen, Sebastian (udg.) 2022b: Otto Sperlings latinske Leonora Christina-biografi (ca. 1690), i: Fund og Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger, 61, s. 11-43. København.
- Pintard, René 1943: La Mothe le Vayer, Gassendi, Guy Patin. Études de bibliographie et de critique suivies de textes inédits de Guy Patin. Paris.
- Rousseau de la Valette, Michel 1678: Le Comte d'Ulfeld, Grand Maître de Danemarc. Nouvelle historique, I-II. Paris.
- Zim, Rivkah 2014: The Consolations of Writing. Literary Strategies of Resistance from Boethius to Primo Levi. Princeton.

Kontrast og komplementaritet i dansk fonologi

Af Nina Grønnum

Prompted by a recent debate about what constitutes the phoneme inventory of standard Danish and how to establish it, I aim to demonstrate that within a traditional structuralist framework, contrast (commutation) and distribution (complementarity) are both ineluctable parameters in the phonological analysis. I do not advocate any one specific result of the analysis, but present the criteria for progressing from surface contrasts to phoneme inventories at different levels of abstraction and the considerations that inform the choices along the way.

1. Indledning

Der er i moderne tid skrevet en meget lang række afhandlinger om forskellige aspekter af dansk fonologi – i særdeleshed om stødet – og også to fremstillinger af fonologien i sin helhed, André Martinets *La phonologie du mot en danois* fra 1937 og Hans Basbølls *The Phonology of Danish* fra 2005. Dertil kommer flere afhandlinger om lydsystemet i danske dialekter: Børge Andersen (1959) om rønnemålet, Poul Andersen (1958) om en østfynsk dialekt (Revninge Sogn), Anders Bjerrum (1944) om fjoldemålet, Inger Ejskjær (1970) om en østsjællandsk dialekt (Strøby Sogn) og Ella Jensen (1944) om houlbjergmålet.

Dansk fonologi behandles også i flere nyere lærebøger i fonetik, således Grønnum (2005, 2007), Petersen et al. (2022) og Schachtenhaufen (2022). Her skiller Schachtenhaufen (2022) sig ud fra resten idet han etablerer foneminventaret alene på basis af lydlig kontrast og lader de betingelser lydene forekommer under, ude af betragtning. Han begrundet efterfølgende sit standpunkt således: »Komplementær distribution er et avanceret analyseprincip, som kræver meget træning« (Schachtenhaufen 2023: 216). Komplementær distribution, dvs. gensidigt udelukkende forekomst, er imidlertid et ganske ligetil koncept og et simpelt værktøj i den fonologiske analyse. Undersøgelsen af lydenes forekomst i stavelser og ord fører til et foneminventar med færre og især mere generelt forekommende fonemer, en mere kohærent beskrivelse af forholdet mellem fonemerne og deres manifestation og alt i alt en bedre indsigt i sprogets mekanismer.

Meningen med artiklen her er at vise hvad klassisk strukturalistisk fonologisk analyse af dansk indebærer. Jeg understreger at det ikke er min mening at advokere for ét bestemt resultat – blandt flere mulige – af analysen, men at redegøre for de kriterier der lægges til grund og de overvejelser man gør sig undervejs. Jeg behandler kun proceduren ved analyse af enkeltlydene, altså segmentalfonologien, ikke tryk og stød.

Genstanden for analysen er dansk som det lyder i onlineudgaven af *Den Danske Ordbog* (DDO). Jeg kunne have valgt såvel en ældre, mere konservativ norm som en yngre norm. Jeg kunne også have valgt en regional variant, altså standarddansk som det tales uden for hovedstaden, fx i Odense, Aalborg eller Aarhus. Det spiller ingen rolle for proceduren, men nok for beskrivelsen af fonemernes manifestation. Fordelen ved DDO's norm er at den er tilgængelig for enhver med en internetforbindelse.

På et par punkter er lydskriften og udtalen i DDO's onlineudgave imidlertid ikke helt konsekvent. Ældre sprog havde lang vokal i ord som [le:[?]w] (eller [le:[?]v]) *lev!* [vi:[?]ð] *hvid*, [lɔ:[?]ʏ] *låg*, [o:[?]ɐ] *ord*. Det har det yngre standardsprog ikke. Vokalen udtales nu kort, og stødet er derfor flyttet til den følgende konsonant. Det 'bløde g' ([ɣ]) er også forsvundet til fordel for [w] som i [k^hɔw[?]] *kog!* og [j] som i [læj[?]] *lag*. Nu hedder det derfor [lew[?] við[?] læj[?] oɐ[?]] *lev! hvid, lag, ord*. Desuden har selv den distinkte udtale af ord som *hive*, *leve*, *lave* nu ikke længere [v], men [w] – altså ikke ['hi:və 'le:və 'læ:və], men ['hi:wə 'le:wə 'læ:wə] – i lidt mindre distinkt udtale ['hi:ʊ 'le:ʊ 'læ:ʊ]. Men i DDO er de fleste ord der ender på *ve*, lydskrevet med [və] og udtalt med [və], fx ['hi:və] *hive* og ['le:və] *leve*. Blot er det ikke konsekvent gennemført. Således er *lave* (sb, vb) lydskrevet ['læ:və], men udtalt ['læ:ʊ]. Omvendt er *love* (*give nogen et løfte*) lydskrevet ['lɔ:wə], men udtalt ['lɔ:və]. Heroverfor står det enslydende *love* (*lovprise*) lydskrevet og udtalt ['lɔ:və]. Blandt enstavende ord der ender på *v*, mangler også entydighed. For eksempel er *lav* (adj) lydskrevet [læ[?]v],¹ men udtalt [læ[?]w]; *sav* er lydskrevet [sæ[?]v], men udtalt [sæw[?]]; og *døv* er lydskrevet [dø[?]w], men udtalt [døw[?]]. Her bliver jeg nødt til at ensrette. Jeg regner forkortelsen af vokaler i enstavelsesord med tidligere lang vokal foran [w ɔ j ɐ] for et *fait accompli* og ligeså svækkelsen af [v] til [w], såvel finalt som foran [ə] – således fx [læw[?]] *lav*, ['læ:wə] *lave* og [døw[?]] *døv*, ['dø:wə] *døve*.

1 DDO noterer ikke længden i vokaler med stød.

Lydskriften i det følgende er en konventionaliseret udgave af *The International Phonetic Alphabet* (IPA; se International Phonetic Association 1999 og Grønnum 1998) sådan som den bruges i fx Basbøll (2005) og Grønnum (2005, 2007). For at lette læsningen noterer jeg dog ikke den ellers omsiggribende schwa-assimilation. Jeg skriver altså fx ['aŋ'g̊əl], ikke ['aŋ'g̊l] *ankel*, og ['læ:wə], ikke ['læ:ʊ] *lave*, selvom de sidste er de almindeligste – også distinkte – udtaler.

2. Variation og konstans

I korpus DanPASS (Grønnum 2009) er der i alt næsten 10 timers lydskrevet løbende spontan tale. Omtrent syv af de 10 timer er dialoger, optagelser fra 2004 af 22 (dengang – og med enkelte undtagelser) yngre mænd og kvinder der uden visuel kontakt samarbejder parvis om at føre hinanden gennem fire fiktive landskaber på primitive kort tegnet til formålet. Der er mange forskellige kendemærker på kortene. På et af kortene er der blandt andet en hængebro man skal passere på ruten. De 22 deltagere nævner *hængebroen* i alt 61 gange i 36 forskellige varianter. De fleste udtaler optræder kun en gang, mens et par stykker høres både fem og seks gange hver:

'hɛŋə'broʔn 1; 'hɛŋboʔn 1; 'hɛŋbroʔn 1; 'hɛŋbroʔn 1; 'hɛŋbron 1;
'hɛŋbroʔn 1; 'hɛŋbroʔon 3; 'hɛŋbroʔn 3; 'hɛŋbroʔon 1; 'hɛŋbroʔon 2;
'hɛŋəbroʔon 1; hɛŋəboʔn 1; 'hɛŋboʔn 1; hɛŋboʔn 1; 'hɛŋəbroʔn 1;
'hɛŋbroʔn 1; 'hɛŋəboʔon 1; 'hɛŋi'bron 1; 'hɛŋbroʔn 1; 'hɛŋbroʔn 2;
'hɛŋbroʔon 1; 'hɛŋiboʔn 1; 'hɛŋiboʔon 1; 'hɛŋə'broʔn 1; 'hɛŋəbroʔn 1;
'hɛŋəboʔn 1; 'hɛŋəbroon 1; 'hɛŋəbroʔn 2; 'hɛŋəbroʔn 1; hɛŋəbroʔn 6;
'hɛŋəbroʔn 6; 'hɛŋəbroʔon 5; 'hɛŋbron 1; 'hɛŋbron 1; 'hɛŋbroʔn 5;
'hɛŋbroʔn 1.²

Man ser at i 25 af de 36 forskellige udgaver begynder ordet ikke med [h], men med [ɦ] ('stemt h'); i fem tilfælde mangler stødet ([ʔ]) i *broen*; b-lyden udtales i to tilfælde som en hæmmelyd ([β]) som i spansk Cuba ['kuβa]); r-lyden mangler i otte tilfælde; osv., osv. Der er i alle tilfælde tale om

2 Lydskriften er specifik for dette korpus. Således noteres den danske r-lyd normalt [ʀ], ikke [ʁ]. Man plejer også at notere længde i vokaler der har stød, dvs. [o:ʔ] snarere end [oʔ]. [b d g] er gennemgående ustemte ([b̥ d̥ g̥]), men det noteres heller ikke i DanPASS.

små detaljer i udtalen, og der er ingen tvivl om at der alle 61 gange bliver sagt *hængebroen*. Det kan man tage som udtryk for at der bag de mange udtalevarianter må gemme sig en genkendelig *fælles form*, en konstant fællesnævner for de mange forskellige udtaler. Det er fonologiens opgave at etablere disse invariante former og beskrive deres funktion i sproget. Som det bliver klart senere, kan man – også på den strukturalistiske fonologis præmisser som er grundlaget for denne fremstilling – have lidt forskellig tilgang til analysen, og det påvirker resultatet. I *hængebroen* kan repræsentationen af fonemerne se sådan ud: /'hɛŋəbro:ʔən/ – omkranset af skråklammer i modsætning til lydskriftens firkantede parenteser.

De følgende afsnit skal belyse to helt fundamentale begreber i fonologien, kontrast og komplementaritet. Det er på dem al gængs fonologisk analyse af dansk hviler.

3. Analysen

Det danske ordforråd deler sig i denne sammenhæng i to: på den ene side hjemlige ord og importerede ord der ikke lydligt adskiller sig fra hjemlige ord; på den anden side fremmede ord og lån der har ikke-hjemlige træk. Rischel (1970: 114) rangerer ordstoffets hjemlighed på en femtrinsskala:

- I. forms inherited from Old Danish.
- II. loanwords from (Low) German, e.g. behandle.
- III. words from Latin or Greek, like profet.
- IV. words borrowed from French in a non-latinized form, e.g. gele (ge-latine belongs to III).
- V. recent, entirely unassimilated words, mainly from English, e.g. week-end.

Fischer-Jørgensen (2001: 4) trækker grænsen mellem hjemlige og ikke-hjemlige ord efter Rischels kategori II, men bemærker at »[i] øvrigt er skellet mellem fremmedord og hjemlige (genuine) danske ord naturligvis flydende og delvis vilkårligt.« Entydige eksempler på ord med ikke-hjemlige træk (som i Rischels kategori V) er fx *team* og *band* der udtales [tʰi:m] og [bæ:nd]. Enstavelsesord med lang vokal har uomgængeligt stød i dansk, som i *kim* [kʰi:ʔm] og *gryn* [gʰy:ʔn]. Den stødløse udtale af *team* og *band* markerer ordene som ikke-hjemlige i lydlig henseende, uanset at de måske er hyppigt forekommende. Tilsvarende er fx *web* [wɛb] og

de mange *web*-sammensætninger uden tvivl hyppige, men har ikke desto mindre et ikke-hjemligt lydligt træk: Vi har ikke [w] i forlyd af betonedede stavelser i hjemlige ord, kun efter vokalen som i ['ɛwnə] *evne* og [haw] *hav*. Skellet er – som Fischer-Jørgensen bemærker – ikke altid så tydeligt som i disse eksempler; men det spiller ingen afgørende rolle for formålet her.

I første omgang plejer man at koncentrere analysen om det hjemlige ordstof og basere den på distinkt udtale af enkeltord. De særlige forhold i fremmede ord og lån kan derefter gøres til genstand for en separat beskrivelse.

3.1. Kontrast (kommutation)

Proceduren er principielt den samme hvad enten man arbejder med sit modersmål eller et sprog der er helt ukendt og ikke tidligere beskrevet. Men det er ulige nemmere at arbejde med et sprog man behersker. Så kan man navigere forholdsvis ubesværet mellem de umådeligt mange mere eller mindre forskellige lyde man hører – som i eksemplet fra korpus DanPASS – og kan skelne sikkert mellem fonologisk relevante og irrelevante udtaleforskelle.

Det drejer sig om i første omgang at indkredse de lydforskelle der adskiller betydninger (afsnit 3.2 og 3.3). Skifter jeg [b] i *broen* ud med [k^h], er resultatet et andet ord, *kroen*. Øvelsen kaldes kommutationsprøven (Fischer-Jørgensen 1956) der her viser at [b] og [k^h] er betydningsadskilende – de kommuterer. *Broen* [bʁo:ʔən] og *kroen* [k^hʁo:ʔən] er et såkaldt minimalpar der etablerer /b/ og /k/ som forskellige fonemer. *Handbook of the International Phonetic Association* (1999) anbefaler at man i videst mulige omfang betjener sig af symboler fra det romerske alfabet uden brug af diakritiske tegn og sætter fonemskriften i skråklammer, /ɔ/. Det gør notationen let at tyde for læsere med samme alfabetskrift. Dét gælder selvfølgelig kun for så vidt som symbolerne desuden tillægges de *lydværdier sprogbrukerne normalt associerer med dem* – således /b/ og /k/ som i /'bro:ʔən/ *broen* og /'kro:ʔən/ *kroen*.

I anden omgang gør man rede for hvordan konsonanter og vokaler fordeler sig i hjemlige ord (afsnit 4). Vokaler er stavelsens centrum eller kerne og kan danne betonedede stavelser alene – som i [ø:ʔ] *ø* og [ɔ:ʔ] *å*. Konsonanter er marginale i stavelsen, går forud for og/eller følger vokalen – som i [bø:ʔ] *bo*, [bʁo:ʔ] *bro*, [uðʔ] *ud*, [ɔ:l] *ål*, [bʁusɕ] *brusk* og [ɕlemʔɕ] *glimt*. De kan ikke danne betonedede stavelser alene. Vokaler og konsonan-

ter udfylder med andre ord komplementære pladser i stavelsen. Det følger heraf at man ikke kan udføre kommutationsprøven med en vokal og en konsonant for hvor vokalen forekommer, kan man ikke sætte en konsonant ind – og vice versa. Jeg kan fx skifte vokalen i [han] *han* ud med [ɛ] til *hen* og med [u] til *hun*, men ikke med [l], for *[hln] er en umulig lydlig struktur i dansk.

Bemærk at jeg omtaler alle lyde der optræder i stavelsens margen, som konsonanter – inklusive dem vi kalder halvvokaler, som [j w ɘ] i [ja] *ja*, [tʰɛj] *tøj*, [ɸaw] *rav* og [æɘ] *er*: De har vokalerens artikulatoriske egenskaber, men de fungerer som konsonanter i stavelsen.

3.2. Konsonanter

Der er konsonanter i forlyd (initialt, i onset) som ikke genfindes i udlyd (finalt, i coda), fx [h] som i [hø:ʔ] *hø*. Ligesådan er der konsonanter i udlyd som ikke forekommer i forlyd, fx ‘det bløde d’ [ð] som i [mað] *mad*. Man må derfor undersøge konsonanterne i de to kontekster hver for sig.

3.2.1. Konsonanter i forlyd

Der er i alt 16 forskellige konsonanter i danske stavelers onset der alle indbyrdes adskiller ordbetydninger:

[p^h t^s k^h b̥ d̥ ɡ̊ f s ɸ h v m n l ɾ j]

[p^h] og [k^h] er aspirerede, dvs. lukket følges af en kort h-lyd; [t^s] er affrikeret, dvs. lukket følges af en kort s-lyd. For nemheds skyld omtaler jeg i det følgende alle tre som aspirerede.

Jeg kan foretage kommutationsprøven og med minimalpar demonstrere at alle 16 konsonanter har indbyrdes betydningsadskillende funktion. Jeg skal bare foretage øvelsen i alt (15 + 14 + 13 + ... + 3 + 2 + 1 =) 120 gange. Det er heldigvis ikke nødvendigt. Der er en kontekst, en lydlig ramme, [_aɘ] *_at/_adt*, som med lidt god vilje rummer 15 af de 16 forlydskonsonanter:

[p ^h aɘ t ^s aɘ k ^h aɘ b̥aɘ d̥aɘ ɡ̊aɘ]	<i>pat, tat, kat, bat, (dit og) dat, gat</i>
[faɘ saɘ ɸaɘ haɘ vaɘ]	<i>fat, sat, sjat, hat, vat</i>
[maɘ naɘ laɘ ja/p ^h jaɘ]	<i>mat, nat, ladt, ja/pjat</i>

Tat findes ikke i DDO, men kan slås op i *Ordbog over det danske Sprog* (ODS): *medesnøre anv. ved aalefangst*. Og vi har ikke noget *[jaḁ] **jat*, men vi har [ja] *ja*, og vi har [pʰjaḁ] *pjat*. Imidlertid mangler ord med initialt [ɣ] ovenfor fordi efter [ɣ] bliver /a/ til [ɑ] som i [kʰɑḁ] *krat*. Man kan sætte [ɣ] ind i rammen [_oḁʔ] og påvise kommutation med otte andre konsonanter:

[tʰoḁʔ kʰoḁʔ ɸoḁʔ foḁʔ hoḁʔ]	<i>Thor, kor, bor, for, hor</i>
[moḁʔ noḁʔ ɰoḁʔ joḁʔ]	<i>mord, nord, ror, jord</i>

Grønnum (2005: 300) viser eksempler på [ɣ] i kommutation med samtlige 15 konsonanter.

Der er således 16 betydningsadskillende konsonanter i forlyd med status af foreløbige fonemer – i mangel af bedre markeret med ?:

?p t k	b d g	f s ɕ h v	m n l r	j/
--------	-------	-----------	---------	----

Nicolai Pharaon fortæller (personlig meddelelse) at studenter ofte spørger om ikke onsets i et ord som *tjat* er at regne for én lyd (en affrikat, [tɕ]) der i så fald hører med i serien [pʰaḁ tʰaḁ tɕaḁ kʰaḁ] *pat, tat, tjat, kat*. Sådan kan man se på det, men den konsonant får ikke noget langt liv i fonemsystemet. Jeg tager tråden op i afsnit 4.2.1 om konsonanternes distribution.

3.2.2. Konsonanter i udlyd

Efter vokalen i stavelsen er der kun 13 forskellige konsonanter:

[ɸ ɖ ɰ	f s ɕ	m n ŋ l	ɣ j w]
--------	-------	---------	--------

Seks forlydskonsonanter, [pʰ tʰ kʰ ɕ h ɣ], mangler. Til gengæld er fire andre, [ɖ ŋ ɰ w], kommet til. De fleste findes efter [ɑ]:

[ɰaḁ ɰaḁ ɰaḁ ɰaḁ ɰaḁ ɰaḁ]	<i>rap, rat, rak, raf, Ras(mus), rad, rav</i>
[ɰamʔ ɰanʔ ɰaŋʔ ɰalʔ ɰajʔ]	<i>ram, rand, rang, ral, grej</i>

Halvvokalen [ɰ] forekommer ikke efter [ɑ], men findes efter flere andre vokaler – som i [iɰ] *ir*, [pʰeɰ] *Per* og [ɸoḁ] *bror*, og den kontrasterer med andre konsonanter – som fx i [senʔ] *sind* versus [seɰʔ] *ser* og [tʰyʷʔ] *tyv*

versus [tʰyɸʔ] *tyr*. Kommuation med samtlige finale konsonanter finder man i Grønnum (2005: 300).

Endelig er der [v] som ikke findes umiddelbart efter vokalen, men forekommer i en håndfuld ord efter [l] – som [ulʰv] *ulv* og [ɛlʰv] *elv* – og der i kontrast med ganske få andre konsonanter – som i [ulʰv] *ulv* versus [ulʰg] *ulk* og [ɛlʰv] *elv* versus [ɛlʰm] *elm*.

Det giver 14 konsonanter finalt med foreløbig fonemstatus:

ʔ/b d g f s v ð m n ŋ l ɸ j w/

3.3. Vokaler

Diftonger er forbindelser af vokaler og konsonanter og behandles i afsnit 3.3.3.

3.3.1. Vokallængde

Bortset fra fire vokaler, de trykløse /ə/ og /ø/ som i ['hansgə] *handske* og ['hansgø] *handsker*, [a] som i [han] *han* og [ʌ] som i [nʌg] *nok* der kun forekommer korte, kan alle vokaler være såvel korte som lange, og der er ingen tvivl om at længde er en distinktiv egenskab, jf. ['vi:lə] *hvile* versus ['vilə] *ville*, ['kʰu:lə] *kugle* versus ['kʰulə] *kulde* og ['ve:nə] *vener* versus ['venə] *vinder* (sb). Længde er altså ikke forudsigelig, men ikke desto mindre underlagt nogle begrænsninger: Korte vokaler forekommer i hjemlige ord ikke i åben ordfinal stavelse, bortset fra småord som [nu] *nu*, [nʌ] *nå*, [vi] *vi* og [ðu] *du*; og lange vokaler er udelukket foran konsonantgrupper inden for samme morfem – med enkelte undtagelser som ['pʰɔ:sgə] *påske* og ['ɛ:ɸlə] *æble*. I bøjning og afledning veksles desuden i nogle stammer mellem kort og lang vokal – som i [ɸud] *bud* ~ ['ɸu:ðə] *bude* og [haw] *hav* ~ ['hæ:wə] *have*.

Længden kan tabes når trykket tabes i forbindelser som [sɸɔ 'ʌɸ] *stå op* (*af sengen*) versus ['sɸɔ:ʔ 'ʌɸ] *stå op* (*i sengen*). Længden kan også tabes i sammensætningers første led – som i [i:ʔs] *is* > ['iskʰjʌsg] *iskiosk* og [sgo:ʔ] *sko* > ['sgohylə] *skohylde*.

3.3.2. Monoftonger

I betonet stavelse har vi lange vokaler uden stød, lange vokaler med stød og korte vokaler – som i ['gʷy:sə] *gyser* (sb), ['gʷy:ʔsə] *gyser* (vb) og ['gʷysə] *gysser*. Vokaler med stød er imidlertid ikke en særskilt kategori. De er lange vokaler i stavelser med stød – fordi stødet er en egenskab ved sta-

velsen, ikke ved vokalen per se (Basbøll 2005, Grønnum et al. 2013). Eftersom længden kan tabes, kan man tillige argumentere for at længde er en særskilt egenskab knyttet til vokaler; men da lange og korte vokaler ikke har helt samme forekomstmuligheder (se afsnit 3.3.1 ovenfor), viser jeg lange og korte vokaler hver for sig.

Her er alle kontrasterne:

['mi:nə 'me:nə 'p ^h ɛ:nə 'mæ:nə 'ɑ:nə]	<i>mine, mene, pæne, mane, arne</i>
['sy:nə 'fø:nə 'hø:nə]	<i>syne, føne, høne</i>
['lu:nə 'lɔ:nə 'lɔ:nə 'v:nə]	<i>lune, Lone, låne, orne</i>
[ði ðe mɛ va va / við [?] neð [?] sæð [?] sæð [?]]	<i>de, det, me', hva', var; hvid, ned, sæd, sad</i>
[syns p ^h øn [?] ð sǵœn [?]]	<i>syns, pynt, skøn</i>
[ðu jo p ^h ɔ vɔ sʌ]	<i>du, jo, på, vor, så (interj)</i>

Bemærk at der ikke i alle tilfælde er tale om perfekte minimale par. Men når de omgivende konsonanter ikke kan være årsag til vokalkvaliteten, tyr man til subminimale par. For eksempel kan vokalen i [p^hɛ:nə] *pæne* ikke skyldes det foranstående [p^h]. Det kan man overbevise sig om i en række som ['mi:lə 'me:lə 'mɛ:lə 'mæ:lə] *mile, mele, mæle, male*. Vokalen i [va] *var* kan ligeledes ikke skyldes [v], for den optræder også i [p^hɑ] *par* og [k^hɑ] *kar* – og så fremdeles.

Der er altså 12 lange vokaler [i: e: ɛ: æ: ɑ: y: ø: œ: u: o: ɔ: v:]
og 14 korte vokaler [i e ɛ æ ɑ y ø œ u o ɔ v ʌ]

Alle lange vokalkvaliteter genfindes korte, men kort [a] og [ʌ] har ikke lange modsvarigheder. Dvs. vi har 14 vokaler med foreløbig fonemstatus:

?i e ɛ æ ɑ y ø œ u o ɔ v ʌ/

3.3.3. Diftonger

Alle forbindelser af vokal med halvvokal danner diftonger – som i [ja] *ja*, [maj] *mig*, [haw] *hav* og [iɐ] *ir*.

Næsten alle vokaler kan følge /j/ i stigende diftonger (intensiteten øges i forløbet). Her er et udvalg:

[ˈjɛlbə ˈjæ:ðə ˈjy:ðə ˈjɔ̃ɐnə ju:ʔl *hjælpe, jade, jyde, hjørne, jul,*
 ˈjʌɡə] *jokke*

Og næsten alle vokaler findes foran [j w ɐ] i *faldende diftonger* (intensiteten mindskes i forløbet). Her er et lille udvalg:

[mɑj ˈiwbɪ ˈsæwni tʰɔw pʰɛɡ *mig; ivrig, søvnig, tov; Per,*
 ˈsɔ̃yɐɡə ˈhuɡɔ̃i] *styrke, hurtig*

En komplet liste findes i Grønnum (2005: 194).

4. Distribution og komplementaritet

Kontrast er en nødvendig betingelse for fonemstatus, og i afsnit 3.2 og 3.3 etableredes konsonant- hhv. vokalkontrasterne. Men kontrast er ikke tilstrækkelig: distribution og komplementaritet er også elementer i fonemanalysen (Fischer-Jørgensen 1952).

4.1 Traditionel strukturalistisk fonologi

Der er to fremherskende – og snart gamle – strukturalistiske skoler i Europa, Daniel Jones' (Jones 1957) og Prag-skolen (Trubetzkoy 1939). I Daniel Jones' definition er et fonem:

a family of sounds in a given language which are related in character and are used in such a way that no member ever occurs in a word in the same phonetic context as any other member. (For the words »in such a way . . . other member« we may substitute »in complementary distribution«) (emfase i originalen: Jones 1957: 14)

Daniel Jones definerer altså fonemet som en familie af lyde i et givet sprog hvis medlemmer er beslægtede og i komplementær distribution, dvs. gensidigt udelukkende. Han skelner mellem hvad fonemer er, og hvad de gør: **»Phonemes are what is stated in the definition. What they do is to distinguish words from one another.«** (emfase i originalen: Jones 1957: 15).

Fischer-Jørgensen (1975: 25) resumerer Prag-skolens praktiske regler for etableringen af et foneminventar således:

Three main rules serve to distinguish between cases in which different sounds are variants of the same phoneme and cases in which they are distinct phonemes. The three rules may be summarized in the following manner: (1) If two sounds in the same environment may be interchanged without a change of meaning they are facultative variants of the same phoneme. (2) If they cannot be interchanged without altering the meaning or making the word unrecognizable they are realizations of two different phonemes; and (3) If two articulatorily and acoustically related sounds never occur in the same environment they are combinatory variants of the same phoneme. (...) *These rules, as we know, are found in slightly different forms in the works of most phonologists.* [min emfase] (Fischer-Jørgensen 1975: 25).

Som det ses, har betydning en afgørende rolle i definitionen af fonemet i begge skoler. Det er en vigtig forskel til den amerikanske strukturalisme (Bloomfield-skolen) hvor fonemsystemet principielt skulle udledes af de fonetiske former uden reference til betydning, men alene ved hjælp af induktive generalisationer. Se nærmere Newmeyer (2023).

4.2. Komplementær distribution

Komplementær distribution henviser til fonemer der er generelt forekommende, men med forskellige, lydligt beslægtede varianter i forskellige lydlige kontekster. Den relevante kontekst for konsonanternes vedkommende er i dansk initialt i stavelsen på den ene side og finalt hhv. foran [ə] i flerstavellesord på den anden side. For vokalernes vedkommende betinges variationen af de omgivende konsonanter.

I modsætning til komplementær distribution henviser defektiv distribution til fonemer der ikke er generelt forekommende, men begrænset til en bestemt stilling i stavelsen eller en bestemt lydlig kontekst, som fx /h/ der kun forekommer foran vokal i stavelsen.

4.2.1. Konsonanternes distribution

Afsnit 3.2 viste at ikke alle konsonanter optræder både initialt og finalt:

initialt	[p ^h t ^s k ^h	b̥ d̥ ɡ̥	f s ʃ h v	m n	l ʁ	j]
finalt	[	b̥ d̥ ɡ̥	f s ʃ (l)v	m n ŋ	l ɐ	j w]

Initialt [v] og finalt [w] involverer begge læberne, og [ɸ] og [ɸ̥] har begge deres artikulationssted, dvs. den snævre passage for luften, i farynx. Det betyder at [w] kan anses som en kombinatorisk variant (allofon) af /v/, ligesom initialt [ɸ] og finalt [ɸ̥] er kombinatoriske varianter af ét fonem, /r/. Derudover er der ikke umiddelbart mulighed for at parre konsonanter i de to serier. Men finalt [v] og [w] er også eksempler på komplementært fordelte varianter af samme fonem, /v/, idet finalt [v] kun optræder efter /l/ hvor [w] er udelukket og vice versa.

Det er påfaldende at de aspirerede lukkelyde ikke optræder finalt. Man kan ganske vist høre [p^h t^s k^h] foran en pause i talestrømmen, men ikke i kontrast til [b̥ d̥ ɡ̥]. Man ændrer ikke betydningen ved at skifte [d̥] i [k^had̥] *kat* ud med [t^s]: [k^hat^s]. De aspirerede [p^h t^s k^h] er således begrænsede i forekomst: de er defektivt distribuerede. (Alternative strukturelle analysemuligheder vises i afsnit 6 og 7). Andre konsonanter uden modsvarigheder er de initiale [h] og [ɛ] der ikke findes finalt i hjemlige ord, hhv. de finale [ð] og [ŋ] der ikke findes initialt. [h] er utvetydigt defektivt distribueret. Det gælder også [ð]. Derimod giver [ɛ] og [ŋ] anledning til overvejelser her.

Der er ingen tvivl om at [ɛ] kontrasterer med andre konsonanter – som i [œ:[?]l] *sjæl*, [p^hɛ:[?]l] *pæl*, [k^hɛ:[?]l] *kæll*, [fɛ:[?]l] *fæl*, [sɛ:[?]l] *sæl*, [hɛ:[?]l] *hæl*. Men

[ɛ] indgår ikke i konsonantgrupper;

[ɛ] har en alternativ udtale som [sj];

/s/ og /j/ der mødes over en ordgrænse – som i *Peters jul* – kan smelte sammen til [ɛ], altså én lyd der indiskutabelt er en manifestation af /s/ + /j/.

Et forsøg (Beck 2004) har tillige vist at hjemlige ord der begynder med [ɛ], helt overvejende af lyttere bedømmes som hørende til samme kategori som ord der begynder med to konsonanter, snarere end til ord der begynder med kun en konsonant.

Der er således en del der taler for at tolke initialt [ɛ] som en sekvens af /s/ + /j/. Det vil også forklare at [ɛ] ikke optræder finalt i hjemlige ord: /j/ kan nemlig ikke følge efter hverken lukkelyde eller hæmmelyde i stavelsens coda. Således er fx *[upj] og *[ɛfj] umulige strukturer i dansk. Se en udførligere redegørelse i Grønnum (2005: 305-306).

I afsnit 3.2.1 nævnte jeg at nogle vil opfatte onsets i fx *tjat*, [tɛ̃], som én konsonant der i så fald hører til blandt de aspirerede lukkelyde. Men med den er det som med [ɛ]: den har – sammenlignet med de øvrige lukkelyde –

en begrænset distribution. De tre lukkelyde, [p^h t^s k^h], kan hver især følges af forskellige sonorante konsonanter, fx i [k^hniw[?]] *kniv*, [t^sɤaw] *trav*, [p^hlas] *plads* og [ˈk^hjo:lə] *kjole*. Det kan [t̪e] ikke. Det er fordi [t̪e] er en forbindelse af /t/ + /j/, og da /j/ altid er vokalnær, giver det sig selv at [t̪e] ikke kan følges af nogen anden konsonant i stavelsens onsets, foran dens vokal.

Der er heller ikke tvivl om at den velære nasal [ŋ] kontrasterer med de to andre nasalkonsonanter – som i [ɛm[?]] *em*, [ɛn[?]] *end!*, [ɛŋ[?]] *eng* og i [ˈlɛmə] *lemme*, [ˈlɛnə] *lænde(klæde)*, [ˈlɛŋə] *længe*. Men der er mere at sige om [ŋ]:

Hjemlige enstavelsesord der ender på [ŋ], har altid stød – som i [lɑŋ[?]] *lang*, [tʰɔŋ[?]] *tung*, [tʰɛŋ[?]] *ting*. Det samme har enstavelsesord der ender på en sonorant konsonant fulgt af endnu en konsonant – som [ɖɑm[?]b̥] *damp* og [hɑl[?]s] *hals*. Det gælder derimod ikke altid ord der slutter på [m] og [n] – som [ɖɛm] *dem* og [vɛn] *ven*.

I hjemlige ord forekommer [ŋ] udelukkende efter korte vokaler, dvs. *[ˈlɛ:ŋə] og *[tʰɔ:ŋ] er umulige strukturer. Det gælder ikke [m] og [n], jf. [ˈtʰi:mə] *time* og [mæ:ʔn] *man* (sb).

Efter en konsonant finder man heller ikke [ŋ], dvs. *[ɛl[?]ŋ] forekommer ikke, men [m] og [n] findes finalt efter konsonant – som i [ɛl[?]m] *elm* og [saw[?]n] *savn*. (Se nærmere Grønnum 2005: 307-310).

Det tyder alt sammen på at [ŋ] underliggende er en konsonantgruppe, /ng/, og sådan kan man også beslutte at se på den velære nasal. Men det er ikke uden komplikationer:

Først må man indføre en manifestationsregel der gør den alveolære nasal /n/ til en velær, [ŋ], foran /g/ – som i [lɑŋ[?]] *lang*. Det er ikke i sig selv prohibitivt for det gælder ofte for et finalt /n/ der møder en velær lukkelyd over en ordgrænse – som [hɑn[?]] *hånd* i [ˈhɑŋk^hlɛ:ðə] *håndklæde* eller [ɖɛn] *den* i [ɖɛŋ ˈɡɑmlə] *den gamle*.

Derefter skal en regel fjerne lukkelyden: [ŋɡ] > [ŋ]. Men reglen må kun applicere på en velær lukkelyd. [ham[?]b̥] *hamp* bliver jo ikke til [ham[?]] (som er et andet ord, *ham*, sb), og [fi:ʔnɔ] *fint* bliver ikke til [fi:ʔn] (som er en anden bøjningsform).

Ikke alle [ŋ]-forekomster kan være manifestationer af /ng/. Således ikke i fx [ˈtʰɑŋɡə] *tanke* der i så fald måtte være */tanggə/ fonologisk, og dobbelte konsonanter er ellers ukendte internt i danske morfemer.

Hvis [tʰaŋʔ] *tang* er /tang/ fonologisk, hvad er så [tʰaŋʔŋ] *tank* – når man ikke kan godkende */tangɡ/? Der er kun en mulighed: /tank/. Men nu optræder der et /k/ finalt i kontrast til /g/, altså /tang/ *tang* versus /tank/ *tank*. Så holder den indledende præmis om /p t k/ som defektivt distribuerede ikke længere.

Tolkningen af [ŋ] som /ng/ må nok opgives her (men se videre afsnit 6 og 7).

Efter dette er de i alt 20 kontrasterende konsonanter i afsnit 3.2 reduceret til 17 fonemer, idet [w] er en final variant af /v/, [ɣ] er en final variant af /r/, og [ɕ] er en fusion af /sj/. Det giver /v/ og /r/ en generel forekomst ligesom det fjerner begrænsninger i distributionen af /s/ og /j/, mens /p t k h ð ŋ/ stadig er defektivt distribuerede:

/p t k b d g f s h v ð m n ŋ l r j/

Omstændighederne ved tolkningen af [ɕ] og [ŋ] er gode eksempler på de overvejelser strukturalistisk fonologisk analyse kan give anledning til.

4.2.2. Vokalernes distribution

Blandt de 14 kontrasterende vokaler i betonet stavelse i afsnit 3.3.1, [i e ε æ a α y ø œ u o ɔ ʊ ʌ], er der kun to der ikke optræder i alle tre skikkelser (lange uden stød, lange med stød og korte), nemlig [a] og [ʌ] som kun høres korte.

4.2.2.a De to a'er

I en lidt ældre sprogform fandtes [æ] kun lang som i [ˈg̊æ:lə] *gale* og [g̊æ:ʔl] *gal*, og da kunne man utvetydigt betragte [æ:] og [a] som manifestationer af /a/ med længde som i ˈga:lə/ = [ˈg̊æ:lə] *gale* hhv. uden længde som i ˈgalə/ = [ˈg̊alə] *galde*. Men nu forkortes vokaler der tidligere var lange med stød foran [w ð j ɣ] – som i [vi:ʔð] > [viðʔ] *hvid*, [ne:ʔð] > [neðʔ] *ned*, [sɛ:ʔð] > [sɛðʔ] *sæd* og [sæ:ʔð] > [sæðʔ] *sad*, og stødet flyttes til konsonanten. Dermed findes både [æ] og [a] som korte vokallyde, men vel at mærke ikke i samme omgivelser, dvs. de er komplementært fordelt: I åben stavelse forekommer kort [æ] ikke, og i lukket stavelse optræder [æ] – som variant af /a/ – kun foran [wʔ ðʔ jʔ] som i [sæwʔ] *sav*, [sæðʔ] *sad*, [sæjʔ] *sag*. Her er [a] udelukket. I lukket stavelse findes [a] foran alveolære konsonanter, [d ð s n l] – som i [maḑ] *mat*, [mað] *mad*, [b̥as] *bas*, [man] *man* og [tʰal] *tal*, og der forekommer [æ] ikke. Således kan man betragte [æ] og [a] som komplementært fordelte varianter af samme fonem, /a/, med to forskellige manifestationer (når vokalen ikke er nabo til /r/; se afsnit 7.2):

- /a:/ er [æ:] – som i ['hæ:sə] *base*
- /a/ er [æ] foran [wʰ θʰ jʰ] – som i [sæwʰ sæðʰ sæjʰ] *sav, sad, sag*
- /a/ er [a] i åben stavelse og foran alveolære konsonanter, [d̥ θ s n l], som i [ja] *ja* og [ʰal] *tal*
- /a/ er [a] foran labiale og velære konsonanter, [b m w ɣ ŋ], som i [lab̥] *lap*, [laŋ̊] *lak*.

Den der nu protesterer og siger at vi da også har en [æ]-lyd i [h̥kæŋ̊] *brik* og [a] i [h̥kɑŋ̊] *bræk*, har fuldstændig ret. Men i [h̥kæŋ̊] *brik* er vokalen /e/ som sænkes til [æ] af det foranstående /r/, og i [h̥kɑŋ̊] *bræk* er vokalen /ɛ/ der sænkes af /r/ til [a]. Et /a/ i samme stilling giver [h̥kɑŋ̊] *brak*.

4.2.2.b De to å'er

Der er i de korte bagtungevokaler, [d̥u] *du*, [jo] *jo*, [pʰɔ] *på*, [vɔ] *vor* og [sʌ] *så* (interj), ganske vist tale om fem umiddelbart kontrasterende vokaler – for man kan ikke gøre forlydskonsonanterne ansvarlige for forskellene i vokalkvalitet; men de enkelte vokaler er i øvrigt ujævnt fordelt.

[u] findes i både åben og lukket stavelse – som i [d̥u] *du* og [mut̥] *mut*.
[o] findes kun i åben stavelse som i ['fot̥o] *foto* og foran [ɣ] som i [moɣ̊] *mor*. En enkeltstående undtagelse er den ubetonede stavelse i [sol̥d̥æ:ʔd̥] *soldat*. Og en principiel undtagelse er der i forbindelsen [ʁo] (i ældre sprog [ʁu]) som i ['ʁoʰk̥θ̥ðʰ] *rugbrød*.

[ɔ] er i åben stavelse begrænset til ganske få ord der for de flestes vedkommende er kortformer af ord med lang vokal – som i [være] [pʰɔ] (*den*) – jf. [pʰɔ:ʰ] *på*. Derudover findes [ɔ] kun i lukkede stavelser som i [ɔsd̥] *ost*.

[ʌ] i åben stavelse er begrænset til interjektionerne [sʌ] *så* og [nʌ] *nå* og til kortformen [ʌ] af *og*. Derudover findes [ʌ] kun i lukket stavelse som i [pʰʌsd̥] *post*. Det giver mulighed for at fortolke [ɔ] som en variant af /o/ i lukket stavelse og tilsvarende tolke [ʌ] som en variant af /ɔ/ i lukket stavelse, således (naboskab til /r/ behandles i afsnit 7.2):

- /o/ er [o] i åben stavelse og foran [ɣ] – som i ['fot̥o] *foto* og [moɣ̊] *mor*
- /o/ er [ɔ] ellers – som i [ɔsd̥] *ost*
- /ɔ/ er [ɔ] i åben stavelse – som i [være] [pʰɔ] *den*
- /ɔ/ er [ʌ] ellers – som i [pʰʌsd̥] *post*.

Konsekvensen af analysen er at den samme vokallyd, [ɔ], manifesterer to forskellige fonemer, men under forskellige betingelser: I lukket stavelse er [ɔ] et /o/, i åben stavelse er [ɔ] et /ɔ/. Det kaldes overlappende manifestation. Det samme har vi i vokalen [æ] der er manifestationen af /e/ efter /r/ – som i [hʁæŋ] *brik*; af /ɛ/ foran /r/ – som i [hʁæŋ] *bær*; og ellers /a/ – som i [sæðʔ] *sad*.

Accepterer man ikke at samme lyd – under forskellige betingelser – kan repræsentere forskellige fonemer, må analysen opgives. Flere amerikanske lingvister, fx Bloch og Trager (1942), hyldede princippet ‘once a phoneme, always a phoneme’ således at hvis [ɔ] er en variant af /o/ i lukket stavelse, kan vokalen ikke også være en variant af /ɔ/ (i åben stavelse). Under den præmis står lyde og fonemer i et en-til-en-forhold til hinanden, og man kan derfor altid slutte entydigt fra lyd til fonem og fra fonem til lyd. Det kaldes ‘biuniqueness.’ Men for så vidt som samme lyd kan manifestere mere end et fonem, har vi herefter i betonet stavelse 12 vokalfonemer:

/i e ε a ɑ y ø œ u o ɔ ʊ/

Dertil kommer /ə/ og /ɐ/ i ubetonede stavelser. Under andre præmisser kan inventaret reduceres til 10 vokaler plus /ə/ (se afsnit 7).

5. Neutralisation

Man kan se på den manglende kontrast mellem /p t k/ og /b d g/ finalt som neutralisation, en ophævelse af kontrasten mellem dem. Manglende kontrast gælder også efter /s/ hvor aspirerede lukkelyde er fraværende – som i ['sɔ:lə] *spole*, ['sɔ:lə] *stole*, ['sɔ:lə] *skole*. Vi siger ikke *['spʰo:lə] 'stʰo:lə] 'skʰo:lə]. Det gælder også foran /ə/ – som i fx ['hɛpə] *heppe*, ['hɛɖə] *hætte* og ['hɛŋə] *hække*. Vi siger ikke *['hɛpʰə] 'hɛtʰə] 'hɛkʰə]. Når der i tre kontekster kun er én serie lukkelyde, de uaspirerede [ɸ ɖ ɣ], kan man spørge: Hvilke lukkelyde er der da tale om fonologisk? Er det /p t k/? Eller er det /b d g/? Eller en form for fællesnævner mellem /p t k/ og /b d g/ – såkaldte arkifonemer? Er det *hip* som *hap*? Hvordan skal fonemerne repræsenteres? Med hvilke symboler? Skal man skrive /'sɔ:lə/ eller /'sto:lə/ *stole*? /ta:ʔb/ eller /ta:ʔp/ *tab*? /vɛg/ eller /vɛk/ *væk*? Hvis man skal bruge fonemsymbolerne med den lydværdi sprogbrugerne er vant til at forbinde med dem, skal man skrive /b d g/. Afsnit 7 tager tråden op igen.

6. Konsonantgraduering

Konsonanterne kan fortolkes på en anden måde, også uden at forlade den klassiske strukturalistiske fonologis præmisser. Her er de igen i en lidt anden opstilling som understreger forholdet mellem fonemer og varianter:

initial manifestation	[p ^h t ^s k ^h	ɸ	ɖ ɡ̊	f s h v	m n	l ʁ j]
fonemerne	/p t k	b	d ɡ	f s h v	m n ŋ	l r j/
final manifestation	[ɸ ɖ ɡ̊	(w)	ð j/w	f s w	m n ŋ	l ʁ j]

Fonemerne /p t k b d ɡ v r/ har under denne synsvinkel komplementært fordelte varianter: De har deres prototypiske manifestation initialt, men finalt svækkes de (de *leniseres*): /p t k/ taber aspirationen og bliver til [ɸ ɖ ɡ̊]; /b d ɡ/ mister lukket og bliver til [(w) ð j/w]; hæmmelyden /v/ svækkes ligeledes til [w], og /r/ manifesteres som halvvokalen [ʁ]. Analysen passer imidlertid bedre til et tidligere sprogligt stadium der endnu havde 'blødt ɡ' som i [lɔ:ʔɣ] *læg* og ['vɛ:ɣə] *væge*. Det 'bløde ɡ' har siden spaltet sig i to: [w] efter bagtungevokaler som i [lɔ:ʔɣ] > [lɔ:ʔw] (nu [lɔwʔ]) *læg*, og [j] efter fortungevokaler som i ['vɛ:ɣə] > ['vɛ:jə] (nu ofte ['vɛ:ɛ]) *væge*. Resultatet er at moderne [w] har to kilder, dels ældre /ɡ/ (> [ɣ] > [w] efter bagtungevokaler), dels /v/ som i [lɔ:ʔw] (nu [lɔwʔ]) *lov!* Af samme grund har også [j] to kilder nu: dels ældre /ɡ/ (> [ɣ] > [j] efter fortungevokaler), dels oprindeligt /j/ som i ['vɔjə] *veje*. Bemærk at der ikke er tale om overlappende manifestation hvor den samme lyd i forskellige kontekster tilskrives forskellige fonemer (se afsnit 4.2.2.b). Her er der tale om en konsonant, fx [w] i [lɔwʔ], der kan henføres til enten ældre /ɡ/ (i *læg*) eller til /v/ (i *lov!*). Den tvetydighed kunne skriften måske opløse, men givet det overordentligt komplekse forhold mellem skrift og lyd i dansk (Becker-Christensen 2021), er skriften som grundlag for fonemanalysen ikke anvendelig. En mulighed er at altid identificere [w] med /v/ og [j] med /j/.

Endvidere konstaterer man at uanset sprogets udvikling, falder /b/ delvis uden for gradueringen. Svækkelse af /b/ kan nemlig kun finde sted i visse ord – som fx i [lɔwʔ] *løb!* men ikke i fx ['vi:ðə] *vibe*, og svækkelse er aldrig obligatorisk.

Tilbage står kun [ð] der entydigt kan betragtes som en final svækkelse af /d/.³

Alt i alt må man nok konstatere at konsonantgraduering har mistet sin aktualitet som analyseprincip.

7. Morfologisk baseret analyse – morfofonologi

Bøjning og afledning kan medføre fonologiske ændringer i ordets stamme – som når /v/ bliver til /f/ i [gʁʌwʔ] /grøv/ *grov* > [gʁʌfd] /grøfd/ *groft*. Baserer man sin analyse på den type data, resulterer den i et fonologisk inventar med færre elementer og en mere abstrakt (men ofte mere skrift-nær) form, dvs. en repræsentation der i mindre grad ligner lydskrift af udtalen. Det styrende princip i analysen er at vekselformer af samme stamme så vidt muligt skal have samme fonologiske form og at reglerne der gør denne form til konkret udtale, skal være simple, fonetisk rimelige og generelle. Der ligger i den stræben en antagelse om at konstansen bag de morfologisk betingede vekselformer har psykologisk realitet for sprogbrugerne. Det må i så fald nok indskrænkes til at gælde for voksne danskere med et godt greb om retskrivning (se nærmere afsnit 8).

Det er sædvane at tale om underliggende former eller morfofonemer og sætte dem i lodrette klammer, |◊|. Det gør Basbøll (2005). Jeg har tidligere i stedet talt om fonemer på flere abstraktionsniveauer og undladt at bruge de lodrette klammer (Grønnum 2005: 374-376). Men det er et særstandpunkt, og her følger jeg Basbøll.

7.1. Konsonanterne

Det drejer sig i hele afsnittet om konsonanter i ordudlyd og foran /ə/ – som i [sʁalʔb] *skalp* og [ˈflaŋgə] *flanke*. Dem kalder jeg begge finale her. De er nemlig finale i den fonologiske stavelse, som er det domæne der danner den bedste ramme for beskrivelsen af variationsforholdene i udtalen (Grønnum 2005: 253-258).

3 Det ‘bløde d’ har undergået en tydelig forandring i de seneste år. Det er blevet meget kraftigt velariseret og har måske elimineret den gestus med tungespids og blad som gør det artikulatorisk utvetydigt beslægtet med [ð]. Det mangler der endnu entydigt belæg for. Men i DDO’s udtale af ord som *vide* og *mode* er den alveolære komponent endnu tydelig at høre.

På grundlag af alternationer som [g̊a'lɒ] *galop* ~ [g̊alo'pʰe:ʔe] *galoppere*, [vaɖ] *vat* ~ [va'tʰe:ʔe] *vattere* og [laɖ] *lak* ~ [la'kʰe:ʔe] *lakere* identificeres finale [b̥ ɖ ɖ̊] med [p t k].

Der er ingen finale [d̥] og [g̊] der nogen sinde viser sig som [d̥] og [g̊] ved afledning. For eksempel bliver [maɖ] *mat* ikke til infinitiv *[ma'de:ʔe] *mattere*, men entydigt [ma'tʰe:ʔe]. Derfor kan man identificere ethvert finalt [d̥] og [g̊] med [t] og [k], dvs. også dem der ikke alternerer, som [slɒɖ] *slot* og [tʰaɖ] *tak*.

Med [b̥] forholder det sig ikke helt så entydigt. Nogle alternerer med [b̥] som i [pʰlɒmb̥ə] *plombe* ~ [pʰlɒm'be:ʔe] *plombere* og kan identificeres med [b]. Andre alternerer med [pʰ] som i [h̥a:b̥ə] *harpe* ~ [h̥a'pʰisɖ] *harpist* og kan identificeres med [p]. Men hvad skal man gøre med de mange der ikke alternerer – som i [kʰno:ʔb̥] *knob*, [kʰnaɖ] *knap*, ['vi:b̥ə] *vibe* og ['veb̥ə] *vippe*? Det kan kun blive vilkårligt. Man kan beslutte at ethvert finalt [b̥] der ikke alternerer med [b̥] (sådan som det gør det i [pʰlɒmb̥ə] *plombe* ~ [pʰlɒm'be:ʔe] *plombere*), skal identificeres med [p], således også i [kno:ʔp] *knob*, [knap] *knap*, ['vi:pə] *vibe* og ['vepə] *vippe*. Eller omvendt: Ethvert finalt [b̥] der ikke alternerer med [pʰ] (som det gør i [h̥a:b̥ə] *harpe* ~ [h̥a'pʰisɖ] *harpist*), skal identificeres med [b], således også i [kno:ʔb] *knob*, [knab] *knap*, ['vi:bə] *vibe* og ['vebə] *vippe*.

Alternationer som ['mo:ðə] *mode* ~ [mo'dæɣnə] *moderne* og ['aβeð] *abbed* ~ [aβe'disə] *abbedis* etablerer [ð] som variant af [d], også i ord der ikke har alternerende former – som fx [mað] |mad| *mad* og [βuð] |bud| *bud*.

For så vidt som der overhovedet er en [j]-lyd efter lang vokal i fx ['vɛ:jə] (frem for ['vɛ:ɛ]) *væge*, identificeres den med [g]. Ligeså når [j] efter kort vokal alternerer med [g̊] – som fx i [sɖaɣʔ] *steg* ~ [sɖeɖɖ] *stegt*. Ellers identificeres finalt [j] med [j] – som fx i [maj] |maj| *mig* og ['vɛljə] |væljə| *vælge*.

Tilbage står finalt [w] med et broget billede:

[w] er [b] når man i stedet for [w] kan udtale [b̥] – som i [g̊ɰiwʔ/g̊ɰi:ʔb̥] *grib!*

[w] er [b] når en anden morfologisk form udtales med [b̥] – som i [lɔwʔ] *løb!* ~ [lɔb̥sɖ] *løbsk*

[w] er [g] når det alternerer med [g̊] – som i [kʰɔwʔ] *kog!* ~ [kʰaɖɖ] *kogt*

[w] er [v] ellers; bemærk at det [w] der i ældre sprog kunne udtales med [ɣ] – men uden at have alternerende former med [g̊], må identificeres med [v] – som i [lɔwʔ] *læg* og [a:ʔw] *arg* der således nu falder sammen med *lov!* og *arv*.

Med den morfologisk baserede analyse kontrasterer [p t k] og [b d g] finalt – som i fx [mað] |mad| *mad* versus [maḁ] |mat| *mat*. Så er der også åbnet for en analyse af [ŋ] som [ng], idet [tʰaŋʔ] *tang* repræsenteres som |tang| og [tʰaŋʔḁ] *tank* som |tank|; se afsnit 4.2.1. Således reduceres inventaret af konsonanter til 15 – blandt hvilke kun [h] er defektivt distribueret:

|p t k b d g f s h v m n l r j |

Analysen er interessant, men ikke uden spørgsmål der ikke kan besvares entydigt. Flere eksempler og udførligere argumentation findes i Grønnum (2005: 318-323).

7.2. Vokalerne

Blandt de 12 vokalfonemer i betonet stavelse, /i e ε a α y ø æ u o ɔ ʊ/, samler interessen sig om [a] som i [va] *var* og [ʊ] som i [vʊ] *vor*. Dertil kommer i ubetonet stavelse /ə/ og /ɐ/ som i ['husgə] *huske* og ['husḡɐ] *husker*.

Uden de tre ord [va] *var*, [pʰa] *par* og [kʰa] *kar* ville [a] og [α] være i perfekt komplementær distribution: [α] findes efter /r/ som i [ʁanʔ] *rand*, foran labialer som i [pʰaḁ] *pap* og foran velærer som i [laḡ] *lak*; [a] findes i åben stavelse som i [ja] *ja* og foran alveolære konsonanter som i [ḡas] *gas*. Og dér kan analysen også ende:

Ubetonet ordfinalt [α] som i ['nɛḡtʰa] *nektar* veksler med [aḁ] i [nɛḡtʰa'xi:ʔn] *nektarin*. Betonet finalt [a:ʔ] veksler ligeledes med [aḁ] – som i [ḁa'ḁa:ʔ] *barbar* ~ [ḁaḁa'xi:ʔ] *barbari*. Under de finale vokaler, [α] og [a:ʔ], gemmer sig et [r], fusioneret med vokalen, men som kommer frem foran en betonet vokal i afledning.

Præsens af verber som [se:ʔ] *se* og [kʰlɔ:ʔ] *klø* er [seḡʔ] *ser* og [kʰlɔḡʔ] *klør*. De ender på [ḡ], dvs. /r/ (se afsnit 3.2.2). Det er rimeligt at antage at præsens generelt ender på /r/, således også [ha:ʔ] |ha:r| *har*. Som hjælpeverbum er *har* ubetonet og har kort vokal, [ha], men må stadig ende på [r], eftersom verber ikke taber deres præsensmærke af at blive trykløse. Under emfase kan den trykløse form optræde med tryk uden at vokalen forlænges – som i *det har* [ha] *jeg jo sagt*. Så rimer det på *var*, *par* og *kar* som derfor også kan ende på [r].

På tilsvarende måde kan det sandsynliggøres at [ʊ] i [vʊ] *vor* er |ɔr| underliggende: Dels har vi alternationer som ['ʁaḡtʰʊ] *rektor* ~ ['ʁaḡtʰo'ʁa:ʔḁ] *rektorat*. Dels må [ḡʊ:ʔ] *går* og [fɔ:ʔ] *får* – ligesom alle andre præsens-

former – ende på |r|. Et fonologisk eksperiment (Grønnum 1996) viste at påstanden om |r| bag ordfinalt [a] og [ɐ] har en vis realitet for sprogbrugerne. Treogtyve forsøgspersoner dannede afledninger af 10 nonsensord med fem betonedede afledningsendelser, fx *at* (som i *kalifat*) og *ist* (som i *cellist*). Hvis der er |r| finalt i fx ['kʰalɡa], burde deltagerne i forsøget – når de skulle danne afledning med *at* – svare med [kʰalɡa'ʔa:ʔɔ]. Og hvis der er et |r| finalt i ['flɛɡʔɐ], burde de – når de skulle aflede med *ist* – svare med [flɛɡʔɐ'o'ʔisɔ]. Det gjorde 75% af de lidt ældre og godt 50% af de yngre deltagere i forsøget også. Jeg konkluderede dengang at der er en vis evidens for ordfinalt [a] og [ɐ] som fusioner af |ar| hhv. |ør|. Men givet forskellen på de yngre og de ældre deltagere i forsøget, er det muligt at den psykologiske realitet af underliggende |r| svækkes med tiden. Det er nu mere end 25 år siden, og det ville være interessant at lave et tilsvarende forsøg i dag.

Endelig er der det trykløse [ɐ] som er en fusion af såvel |rə| som |ər|. Infinitiv af imperativer der ender på en konsonant, dannes ved at tilføje |ə|, som i [kʰø:ʔɔ] *køb!* > ['kʰø:ʔə] *købe*. Det gælder også stammer der ender på |r| som i [kʰøʔ] *kør!* > ['kʰø:ʔə] |'kø:rə| *køre*, idet |rə| > [ɐ]. Præsens følger |r| til infinitiv som i ['husɡə] *huske* > ['husɡə] *husker* og ['ɔ:ʔnə] *åbne* > ['ɔ:ʔnə] *åbner*, idet |ər| > [ɐ].

Sådan ender den morfologisk baserede analyse med 10 vokaler i betonet stavelse, foruden ubetonet |ə|:

|i e ɛ a y ø æ u o ɔ|

En noget udførligere fremstilling findes i Grønnum (2005: 274-292).

8. Andre præmisser

De fleste der har skrevet om dansk fonologi i nyere tid, er fælles om præmisserne. Men der er nu to – i øvrigt meget forskellige – undtagelser, begge fra 2022.

Den ene er Schachtenhaufen (2022) der som nævnt i indledningen baserer sin analyse udelukkende på kontrast. Det vil sige at når [ɛ] kontrasterer med andre konsonanter i forlyd, som i [ɛɛ:ʔl] *sjæl* versus [pʰɛ:ʔl] *pæl*, er den et fonem /ɛ/; og når finalt [w] kontrasterer med andre konsonanter, som i [haw] *hav* versus [ham] *ham* (pron), har også den fonemstatus, /w/. [Eksempler og lydskrift her er mine, ikke forfatterens.] Det er ikke min

erfaring efter mange års undervisning i fonologi at komplementær distribution er et særligt avanceret analyseprincip der kræver meget træning, og det er – som beskrevet i afsnit 4.1 – en ukontroversiel og integreret del af gængs fonologisk analyse.

Komplementær distribution går igen i Horslund, Puggaard-Rode og Jørgensens (2022) analyse af danske konsonanter. Men derudover mener forfatterne at den traditionelle analyse »is a poor synchronic description, primarily because we believe that the proposed phonological system is impossible to acquire from the input« (s. 74). Analysen bør ifl. forfatterne føre til et fonemsystem der gør det muligt for børn i tilegnelsen af modersmålet entydigt at kunne identificere initiale og finale varianter af det samme fonem. Det udelukker neutralisation (afsnit 5) som analyseprincip, idet fx finalt [b] i givet fald er tvetydigt mellem /b/ og /p/. Konsonantgraduering (afsnit 6) kan heller ikke bringes i anvendelse, for også her kan forholdet mellem lyd og fonem være tvetydigt, jf. [w] i ['lø:wə] /'lø:bə/ *løbe* og i ['lø:wə] /'lø:və/ *løve*. Og endnu mindre morfofonologisk analyse hvor [w] har tre kilder: /b/ som i [lɔwʔ] *løb* (ordet kan også udtales [lɔ:ʔb]); /g/ som i [kʰɔwʔ] *kog!* (jf. participiet [kʰʌŋd] *kogt*) og /v/ som i [ŋɔʌwʔ] *grov* (jf. [ŋɔʌfd] *groft*). Men [ð] som final variant af /d/ anerkendes fordi [ð] ikke har andre kilder. (Eksempler og lydskrift her er mine, ikke forfatternes.) Resultatet er »a different set of phonemes in onset and coda, thereby presenting a system that exhibits biuniqueness as each phoneme has one single realization« (s. 95). Overlappende manifestation er med andre ord udelukket. Resultatet af analysen er for lukkelydenes vedkommende sådan (lydskriften er igen min, ikke forfatternes):

fonem	/p	t	k	b	d	g /
initialt	[p ^h	t ^s	k ^h	b̥	d̥	g̊]
finalt	[b̥	d̥	g̊	–	ð	–]

/p t k/ og /d/ har komplementært fordelte varianter, mens /b/ og /g/ i denne analyse ikke findes finalt, dvs. de er defektivt distribuerede. Finalt [b̥] kan nemlig kun identificeres med /p/, og finalt [g̊] kan kun identificeres med initialt /k/.

Jeg er stærkt tilbøjelig til at tro at forfatterne har ret i at børn i tilegnelsesfasen ikke har – eller opererer ud fra – et fonologisk system som det der fx er resultatet af den morfologisk baserede analyse i afsnit 7. Men jeg tror heller ikke at barnets fonemsystem er uforanderligt. Tværtimod må man formode at det ændres i takt med den sproglige udvikling. Begge

systemer, barnets i tilegnelsesfasen og den voksne, sprogligt kyndige danskers, må være legitime mål for en fonologisk analyse og kan i samme grad tænkes at have psykologisk realitet for barnet hhv. den voksne.

9. Afsluttende bemærkninger

Dansk fonologi rummer mange udfordringer, ikke mindst på grund af de ret omfattende lydudviklinger i nyere tid. De samme analyseprincipper giver forskelligt resultat, anvendt på henholdsvis generationen født i begyndelsen af forrige århundrede og deres tipoldebørn fra dette århundrede. Således kan man konstatere at de ældres fonemer er blevet de yngres mere abstrakte morfofonemer.

Fælles for de lidt forskellige varianter i den strukturalistiske fonologi er den indledende etablering af lydlige kontraster sammen med undersøgelsen af lydenes forekomst. Konstateringen af at visse beslægtede lyde er komplementært fordelt indebærer en reduktion af foneminventaret og færre begrænsninger i deres forekomstmuligheder. Men det fører især – og nok så væsentligt – også til mere overgribende og generelle manifestationsregler og med al sandsynlighed en bedre afspejling af sprogets mekanismer.

Hjertelig tak

til Hans Basbøll, Christian Becker-Christensen, Holger Juul og Nicolai Pharaos for konstruktiv kritik af manuskriptet og fine forslag til forbedringer.

Litteratur

- Andersen, Børge: Rønnemålet. København 1959.
Andersen, Poul: Fonemsystemet i Østfynsk på grundlag af dialekten i Revningesogn (Udvalg for Folkemaals Publikationer Serie A Nr. 14). København 1958.
Basbøll, Hans: The Phonology of Danish. Oxford 2005.
Beck, Jeppe Hjørdt: Den psykologiske realitet af /ε/ – En psykolingvistisk undersøgelse. Overbygningsopgave. Københavns Universitet. 2004.
Becker-Christensen, Christian: Dansk Retskrivning: Bogstav – Lyd – Bogstav. En grafemisk beskrivelse af dansk ortografi. Odense 2021.

- Bloch, Bernard & George L. Trager: Outline of linguistic analysis. Baltimore 1942.
- Bjerrum, Anders: Fjoldemålets Lydsystem. København 1944.
- DanPASS = Danish Phonetically Annotated Spontaneous Speech. [DanPASS – Danish Phonetically Annotated Spontaneous Speech \(ku.dk\)](#).
- DDO = Den Danske Ordbog. [Den Danske Ordbog — ordnet.dk](#).
- Ejlskjær, Inger: Fonemsystemet i Østsjællandsk. København 1970.
- Fischer-Jørgensen, Eli: On the definition of phoneme categories on a distributional basis, i: Acta Linguistica Hafniensia 7, s. 8-39. København 1952. Genoptrykt i: Eli Fischer-Jørgensen 1979, s. 90-121 og i: Eric P. Hamp, Fred W. Householder & Robert Austerlitz (udg.): Readings in Linguistics II, s. 299-321. Chicago 1966.
- Fischer-Jørgensen, Eli: The commutation test and its application to phonemic analysis, i: Morris Halle (udg.): For Roman Jakobson: Essays on the occasion of his sixtieth birthday, 11 October 1956, s. 140-151. The Hague 1956. Også i: Valerie Becker Makkai (udg.): Phonological Theory. Evolution and Current Practice, s. 582-592. New York 1972.
- Fischer-Jørgensen, Eli: Trends in phonological theory. A historical introduction. København 1975. Genudgivet som: Trends in phonological theory until 1975. A historical introduction; 2nd ed. Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague XVII. København 1995.
- Fischer-Jørgensen, Eli: 25 Years' Phonological Comments. München 1979.
- Fischer-Jørgensen, Eli: Tryk i ældre dansk. Sammensætninger og Afledninger (Stress in older Danish. Compounds and derivations). Historisk-filosofiske Meddelelser 84, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters. Copenhagen 2001.
- Grønnum, Nina: Danish vowels – scratching the recent surface in a phonological experiment, i: Acta Linguistica Hafniensia 28:1, s. 5-63. København 1996. DOI: 10.1080/03740463.1996.10416062.
- Grønnum, Nina: Danish. Journal of the International Phonetic Association 28, s. 99-105. Cambridge 1998. DOI:10.1017/S0025100300006290
- Grønnum, Nina: Fonetik og Fonologi. Almen og dansk, 3. udg. København 2005.
- Grønnum, Nina: Rødgrød med Fløde. En lille bog om dansk fonetik. København 2007.
- Grønnum, Nina: A Danish phonetically annotated spontaneous speech corpus (DanPASS), i: Speech Communication 51, s. 594-603. Amsterdam 2009. <https://doi.org/10.1016/j.specom.2008.11.002>.
- Grønnum, Nina (anm.): Ruben Schachtenhaufen: Ny dansk fonetik, i: Nydanske Sprogstudier NyS 63, s. 182-203. København 2023. DOI: [10.7146/nys.v1i63.137564](#).
- Grønnum, Nina, Miguel Vazquez-Larruscain & Hans Basbøll: Danish Stød: Laryngealization or Tone, i: Phonetica, 70:1-2, s. 66-92. Basel 2013. DOI: 10.1159/000354640.
- Horslund, Camilla Søballe, Rasmus Puggaard-Rode & Henrik Jørgensen: A phonetically-based phoneme analysis of the Danish consonant system,

- i: *Acta Linguistica Hafniensia*, 54:1, s. 73-105. København 2022. DOI: [10.1080/03740463.2021.2022866](https://doi.org/10.1080/03740463.2021.2022866).
- International Phonetic Association: *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*. Cambridge 1999.
- Jensen, Ella: *Houlbjergmålet*. København 1944.
- Jones, Daniel: *The history and meaning of the term »phoneme.«* Supplement to *Le maître phonétique*, 20 pp. London 1957. Reprinted with corrections 1975.
- Martinet, André: *La phonologie du mot en danois*. Paris 1937. Også i: *Bulletin de la Société linguistique de Paris* 38, s. 169-266. Paris 1937.
- Newmeyer, Frederick J.: *American structuralism and European structuralisms: How they saw each other*, i: Lorenzo Cigana & Frans Gregersen (udg.): *Structuralism as one – structuralism as many. Studies in Structuralisms*. Scientia Danica, Series H, Humanistica 8, vol. 21, s. 145-200. København 2023.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. København 1956. [Ordbog over det danske Sprog — ordnet.dk](https://ordnet.dk).
- Petersen, Jan Heegård, Holger Juul, Nicolai Pharao & Marie Maegaard: *Udtalt. En introduktion til dansk fonetik*. 1. udgave, 2. oplag. København 2022.
- Rischel, Jørgen: *Morpheme Stress in Danish*, i: *Annual Report of the Institute of Phonetics, University of Copenhagen* 4, s. 111-144. København 1970. <https://doi.org/10.7146/aripuc.v4i>.
- Schachtenhaufen, Ruben: *Ny dansk fonetik*. København 2022.
- Schachtenhaufen, Ruben: *Replik. Ny dansk fonetik og IPA*, i: *Nydanske Sprogstudier NyS* 64, s. 211-227. København 2023. <https://doi.org/10.7146/nys.v1i64.141694>.
- Trubetzkoy, Nikolai Sergejevich: *Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague VII*. 1939.

Lydskrivning af dansk med det internationale fonetiske alfabet

Af Holger Juul

This short article is written in response to the proposals presented in the paper by Schachtenhaufen in the previous volume of *Danske Studier*. It is argued that in general, and contrary to Schachtenhaufen's claims, the adaptations to the International Phonetic Alphabet (IPA) made in most descriptions of Danish phonetics and phonology are not in conflict with the principles put forward in the IPA Handbook. Furthermore, it is pointed out that most of Schachtenhaufen's proposals for a revised transcription standard for Danish appear to be without sufficient empirical foundation.

En udfordring for sprogstuderende har i årtier været at der var to slags lydskrift i brug for dansk, dels det særligt danske lydskriftalfabet *Dania*, dels det internationale fonetiske alfabet IPA (International Phonetic Alphabet). Man møder eksempelvis lydskriften *Dania* i *Den Store Danske Udtaleordbog* (Brink m.fl. 1991) og i den trykte udgave af *Den Danske Ordbog* (2003-2005; herefter DDO), mens internationalt orienterede beskrivelser af dansk fonetik og fonologi oftest har brugt IPA (fx Basbøll 2005, Grønnum 2005).

For femten år siden gav onlineudgaven af DDO (tilgængelig fra 2009) imidlertid samling over feltet, idet man her gik over til at vise udtaleoplysninger i IPA. Dette valg blev vistnok truffet af rent tekniske grunde, idet ikke alle *Daniategn* indgår i det internationale unicode-tegnsæt. Uanset hvad årsagen var, har dette skifte haft den glædelige konsekvens at det er blevet meget lettere at tilegne sig viden om dansk udtale. Nu bruger den vigtigste moderne danske ordbog cirka samme sæt af lydskrifttegn som de vigtigste studier af udtalen i moderne dansk, og tilmed har man i DDO's onlineudgave adgang til indtalingen af de fleste opslagsord. Dermed kan man både lytte til standardudtaler og se disse repræsenteret i lydskrift. Også Becker-Christensens (2021) værk om bogstav-lydrelationer i dansk bruger IPA og ikke som tidligere *Dania* (fx Becker-Christensen 1988).

Med det forslag til en ændret dansk IPA-praksis som fremsættes af Ruben Schachtenhaufen i *Danske Studier* 2023 (Schachtenhaufen 2023; herefter RS), har sprogstuderende og andre med interesse for dansk udtale nu igen to systemer at vælge mellem – eller måske snarere: forvirres over. RS

udtrykker utilfredshed med de gængse tilpasninger af IPA i litteraturen om dansk fonetik/fonologi og foreslår en række revisioner som han mener vil være i bedre overensstemmelse med principperne for IPA sådan som de er beskrevet i den internationale fonetikersammenslutnings håndbog (IPA 1999).

Jeg har som medforfatter til lærebogen *Udtalt* (Heegård m.fl. 2021) været med til at videreføre den hidtidige brug af IPA til dansk, og jeg har derfor læst RS' kritik med interesse, men også med undren over revisionsforslagenes begrundelser – og nogle gange *mangel* på begrundelser. I det følgende vil jeg gøre rede for hvorfor jeg må sige nej tak til stort set alle forslagene.

Indledningsvis må jeg gøre opmærksom på at jeg ikke identificerer mig som fagfonetiker, men jeg har gennem en årrække undervist i fonetik på uddannelsen i audiologopædi på Københavns Universitet, jeg har som læseforsker beskæftiget mig med relationen mellem bogstaver og lyde i dansk (bl.a. som ophavsmand til websitet bogstavlyd.ku.dk), og jeg har ved en del lejligheder bidraget til beskrivelsen af moderne dansk udtale.

Problemet ifølge RS

RS gør gældende at hvis man »vil bevare den internationale sammenlignelighed og inkludere de nyeste faglige indsigter, må man jævnligt revidere sin lydskriftstandard for at holde den up to date med både officielle konventioner og internationale trends« (RS s. 23). Hovedanken mod den danske IPA-tradition er at den ikke har fulgt de løbende revisioner af IPA, og at man altså har forsømt at »justere standarden i takt med de officielle ændringer i IPA-skemaet og IPA's principper« (ibid.). Som læser kan man her få indtryk af et dansk fonetikmiljø der har sovet i timen mens der skete vigtige ting og sager internationalt. Sådan vil jeg nu ikke beskrive historien. Den seneste IPA-kongres blev afholdt i Kiel i 1989 – og ti år senere udkom så den seneste udgave af IPA-håndbogen (IPA 1999), der bygger på og formidler de beslutninger der blev truffet i Kiel. Så vidt jeg forstår, ventes den næste IPA-kongres afholdt i 2029. Som det turde fremgå, er fonetikers lydskrivningspraksis ikke et af de videnskabelige felter der udvikler sig med størst hast. Det er der mange udmærkede grunde til. Men når RS taler om »moderne IPA« (s. 57) og om »de nyeste officielle IPA-principper« (s. 25), refererer han altså til transskriptionsnormer der blev vedtaget for 35 år siden.

Min egen fonetiklærer på lingvistikstudiet på Københavns Universitet i starten af 1990'erne, Oluf Thorsen (1928-2006), deltog ved IPA-kongressen i Kiel og fortalte flere gange om sin indsats ved den lejlighed. Både jeg og flere studiekammerater husker ikke mindst udsagnet *Jeg kæmpede som en løve*. Vi er ikke enige om hvorvidt kampen gjaldt indførelsen af et særskilt vokaltegn for åben a-lyd som i *lar*me eller indførelsen af diakritiske tegn til markering af fortis-lenis-dimensionen i udtalen af konsonanter. Begge forslag blev i hvert fald stillet – og stemt ned (IPA 1989). Denne anekdote blot for at vise at det danske fonetikmiljø tilbage i 1989 på ingen måde var isoleret fra det internationale fonetikersamfund.

RS holder den danske IPA-tradition op mod den IPA-praksis der benyttes »i artikler der er officielt godkendt af IPA« (s. 32), og finder at den strider mod den praksis man finder i disse artikler. Det fremhæves at de nævnte artikler er officielt godkendte i og med at de har været publiceret i den internationale fonetikersammenslutnings tidsskrift JIPA. Dette gælder imidlertid også en beskrivelse af dansk hvor man finder stort set alle de notationstræk som RS tager afstand fra, nemlig Grønnum (1998).

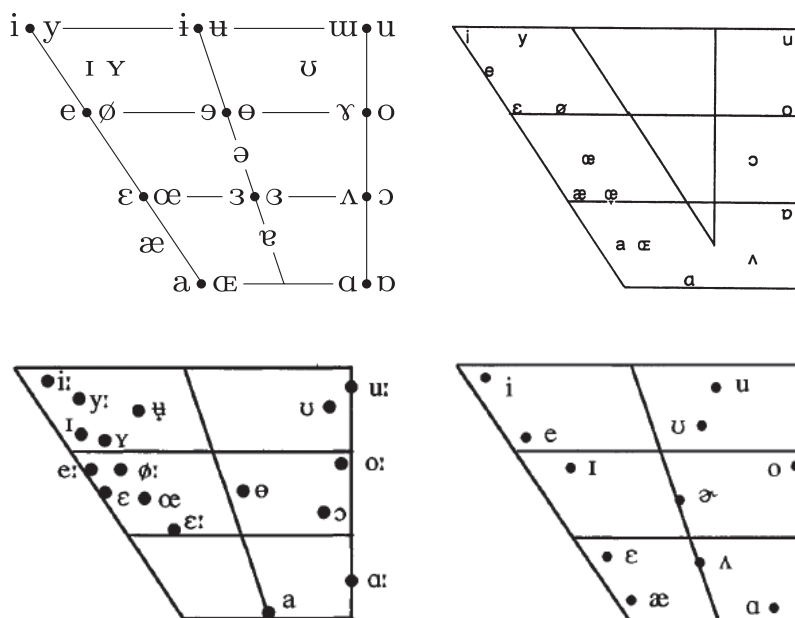
Alt i alt kan jeg ikke godtage grundlaget for at fremstille den danske IPA-tradition som ude af trit med »officielt IPA«. Men på trods af dette kan RS' revisionsforslag jo godt være fornuftige alligevel. Derfor vil jeg i det følgende se nærmere på nogle af disse.

»Uoverensstemmelser«

RS påpeger (s. 24) at selv om det danske ord *tjat* og det engelske ord *chat* har næsten samme udtale, så lydskrives de forskelligt - dansk [tjad] (fx i Heegård m.fl. 2021) vs. engelsk /tʃæt/. Som det ses, er kun det første lydskrifttegn det samme, og selv klammerne om lydskriften er forskellige. RS omtaler disse forskelle som »uoverensstemmelser« mellem den danske og den internationale IPA-praksis. Det er efter mine begreber en fordrejet fremstilling.

Sagen er at en transskription altid består både af symboler (lydskrifttegn) og af konventioner for hvordan man skal fortolke disse symboler (jf. IPA 1999, Appendiks 1, princip nr. 7). Det er en misforståelse at tro at man, når man bruger international lydskrift, blot skal kende de universelle lydverdier for tegnene i det fonetiske alfabet, og at man derfor kan forvente at samme lyd på tværs af sprog altid vil være repræsenteret af det samme symbol.

Behovet for konventioner til fortolkning af symbolerne er tydeligt når man ser på vokalerne i IPA-håndbogens forskellige sprogeksempler. Når man kender referencerammen for vokaler (kardinalvokalskemaet), giver de anvendte symboler en ide om vokaltegnes lydværdi i det enkelte sprog, men hvis man har brug for en mere præcis fortolkning, må man se på tegnets placering i kardinalvokalskemaet. Se eksemplerne i Figur 1, der viser kardinalvokalskemaet samt placeringer af danske, svenske og engelske monoftonger i samme.

Figur 1. Kardinalvokalskemaet fra IPA's seneste lydskriftsoversigt, 2015 (øverst tv.), danske vokaler fra Grønnum 1998 (øverst th.), svenske vokaler fra IPA 1999 (nederst tv.), engelske vokaler fra IPA 1999 (nederst th.).

Det er en mulighed at angive vokalernes kvalitet med symbolerne som de fremgår af kardinalvokalskemaet suppleret med diakritiske tegn. På den måde kan man aflæse lydværdierne uden at skulle sætte sig ind i sprogspecifikke konventioner. Men diakritiske tegn opleves ofte som upraktiske når man skal lydskrive og aflæse vokaler igen og igen. I de fleste

tilfælde er det nemmere for alle at man bruger simple symboler – og så indføre konventioner for hvordan de skal forstås.

Disse konventioner er ikke mejslet i sten. Konventioner er jo netop et sæt vedtagelser som man enes om, og de kan selvfølgelig diskuteres og ændres. Men brugen af konventioner i dansk IPA som anvendt i fx DDO er ikke ude af trit med internationale lydskriftprincipper. Begynderen kan undre sig over at se symbolet [a] brugt for vokalen i det danske ord *tjat*, når man i engelsk tradition bruger [æ] for vokalen i *chat*. Men det skyldes altså blot at man følger lidt forskellige konventioner – og man kan med cirka lige stor ret mene at engelske fonetikere burde gå over til [a], som at danske fonetikere burde gå over til [æ].

De samme principielle forhold gør sig gældende for konsonantsymboler. Her vækker det rigtigt nok ofte undren når man i dansk IPA bruger [b, d, g] for ustemte lukkelyde, når disse symboler i de fleste sprog bruges for stemte lukkelyde og er specificeret som stemte i IPA-skemaet. Men også her hører der konventioner med. I IPA-håndbogens første sprogillustration (amerikansk engelsk) kan man eksempelvis læse at »[b, d, g] have little or no voicing during the stop closure ...«. Så det er altså ikke helt uhørt at bruge disse symboler for ustemte lyde. En betydelig fordel ved denne konvention i dansk er at tegnene [p, t, k] så kan bruges til aspirerede lukkelyde. Derved undgår man at skulle bruge diakritiske tegn til markering af aspiration. Dette gør lydskriften lettere at læse og skrive for den der har gjort sig bekendt med konventionen – og det er da også et eksplicit IPA-princip at man så vidt muligt skal notere indbyrdes distinktive lyde (hvad [p, t, k] vs. [b, d, g] er i dansk) uden diakritiske tegn (jf. princip 4a i IPA 1999; Appendix 1).

RS foretrækker at notere b-, d- og g-lyd med symbolerne /p/, /t/ og /k/ for at undgå tegn der i IPA-skemaet er anført som symboler for stemte lyde. Prisen er at der så må indføres mere komplekse notationer for p-, t- og k-lyd – RS foreslår /p^h ts k^h/. Man kan vurdere fordelene og ulemperne ved dette valg forskelligt, men at påstå at IPA »misrepræsenteres« i danske lærebøger (RS s. 57) er efter min mening at gøre uenigheder om symbolvalg til et tungere anliggende end de behøver at være.

Bemærk at betegnelserne b-, d- og g-lyd fungerer netop fordi vi som sprogbrugere forbinder disse lyde med bogstaverne b, d og g. Bogstavet k har ganske vist [g] som såkaldt *betinget udtale* (Juul 2016) og er endda den hyppigst anvendte stavemåde for g-lyd (se bogstavlyd.ku.dk). Men dette gør ikke sprogbrugere tilbøjelige til at omtale g-lyd som »en k-lyd«.

Skellet mellem standardudtaler og betingede udtaler er vigtigere end bogstav-lyd-forbindelsernes hyppighed.

Enigheder

Jeg er ikke uenig med RS på alle punkter. Inventaret af lyde i moderne dansk udtale som behandles af RS, er cirka det samme som det man finder behandlet i lærebogen *Udtalt* (Heegård m.fl. 2021). Uenighederne handler altså ikke så meget om hvilke lyde der skal lydskrives, som om hvilke symboler der skal benyttes. Mange lyde, fx hæmmelyde og nasaler, er der enighed om.

Når det gælder notationen af dansk v-lyd, følger RS endda den hidtidige danske IPA-praksis ved at foretrække [v] selv om dette tegn i IPA-skemaet er anført som symbolet for en labiodental hæmmelyd. Den danske v-lyd er normalt en *approximant*, og for denne lyd findes der et særskilt IPA-tegn [ʋ], som man derfor helt klart må bruge hvis man vil begrænse antallet af sprospecifikke konventioner – sådan som det ellers er RS' program. På dette punkt anerkender RS (s. 50-51) det praktiske hensyn at v-tegnet rent grafisk er lettere at skelne fra u-tegnet end IPA-tegnet for labiodentale approximanter. For lydskriftbrugere der ikke kender til dansk udtale, og ikke sætter sig tilstrækkeligt ind i danske lydskriftkonventioner, kan dette valg føre til den misforståelse at dansk v-lyd er en hæmmelyd. Den samme misforståelse opstår jævnligt hos danske fonetikstuderende. Men vi er enige! Selv med risikoen for misforståelser fungerer tegnet [v] bedre i praksis end [ʋ].

Det empiriske grundlag

Trods hensigtserklæringen om at »inkludere de nyeste faglige indsigter« i valget af lydskriftsymboler, fremstår RS flere steder relativt uinteresseret i det empiriske grundlag for de revisionsforslag der præsenteres. Eksempelvis får vi uden henvisning til artikulatoriske undersøgelser eller andre oplysninger om hvad påstanden bygger på, at vide at »[d]et bløde *d* udtales typisk med både korona og bagtunge let hævet, og det kan således bedst beskrives som en biartikuleret lyd, en koronal-velær vokoid« (s. 48). Min egen fornemmelse er helt klart at den koronale gestus (hævet tungeblad) er den primære, mens den velære indsnævring (den hævede bagtunge) er

sekundær (dvs. mindre). Dette bekræftes af den røntgenprofil der vises for dansk [ð] i Grønnum 2005 (figur 7.20). IPA-tegnet [ð] står i udgangspunktet for en dental hæmmelyd (dvs. ikke en vokoid) og er således ikke helt præcist, men det viser i hvert fald en lyd med hævet tungeblad. Det gør RS' foreslåede symbol [ɣ] ikke, da dette er tegnet for en urundet halvhøj bagtungevokal.

RS anfører til støtte for sit forslag at placering af det bløde *d*'s akustiske egenskaber i et F1-F2 plot viser at lydens kvalitet svarer til en centraliseret bagtungevokal (Juul m.fl. 2016). Det er rigtigt nok – men det er betænkeligt at lade den citerede undersøgelse, som jeg selv var med til at gennemføre, danne grundlag for en så markant ændring af dansk lydskrivningspraksis. Undersøgelsens målinger var baseret på 26 informanternes *syllabiske* bløde *d*-lyde i ord som *skride*, *brede*. Ikke-syllabiske forekomster som i *mad*, *klud* blev ikke undersøgt, og vi målte heller ikke på F3, som også kan være relevant.

Det er muligt at udtalen af blød *d*-lyd er ved at ændre sig, sådan at den koronale gestus hos nogle talere er ved at forsvinde. Men skal vi ikke lige have dokumentationen på plads før vi diskuterer hvordan denne lyd bedst kan noteres i IPA? Tegnet [ɣ] er sjældent brugt i notationen af dansk udtale, men jeg vil personligt foretrække at reservere det til urundede *o*-lyde, som jeg på det seneste har bemærket hos flere talere som en del af en generel tendens til afrunding af de danske bagtungevokaler. Der er for mig at se brug for flere og grundigere undersøgelser af moderne dansk udtale før vi *måske* ændrer på den hidtidige danske IPA-praksis på dette punkt.

Også når RS foretrækker at omtale det danske stød som *knirkestemme* (engelsk: creaky voice) og at repræsentere det med en understillet tilde, der er IPA's diakritiske tegn for dette fænomen, savner jeg overvejelser om det empiriske grundlag. Det er korrekt at stødet er blevet beskrevet som *en slags* knirkestemme (se fx forskningsoversigten i Grønnum 2023). Men det betyder ikke at det er rimeligt at sætte lighedstegn mellem stød og knirk. Knirkestemme er et fænomen der kan forekomme hos talere i alle sprog, mens stød er et fænomen der forekommer i meget få sprog.

Når man i dansk IPA-praksis har brugt et ikke-internationalt tegn for dansk stød, er det fordi IPA ikke tilbyder et passende tegn. Det kan man måske gøre noget ved på den næste IPA-kongres – men jeg synes ikke vi indtil da skal lade som om stødet slet ikke findes, endsiige give fonetikere i andre lande indtryk af at knirkestemme er distinktiivt i dansk. Hvis vi ikke bruger et særskilt stødtegn som fx det hævdede symbol for glottalt

lukke (den gængse danske IPA-praksis), fx ordet *syl* noteret [sy:[?]l], og i stedet bruger understillet tilde [sy :l] som RS foreslår, så får vi en flertydig notation når knirkestemme forekommer i ord der *ikke* har stød (hvilket er meget udbredt; Abdelli-Beruh m.fl 2014). Med RS' praksis vil man ikke kunne afgøre om der menes stød eller knirk når stemmelogopæder noterer udtalen af vokaler og andre sonorante lyde med understillet tilde.

Fonetisk og fonologisk notation

RS anbefaler at bruge skråstreger om grov/bred lydskrift frem for skarpe klammer, som er det gængse i den eksisterende danske IPA-praksis – jf. eksemplet dansk *tjat* [tjad] vs. engelsk *chat* /tʃæt/ ovenfor. RS er her i overensstemmelse med en international praksis der sætter lighedstegn mellem distinktive foner (som der er fokus på i grov/bred lydskrift) og det fonologiske begreb fonem. IPA's håndbog er desværre ret ulden på dette punkt, fx når det hedder at "A connected text represented in terms of phonemes is known as a 'phonemic transcription', or, almost equivalently, a 'broad transcription'" (IPA 1999; s. 28). Hvad der menes med "almost equivalently" forklares ikke.

Det er ikke stedet her til en indgående diskussion af beskrivelsesniveauer – men lad mig kort anføre hvorfor jeg fortsat finder det mest meningsfuldt at reservere skråstregsmarkeringen til repræsentationer af det sprogbrugerne »har i hovedet« (det fonologiske niveau) og de skarpe klammer til repræsentationer af det der »kommer ud af munden« (det fonetiske niveau) (O'Grady m.fl. 2017; s. 79). Det betyder eksempelvis at en fonemnotation skal vise at den syllabiske m-lyd sidst i ordet *klubben* ['klubm] er den fonetiske manifestation af to fonemer: /klubən/. Bemærk at assimilationen af /n/ til den foranstående labiale lukkelyd (sådan at udtalen bliver en bilabial nasal, altså en m-lyd) ikke repræsenteres på fonemniveau. Når der kommer en m-lyd ud af munden på en sprogbruger, betyder det altså ikke nødvendigvis at denne lyd er repræsenteret som et /m/-fonem i vedkommendes fonologiske ordhukommelse – det mener jeg netop *ikke* at den er i dette tilfælde.

Jeg er enig med RS i at grov/bred lydskrift bør fokusere på distinktive lyde, dvs. lyde der adskiller ord/ytringer med forskellig betydning. I håndbogens amerikansk engelske eksempel anføres det eksempelvis som en konvention at amerikansk [l] er velariseret, uden at denne velarisering markeres i lydskriften. For amerikansk engelsk vises et eksempel på både »broad« og »narrow« transskription af et tekststykke, og det påstås at de

anførte konventioner er inkorporeret i »narrow«-udgaven – men heller ikke her markeres velariseringen af l-lyde. Håndbogen fremstår på dette punkt (og flere andre som jeg ikke kan gå ind på her) ikke særlig stramt redigeret. Det kan være en årsag til at håndbogens anbefalinger ikke altid er helt klare – men det er måske ikke så mærkeligt når man tager i betragtning at håndbogen er resultatet af et langstrakt gruppearbejde mellem internationale kolleger der har skullet enes.

Jeg mener dog at RS formidler en decideret fejllæsning når han s. 28 anfører at man i (underforstået bred) IPA »kun« skal skelne de lyde der er distinktive. Håndbogens princip 4b siger at »When two sounds are very similar and not known to be employed *in any language* for distinguishing meanings of utterances, they should, as a rule, be represented by the same symbol« (IPA 1999, Appendix 1; min fremhævelse). Jeg kan ikke se at denne formulering udtrykker noget forbud mod at repræsentere lyde forskelligt der i det enkelte sprog ikke er distinktive. Princip 4b taler om lydforskelle der ikke er distinktive i *noget* sprog.

Som det er fremgået, er jeg helt enig i at det oftest er hensigtsmæssigt at gøre en lydskrift overskuelig ved at redegøre for ikke-distinktive forskelle under konventioner. Men der kan være grænsetilfælde. Et sådant grænsetilfælde er det når man i den hidtidige danske IPA-praksis bruger særskilte symboler for lang og kort a-lyd i fx *mase* ['mæ:sə] vs. *masse* ['masə]. Man kan i mange sammenhænge godt nøjes med det ene symbol (enten [æ] eller [a]), hvis længdeforskellen (markeret i lydskriften af de kolon-agtige prikker) betragtes som den primære (distinktive) forskel på ordenes udtale. Men kan man med håndbogen i hånden påstå at det er decideret forkert at bruge forskellige symboler? Nej, bestemt ikke. Der er tilfælde hvor de to lyde faktisk *er* distinktive eller i hvert fald nærved – jf. eksempler som *jah* ['ja:] vs. *jage* ['jæ:æ] (Heegård m.fl. 2021). Og det kan være hensigtsmæssigt at opretholde notationsforskellen for lang og kort a-lyd i dansk hvis man ønsker at tydeliggøre at lydene også i moderne dansk har forskellig kvalitet (Juul m.fl. 2016; Thøgersen 2013).

Afslutning på debatten

Det er væsentligt at diskutere hvordan vi enklest og mest konsistent og hensigtsmæssigt kan repræsentere det danske lydsystem, og vi skal selvfølgelig ikke lukke os om os selv. I den forstand er RS's bestræbelser velkomne og forfriskende.

RS påpeger korrekt at brugen af et hævet s-symbol ikke (længere) er en mulighed hvis man vil følge IPA-håndbogens anvisninger loyalt. På trods af dette er man i den danske IPA-praksis ufortrødent blevet ved at vise forskellen på aspireret (»tør«) og affrikeret (s-agtig) dansk t-lyd med et hævet h eller s: [tʰ] vs. [tˢ]. Vi kunne vælge at rette ind ved at bruge [tʰ] (som IPA-håndbogen stadig tillader) overalt og så anføre det som en konvention at lukket opløses med affrikation (en s-fase). I grov lydskrift som i DDO og Udtalt er der dog ikke noget problem, eftersom t-lyde her blot noteres [t]. Det er da en mulighed at notere t-lyd [ts], som RS foreslår, men så bliver parallellen til de andre aspirerede danske lukkelyde (p-lyd og k-lyd) uklar. Og for øvrigt bliver det svært at skelne *pita* (udtalt med kort i-lyd) fra *pizza*. Med RS' løsning ville begge ord, så vidt jeg kan se, skulle noteres ['pʰitsæ] selv om der ikke er tale om homofoner.

Et andet kritikpunkt hvor jeg giver RS ret, er at det ikke er optimalt når vi i *Udtalt* (Heegård m.fl. 2021) noterer ord som *tjat* med [tj]. Det er her en underforstået konvention at [j] smelter sammen med foranstående s-lyd og manifesteres som [ɕ] – og s-lyden er desuden underforstået i notationen [t], som ikke tydeliggør t-lydens affrikationsfase. Jeg vil gerne medgive at det nok havde været bedre at notere ordet med [ɕ] i stedet for [j].

Det vigtigste formål med lydskrift må være at give brugbare informationer om udtale. At være så loyal som muligt over for anbefalingerne i IPA-håndbogen er for mig at se et sekundært hensyn. Tingene bliver vendt på hovedet når RS hævder at danske lærebøger i fonetik »misrepræsenterer« IPA. Det er IPA der skal repræsentere – og det der skal repræsenteres, er dansk og alle de andre sprog i denne verden. Lydskrift er et redskab, ikke en religion.

Jeg har i denne replik forsøgt at forklare hvorfor jeg gennemgående ikke kan tilslutte mig RS' forslag til en ændret dansk IPA-praksis. Der er yderligere spørgsmål som kunne have været diskuteret, fx: Bør IPA markere det når konsonantsymboler bruges for stavelsesbærende lyde (som i eksemplet *klubben* ovenfor), og når vokalsymboler bruges for ikke-syllabiske lyde? Er danske lukkelyde lenis eller fortis (RS betvivler s. 39 holdbarheden af beskrivelsen hos Fischer-Jørgensen 1969, men uden at anføre empiriske belæg), og hvordan skal dette vises i IPA? Disse spørgsmål kan vi tage op en anden gang. Vi kan også lade dem ligge.

Det sidste lægger RS op til i et blogindlæg på websitet schwa.dk, som jeg for øvrigt kan anbefale som en værdifuld resurse for alle med interesse for fonetik og fonologi. Her fortæller han i december 2023 at han de sidste to år ikke har »hørt nye argumenter eller fået påpeget forhold som

jeg ikke allerede har overvejet, diskuteret, analyseret og taget stilling til. Så nu vil jeg lægge lydskriftdiskussionen på hylden for en stund og fokusere på andre og måske mere interessante emner ;)< (https://schwa.dk/lydskrift/utillpasset-ipa-anno-2023/).

Dette forekommer mig at være en glimrende plan. Der er nok at tage fat på. Tør man håbe på nærmere undersøgelser af det bløde *d*?

Litteratur

- Abdelli-Beruh, Nassima B., Lesley Wolk & Dianne Slavin. Prevalence of vocal fry in young adult male American English speakers. *Journal of Voice*, 28, (2), 185-190. 2014.
- Basbøll, Hans. *The phonology of Danish*. Oxford 2005.
- Becker-Christensen, Christian. *Bogstav og Lyd. Dansk retskrivning og rigsmålsudtale*. København 1988.
- Becker-Christensen, Christian. *Dansk Retskrivning. Bogstav – Lyd – Bogstav*. Odense 2021.
- Brink, Lars, Jørgen Lund, Steffen Heger & Jens Normann Jørgensen. *Den Store Danske Udtaleordbog*. 1991.
- Fischer-Jørgensen, Eli. Voicing, Tenseness and Aspiration in Stop Consonants, with Special Reference to French and Danish. *Annual Report of the Institute of Phonetics University of Copenhagen*, 3, 63–114. København 1969.
- Grønnum, Nina. Danish. *Journal of the International Phonetic Association*, 28, (1-2), 99-105. 1998.
- Grønnum, Nina. *Fonetik og fonologi. Almen og dansk*. 3. udgave. København 2005.
- Grønnum, Nina. Three quarters of a century of phonetic research on common Danish stød. *Nordic Journal of Linguistics*, 46, (3), 299–330. 2023.
- International Phonetic Association. Report on the 1989 Kiel Convention: *Journal of the International Phonetic Association*, 19, (2), 67-80. Leeds 1989.
- International Phonetic Association. *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*. Cambridge University Press. 1999.
- Juul, Holger. Hvornår er et ord lydret? *Kognition & Pædagogik*, 99, 40-54. 2016
- O’Grady, William, John Archibald, Mark Aronoff & Janie Rees-Miller (red.). *Contemporary Linguistics. An introduction*. 7. udgave. Bedford 2017.
- Heegård Petersen, Jan, Holger Juul, Nicolai Pharao & Marie Maegaard. *Udtalt. En introduktion til dansk fonetik*. Frederiksberg 2021.
- Schachtenhaufen, Ruben. Utilpasset IPA. *Danske Studier* 2023, 21-61. København 2023.
- Thøgersen, Jacob. Det flade *a* i prestige- og i hverdagssprog. Har »det flade *a*« sejret? *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*, Vol. 14, 423-438. 2012

Genus i dansk

Af Michael Rasmussen

Nouns, whose fixed gender is *commune* in Danish, are combined with neuter in predicative sentences like *politik er hård-t* (politics is tough). I show the grammatical facts and explore two attempts of explanation. According to Louis Hjelmslev, gender is endowed with a basic significance, namely consistency, split into concentration and expansion. Aage Hansen's theory claims that the word *noget* (Lat. *aliquid*) and the pronoun *det* (Eng. *it*) possess the power as to generate the gender system, which associates neuter with infinitude and *commune* with finitude. Developing the Hjelmslevian thesis that gender and aspect are interrelated, I interpret genus neutrum in *politik er hårdt* on the basis of the triple *-t* in Danish: as the token of adjectives in neuter, of certain adverbs, and of the part participle.

Indledning

Den grammatiske kategori køn (genus) i dansk røber sig primært i artikelsystemet (*en bil* for fælleskøn, *et hus* for intetkøn; *bilen*, *den nye bil*, *huset*, *det store hus*). Køn kommer også til syne i kongruens: *en ny bil*, *bilen er ny*, men *et nyt hus*, *huset er nyt*. En gådefuld variation findes imidlertid mellem sætninger af typen *deres politik er farlig* og *politik er farligt*. Et navneord i fælleskøn styrer snart fælleskøn (utrum) med *-0* i det prædikative led, snart intetkøn (neutrum) med *-t*.

Dette *-t* bliver emnet på de kommende sider, med eksempler på dansk tale- og skriftsprog, fortrinsvis fra perioden 2010-2024. Ud over at dokumentere et træk ved dansk sprog er mit formål – med genus i dansk som det empiriske materiale – at sige noget om grammatisk teori og forklaring.

Nogle eksempler

Man kan konstatere en tendens i moderne dansk til, at visse navneord ændres fra fælleskøn til intetkøn. Her er nogle usorterede eksempler:

»Nettet skal renses for radikalt propaganda« (Nordjyske, 12/10 2016).

»Vi skal tage vores eget sikkerhed (...) mere alvorligt« (Partiledersdebater | Før vi stemmer: Debat om Danmarks Forsvarsforbehold, 2022, YouTube, 8:44).

»De [elefanterne] har ikke noget pels« (DR1, 6/2 2017 ca. 18:50).

»Vores identitet er afhængigt af vores forhold til hinanden« (Information, 30/7 2022).

»Fysik var svært at forstå, og det krævede hårdt arbejde« (Weekendavisen, 29/7 2022).

»Økonomien i projektet er svært at gennemskue« (DR1, 28/9 2016 ca. 18:45).

»De [mountainbikere] vil ikke fyre alt energien af på én gang« (DR2, 13/8 2022 ca. 15:57).

»Vigtigt information inden ibrugtagning« (på en dunk med Protox, PT8).

Jeg vil i det følgende prøve at udrede den grammatiske, semantiske og kognitive kontekst for denne brug af intetkøn. Jeg begynder med en konstruktion, der formelt set er urigtig, fordi navneordets og tillægsordets køn ikke stemmer overens:

»Assimilation viste sig at være farligt for jøderne« (Hauge, *Løgstrup*, 2016: 233).

»Venlighed er uproduktivt for en misantrop« (Kirkeby, *Grønlandstekster*, 2013: 56).

»Men også forandring er behageligt« (Aristoteles, *Retorik*, 1983: I, xi, 20).

»Men nyere dansk litteratur er også populært« (Information, 21/1 2009).

»Tilmelding er ikke nødvendigt« (Nordjyske, 22/1 2009).

»Sæddonation er stadig følsomt. Det viste min mors reaktion (...)« (Information, 23/7 2022).

»Lykken er kun muligt ved livsløgnen« (Heidegger, *Markvejen*, 2007: 13).

»Er en skive brød virkelig så slemt?« (Fit Living, maj 2014, 66).

»Flashy nyrigdom er vulgært« (Weekendavisen, 29/7 2022, I, 3).

»Grooming bliver snart ulovligt« (Information, 1/8 2022).

»(...) civil ulydighed kan være legitimt« (Information, 13/9 2022).

»Moral er godt, men dobbeltmoral er dobbelt så godt« (dansk ordspil).

I de anførte eksempler kongruerer sætningernes subjekt, der er et substantiv i ental og fælleskøn, i tal, men ikke i køn med det adjektiviske omsagnsled.

Her er det grammatiske subjekt i flertal, men med *-t* for neutrum og singularis:

- »Dårlige arbejdsforhold er ikke usædvanligt« (TV 2 Nordjylland, 26/5 2016 ca. 19:35).
- »Fisk, frugstænger og ost var for dyrt« (dr.dk, 12/7/ 2022).
- »Bananer er got« (Hjorth red. 2016-22: 2, 207; karikatur fra 1914).
- »De gode mineraler, der er godt for os mennesker (...)« (DR1, 14/3 2024, ca. 19:25).
- »Fisk er godt« (butiksnavn i Hjørring).
- »Og der er to ting her i verden der er sikkert« (*Julehjertets hemmelighed*, 9, 11:32, DR 2022).

Man ser af eksemplerne, at *-t* som mærket for singularis og neutrum kan anvendes i stedet for de korrekte, kongruerende former i adjektivet, nemlig *-0* (singularis, utrum) og *-e* (pluralis, begge køn).

Læseren må ikke glemme, at *-t* i disse adjektiver brugt prædikativt kun er en tendens i sprogsamfundet, og at en lige så udbredt tendens opretholder den korrekte form uden *-t*:

- »Støvsugning med jævne mellemrum er vigtig«, »Møl er ikke farlige« (Løkken Folkeblad, 24/8 2022).
- »(...) rygning er ekstremt skadelig. (...) Derfor er politisk handling nødvendig« (Politiken, 27/9 2022).
- »Gulerødder er gode for fordøjelsen« (Pilgaard, *Meter i sekundet*, 2020: 254).
- »Danske våben er vigtige for Ukraines kamp« (Information, 13/9 2022).

Men valgfriheden er ikke uindskrænket, for der er sprogbrug, hvor meningen virkelig ændres, når man bytter om på *-0/-e* og *-t*. Eksemplerne er svenske, men lader sig overføre til dansk: *En ny utrikesminister vore inte så dum / dumt* og *Kalla fötter är obehaglige / obehagligt* (Widmark 1966: 3-4).

Noget er på spil i genus i dansk, der fortjener en analyse!

Forklaring ved substantiver, der kan have begge køn: *øllen-øllet*

Der er tilfælde, hvor ord styrer begge køn og derved dikterer forskellige betydninger. Tag *øl*. I fælleskøn har vi enheden *en øl* og *øllen* om en flaske eller en dåse øl, den tællelige enhed. I intetkøn, *et øl* og *øllet*, har vi derimod det udbredte og flydende, væsken. Det samme ser vi i *vanden* (en *sodavand*) modsat *vandet* (udstrækningen, massen, rumfanget). Ordet *vin* kan også være neutrum som i »Øl er det nye vin« (Nordjyske 3/9 2023). Denne sprogbrug afslører forskellen mellem den samlede og afgrænsede enhed på den ene side og den ubestemte, uafgrænsede udstrækning på den anden. Den samme forskel findes, med forlov, mellem *lorten* og *lortet*.

Når vi tager dobbeltformen *en øl* og *et øl* som basis, bliver andre sproglige former til at forklare. *Godt musik* må være en samling af musikstykker, men når man lytter til *god musik*, er det et afgrænset musikstykke af høj kvalitet. *Godt mad* er ubestemt ernæring af god kvalitet, mens at lave *god mad* henviser til et udsøgt produkt. Her er eksempler på det samme fænomen:

»Det frugt jeg køber er sprøjtet med pesticider« (dansk stil).

»Det her regn, der kommer« (DR1, 8/12 2016 ca. 19:02)

»Alt is produceres løbende hele dagen« (butikskilt i Løkken, 2015).

Dog vil danske sprogbrugere utvivlsomt finde disse sætninger uacceptable: *Caféen nævner *madet på hjemmesiden, *Regnet har silet ned i flere dage, *Frugtet vokser på træerne, *Musikket lyder fra højtalerne*. Generaliseringen fra *øllen/øllet* lykkes altså kun til en vis grænse. På trods af at *musik, frugt, regn* i visse forbindelser er neutrum (*at spille højt musik, frugt er sundt, regn er vådt*), har vi ikke, i analogi med *øllet flød*, former som **musikket lød, *frugtet voksede, *regnet faldt*. Man bør af den grund understrege den partielle, aldrig helt konsekvente eller mekaniske brug af neutrum i forbindelse med ord i fælleskøn. Man siger *de spiller højt musik*, men ikke **Musikket er højt*.

Men et større mønster er ved at tegne sig, nemlig at fælleskøn (som i *øllen, frugten*) i sig selv indeholder betydningen 'enhed', 'individuation' og 'tællelighed' til forskel fra intetkøn (*det øl, det frugt*), der betegner 'masse' og 'utællelighed'. Dansk sprogbrug deponerer et betydningsindhold i neutrumsformen *-t*, der endda indsniger sig, når denne kongruens ikke burde forekomme (*de spiller høj-t musik, rejer er godt*).

Dette fænomen er velkendt af de danske grammatikere. Man skelner mellem et substantivs faste køn, nævnt i ordbogen, og det køn, som substantivet antager i brugen: mellem grammatisk og semantisk genus. Eksempelvis fastslår *Grammatik over det danske sprog*, at vestjysk har gennemført semantisk genus konsekvent. Ved tællelige substantiver har vestjysk ingen genusforskel, tag: *den mand, den hus, den træ* (væksten træ), mens alle utællelige er intetkøn: *det is, det aske, det træ* (materialet træ) (Hansen og Heltoft 2011: 461).

Fortolkningen ud fra *øllen-øllet* er inde på det rigtige, men lider ved at være analogisk og begrænset. Vi mangler et samlende syn.

Substantivets nøgne form

Læseren har sikkert identificeret en formel med tre led: substantiv, der betegner en art eller en abstrakt kategori, i fælleskøn og i nøgen form (uden artikel) + *er* (eller *bliver, synes, forekommer* o.l.) + prædikat holdt i intetkøn. Her er en liste med sætninger, man kan google:

Politik er hårdt
Kærlighed er skønt
Kaviar er dyrt
Pilefletning er populært
Krig er ondt

Her er skriftlige eksempler:

»Grød er lækkert, sundt, billigt og klimavenligt« (Weekendavisen, 18/11 2022).
»Kanin er lækkert og godt for klimaet« (Samvirke, 24/2 2022)
»Benzin er dyrt« (bilreklame i Nordjyske, 12/1 2023).
»Fattigdom er frygteligt« (Söderberg, *Doktor Glas*, 2003: 74).
»Sne er hvidt« (Jensen og Lohse, *Elementær portugisisk grammatik*, 1993: 70).
»Mandagstrænere i politik er godt«.¹

1 [https://polsci.ku.dk/ansatte/vip/?pure=da%2Fpublications%2Fmandagstraenere-i-politik-er-godt\(1d7f1b02-0b41-4382-b6e3-c3036e33d733\)%2Fexport.html](https://polsci.ku.dk/ansatte/vip/?pure=da%2Fpublications%2Fmandagstraenere-i-politik-er-godt(1d7f1b02-0b41-4382-b6e3-c3036e33d733)%2Fexport.html).

»Reklame- og kampagnevirksomhed er kun muligt ved aftale med ejerforeningen«.²

Danske grammatikere bruger termen »nøgent substantiv« og »nøgen form«, når navneordet står uden artikel og bestemmelse i øvrigt: »[Den nøgne form har] (...) sit hovedomraade, hvor der ikke tages stilling til begreberne bestemthed og ubestemthed, og hvor der ikke tænkes paa noget specielt enkelteteksemplar, -tilfælde (bekendt eller ikke-bekendt), men hvor hovedvægten ligger paa ordets begreb i største almindelighed« (Hansen 1927: 16-17). Den nøgne form »bruges når man ønsker at se bort fra betydningen af afgrænsethed, enhed og dreje betydningen i stofflig eller abstrakt retning« (Hansen 1963: 59). Deraf denne formel (som jeg senere indsnævrer): »Den nøgne form har betegningsfunktion (denotation), ikke reference, og den kan sammenlignes med appellativ [fællesord] som første led i ægte sammensætninger: *cykelsti*, *musegrå*, *skoletræt*, *bådflugtning*, *sandblæse*« (Hansen og Heltoft 2011: II, 474). Det er cykel som sådan (osv.) og ikke denne eller hin bestemte cykel.

Det afgørende i de anførte eksempler er det nøgne substantiv i fælleskøn og den dermed aftungne generiske (artsræssige, generelle) betydning, der tiltrækker neutrum i det prædikative adjektiv: *Bøf er dyrt*. Men så snart vi konkretiserer, påpeger grammatikerne, forsvinder *-t* for ordene i fælleskøn (og kun fælleskøn interesserer os her), for man siger *denne bøf er dyr*. Vi har *kanin er lækkert*, men ikke *den kanin*, *de har i indhegningen*, *er *lækkert*.

Disse forhold kaster lys over forskellen mellem *deres politik er farlig* og *politik er farligt*. Det første er en afgrænset, konkret eller enkeltstående doktrin over for politik i al almindelighed som en aktivitet med ubestemt indhold. Man hører: »Politik, det kan være barskt« (DR1's 18:30-nyheder, 2/11 2022, 29:30) og »Politik er vigtigt, men man må aldrig risikere livet for det« (Nordjyske, 8/2 2023).

Substantiv i fælleskøn og i nøgen form lader sig ikke blot kombinere med et prædikativt adjektiv i intetkøn på dansk, men også med det anaforiske pronomen *det*, hvad man ser af de sidste to eksempler; begrundelsen herfor må være semantisk. Intetkøn tiltrækkes af det abstrakte, uafgrænsede indhold, for omvendt vil det forsvinde, så snart bestemmelser tilføjes substantivet (cf. Hansen og Heltoft 2011: II, 462). Avislederens

2 <https://nordkraft.dk/glemte-sager-praktisk-info.aspx>.

rubrik er »Feminisme må gerne være besværligt«, men brødteksten har »Det minder os om, at feminismen *skal* være besværlig« (Information, 30/8 2022).

Men den nøgne form forklarer kun visse fænomener, for substantiver i fælleskøn med artikler lader sig også kombinere med neutrum.

Erik Hansen: Et ord kan betyde en hel sætning

Under særlige betingelser ser man en regelmæssig forbindelse mellem navneordet i fælleskøn, men i bestemt eller ubestemt form (altså 'påklædt'), og kongruens med *-t*. Et berømt eksempel herpå er »mange vilde folk finder *en* pind gennem næsen smukt« (Wiwel 1901: 105n), hvor *smukt* er omsagnsled til genstandsled ligesom *smukke* i *jeg finder hendes børn smukke*. Man finder også: »En snaps er godt for alt« (ibid.: 104).

I en artikel om intetkøn har Erik Hansen en forklaring herpå. Hans udgangspunkt er, at kongruens er manifest endog dér, hvor det, som tillægsordet retter sig efter, slet ikke har noget køn, som i *at han meldte afbud, er ikke så mærkeligt* og *at ryge er usundt*. I sådanne tilfælde dukker tillægsordet op i intetkøn, konstaterer Erik Hansen og hævder, at »denne regel (...) gælder overalt, hvor grundledet har sætningsbetydning eller sætningsværdi«, som i *for mange lommepege er ikke godt* og *en lille pause ville være skønt*. Man kan nemlig udfolde disse grundled, så man får *at der er for mange lommepege, er ikke godt* og *at der var en lille pause, ville være skønt* (1993: 133). Den syntaktiske regel (som Hansen bare antyder) lyder, at hvis det substantiviske grundled kan transformeres til en foranstillet ledsætning, vil det prædikative adjektiv stå i neutrum og dermed følge en regel om, at sætninger som led forbindes med neutrum. Selve kriteriet på, at vi har at gøre med et grundled med sætningsværdi, er omskrivningen med *det ... med*, fx *det er ikke godt med for mange lommepege* og *det ville være skønt med en lille pause*.

Erik Hansen er nu nær en forklaring, for i den gruppe af substantiver, der er afledt af udsagnsord, tag *rygning*, *svømning* og *salg*, findes allerede en sætningsværdi. »Det er derfor ganske naturligt, at disse navneord også fremkalder *t*-form i de tillægsord, de får som omsagnsled« (ibid.: 134), altså *rygning er skadeligt*.

Ifølge Hansen er vi vidne til en »konflikt« mellem to grammatiske regler. Den ene regel vil, at tillægsordet kongruerer med substantivets køn,

koste hvad det vil. Den anden siger, at visse substantiver i fælleskøn indeholder en sætningsmening, der dikterer intetkønsmærket *-t* i prædikativet. Den første brug går efter ordet og dets grammatiske køn, den anden efter den sag (det sagforhold), der skjuler sig i ordet, og som forestilles, subjektivt, som en handling eller aktivitet. Det er igen grammatik over for semantik.

Jeg bifalder forklaringen med »sætningsbetydning eller sætningsværdi« (ibid.: 133). Men i den korte artikel begrænser forfatteren sig til substantiver afledt af verber; jeg savner abstrakte ord i fælleskøn uden genkendeligt verbum (som *politik, sundhed, moral*). Udgangspunktet, der ikke bores i, er desuden, at den foranstillede ledsætning og infinitiven (begge på subjektets plads i helsætningen) slet og ret kongruerer med et adjektiv på *-t*. Erik Hansen finder det nytteløst at forklare, hvorfor dansk afviser en løsning med fælleskøn som **at ryge er dyr*.

Hvad gør intetkøn egnet til ikke blot at blive kombineret med 'abstrakte' ord (*politik* osv.) i fælleskøn, men også med 'konkrete' ord med sætningsværdi udtrykkende en aktivitet (som *rygning, vinterbadning* osv.)? Hjelmslevs teori kan give svaret.

Louis Hjelmslev: Den grammatiske kategori har en grundbetydning

At alle grammatiske kategorier har et betydningsindhold, er centralt i Hjelmslevs sprogvidenskabelige tænkning. Det ville være »videnskabeligt forkasteligt«, hævder han, hvis man opgav at finde »noget betydningsindhold« knyttet til noget som tal, køn og kasus (1956: 184; cf. 1959: 218). Det er ikke nok at angive, hvilke kasus et givet sprog har, man skal også indkredse kasuskategoriens »grundbetydning«, der er »relation«. Den frugtbare idé er, at grundbetydningen giver et grundlag, hvorfra et stort antal sproglige kendsgerninger lader sig forklare og forudse. »Hypotesen maa kunne sandsynliggøres« (1956: 190), siger Hjelmslev, der tænker på verifikation.

Hvad eksempelvis genus angår, er grundkravet, at et givet sprogs grammatiske køn skal klassificeres i deres former, så de fremstår som diverse former af noget, dvs. ud fra grundbetydningen, hvis differentiering så er sammenfaldende med den sprogvidenskabelige kategorisering. For køn (såvel som for tal) er grundbetydningen konsistens, hvormed Hjelmslev tænker på »sammenhængstilstand, tæthedsgrad« (1972: 103).

Her vil jeg kort referere teorien med vægten lagt på køn for dernæst på egen hånd at udlede, hvad den siger om køn i dansk.³ Senere fremlægger jeg med flere teoretiske detaljer Hjelmslevs morfemteori fra 1938, hvis sprogvidenskabelige erkendelser muliggør en mere indtrængende forståelse af genusforhold i dansk.

Hjelmslev nærmer sig en helhedsforståelse af genus ud fra navnlig en etnologisk teori. Lévy-Bruhl trænger i 1910 om bag ved den rationelle (stort set aristoteliske) tænkning til et stadium, han kaldte prælogisk; her genfinder Hjelmslev noget af de sproglige kategoriers flydende og 'ulogiske' karakter. Centralt står den primitive ånds animisme: Alt levende er inkarnationen af bagvedliggende kræfter eller overmægtige potenser. Denne tænkning adlyder ikke kontradiktionsloven, men loven om participation, der siger, at »der er ikke modsætning mellem *A* og *ikke-A*; der er kun modsætninger mellem *A* på den ene side og *A + ikke-A* på den anden« (1972b: 102). Denne participationslogik udmærker den indbyrdes relation mellem fx et givet sprogs køn således, at i sprog med to køn vil det ene køn ramme den ene af de polært formede (del)grundbetydninger og intensivere denne, mens det andet køn vil sprede sig over begge poler.

Hjelmslev er tillige inspireret af de Jongs etno-psykologiske studie af algonkin (de Jong 1913). Den hollandske forsker forklarer den afgørende genusforskel i algonkin-sprog ved, at sprogbrugerne deler alt værende ind i en højere, mere værdifuld klasse, udstyret med magisk potens, beroende på de universelle, frembringende kræfter, og i en lavere klasse, beholdt væsner og ting, der er frembragte, afledte eller af mindre værdi. Hjelmslev kommenterer:

Den højere klasse har magisk kraft eller potens: mennesker, dyr, træer, planter (men ikke frugter), kvindens bryst og andre legemsdele med magiske evner (kønsorganer), sol, maane, stjerner, sne. Det svarer godt til en iagttagelse i indoeuropæisk, nemlig at masculinum og femininum adskiller nominativ og akkusativ, medens neutrum ikke gør det: den højere klasse (med magisk potens) virker som aktiv-transitiv, den lavere klasse (uden magisk potens) som passiv-intransitiv. Den højere klasse er da blandt andet den, der kan

3 Hjelmslev kommer ind på emnet i forelæsningserne holdt på Aarhus Universitet i 1934, udgivet posthumt (1972) og i artiklen *Om numerus og genus* (1956). Det var også emnet for Hjelmslevs oplæg i Lingvistikredsen den 28/3 1946.

frembringe noget, den lavere klasse er blandt andet det frembragte: 'barn', 'frugt' (1972: 100).

Den afgørende forskel i den primitive mentalitet beror i de Jongs teori på en »waardering« (værdsættelse, vurdering), den mellem levende og livløst. I den Hjelmslevske rekonstruktion udgør denne forskel den antropologiske forudsætning for et minimalt inventar på to grammatiske køn, omfattende henholdsvis det levende og det livløse, og dette er på sin side den logiske forudsætning for den yderligere differentiering af det levende i de to underformer, maskulinum og femininum. Det er samlet set en levendegørelse (der fremtræder som en seksualisering) af de væsner, der vurderes som handlende og aktive, sat over for neutrum forbeholdt ting og væsner, der vurderes at være passive og/eller ikke-handlende; hermed forsvarer Hjelmslev den logiske pointe, at levende går forud for kønnet levende, og afviser den sexistiske ekstrapolation ud fra de biologiske køn (sexus).

Fra disse ansatser, som også Meillet 1921 bygger på, har Hjelmslev, at genus råder over to binært ordnede former for konsistens: det udflydende, uafgrænsede, det sig udbredende (det ekspansive) på den ene side og det afgrænsede, det formede, det, der opfattes som samlet, indsluttet og fast indkredset (det koncentrerende) på den anden. Heri ser Hjelmslev grundformerne bag henholdsvis neutrum og utrum (commune) i dansk. Fra deres sproglige fødsel, om man så kan sige, besidder et ord i neutrum en betydning *oven i* sin leksikalske, nemlig den binære komponent i grundbetydningen, der består i *det ekspansive* (bedre: vedrørende ekstensionen); substantiver i fælleskøn har omvendt medbetydningen *det koncentrerende*, med mulighed for afgrænsning.⁴

Eksistensen af tre køn er karakteristisk for indoeuropæisk, således også for gammeldansk i den tidlige middelalder og stadig for islandsk og færøsk (se Hjorth red. 2016-22: 3, kap. 10). Trekønssystemet er udgangspunktet for reduktionen i dansk, der er fuldt realiseret omkring år 1500: Hankøn

4 Jeg går ikke i dybden med Hjelmslevs detaljerede analyser af genusforhold, fordi de forekommer anstrengte i deres dog prisværdige bestræbelse på at vinde forskellen mellem mask. og fem. for videnskaben. André Martinet var direkte afvisende, da Hjelmslev rekonstruerede fransk genus med afsæt i *le champagne*, drikken, over for *la champagne*, det udstrakte, opdyrkede landområde (2014: ca. 14:22). Hjelmslev har ikke lyttet til Antoine Meillet's advarsel om, at den sekundære differentiering mellem mask. og fem. ikke lader sig rationalisere, mens derimod den primære mellem mask. og fem. som et hele over for neutrum kan det som forskellen mellem levende-aktiv-frembringende og livløs-passiv-frembragt; de to slags forskelle er for Meillet »hétérogènes« (1921: 229).

og hunkøn smelter sammen til fælleskøn, mens intetkøn bevares (herom, se Pedersen 1999). I dansk er der hermed lagt op til, at de to grammatiske køn lader sig polarisere, dvs. at sprogbrugen kan tilkende dem specifikke, modsætningsvis fattede betydninger.⁵

Hvis den polært formede grundbetydning tilspidses, kan man forvente, at modstriden bryder ud i de tilfælde, hvor et ord i fælleskøn betegner noget udstrakt, og omvendt hvor et ord i intetkøn betegner noget levende, tælleligt og koncentreret.

Hvad det første angår (jævnfør *politik er farligt* ovenfor), så kaster Hjelmslevs teori om grundbetydningen lys over tilbøjeligheden til at kombinere ord i fælleskøn, der betegner noget udbredt og udstrakt (svarende til stofordene), med intetkøn. Jeg har noteret:

Man sover »under åbent himmel« (DR1, 27/8 2022, ca. 18:48; sagt to gange).

»Hun kan godt lide (...), at hans have ikke er pænt og nusset« (Løkken Folkeblad, 24/8 2022).

»Alt den tid det [programmet] har været sendt« (TV 2, 28/8 2022, ca. 20:05).

»Den meget trafik og støj fra scooterne« (Information, 26/8 2022).

Idet modstridende betydninger er indgroet i sprogsystemet, indfører sprogbrugerne her en motivation ved at give ord i fælleskøn som *himmel*, *have*, *tid*, *trafik* og *støj* et *-t* med på vejen i adjektivet; det er en reminder om, at ordene i denne sammenhæng skal forstås som 'noget udstrakt, udbredt, sammensat'.⁶ Det samme gælder det uhyre udbredte *en* (eller *én*) *ting er sikkert*.⁷

Hjelmslev siger, at grundbetydningen kan vækkes til live i bevidstheden; den kan altid »udnyttes paa den ene eller anden maade« (1956: 188). I praksis sker det, tror jeg, når sprogbrugen tyr til formuleringer, der synes

5 I Hjelmslevs formelsprog går neutrum fra at være enten γ eller Γ over for femininum som β og maskulinum som B til at være det intensive α over for fælleskøn som ekstensivt A .

6 Måske under indflydelse af norsk optræder *regn* meget nemt som regulært neutrum, således i »efter et kraftigt regn« (TV 2 Nordjylland, 29/8 2022 ca. 18:21). På ældre dansk styrede *regn* begge køn (cf. *ODS*).

7 »En ting er sikkert« (Nordjyske, 25/11 2008), »(...) og en Ting er sikkert« (Johs. V. Jensen, *Ord og virkelighed*, 2014, bd. 5: 51; tekst fra 1943). *Ting* er i dansk fælleskøn (*den ting er tung*), men *ingenting* og *alting* viser sig som intetkøn i sætninger som *ingenting er sikkert*, *alting er galt*, oplyser Otto Jespersen (1924: 242).

grammatisk ukorrekte. Man afstår fra en tidligere form, der forekommer ubrugelig, og man introducerer en ny betydning, der anses for naturlig og korrekt. Den grammatisk korrekte, men sprogligt dårlige form er således *pizzabuddet, det står udenfor*, mens den sprogbrug, der forekommer naturlig, er *pizzabuddet, han* (eller *hun*) *står udenfor*. Af de samme grunde kan man forklare, at *menneske* kommer til at styre fælleskøn i talesproget som her: »du rø'r mennesker, og lige om lidt skal du røre [dvs. røre ved] én af de her mennesker her«. ⁸ Som Otto Jespersen rigtigt iagttog, så virker neutrum brugt om mennesker »depreciatory« (1924: 239-40). Ved ikke at tale korrekt taler man korrekt!

Hjelmslevs bud på genus i dansk er, at intetkøns abstrakte betydning er udfoldethed, fælleskøns er koncentration. Intetkøn, med mærket *-t* i de kongruerende former, er det såkaldt intensive (markerede) kategoriled, der koncentrerer kategoriens konsistens-grundbetydning som udfoldethed, mens fælleskøn, uden mærke i de kongruerende former (med *-0*), er det såkaldt ekstensive (umarkerede) led, der spreder sig over hele den pågældende dimension, omfattende såvel udfoldethed som koncentration. Udfoldethed tiltrækker fortrinsvis mærkerne for intetkøn (*vand fra indlandsisen er ren-t, under *åben-t himmel*), mens mærkerne for fælleskøn implicerer både udfoldethed (*Saharas himmel er blå-0, under åben-0 himmel*) og koncentration (*drengen er stor-0, øllen er kold-0*). Det afgørende sagforhold er i den hjelmslevske forklaring, at intetkøn slet ikke (eller helt undtagelsesvis) optræder i forbindelse med betydningen koncentration. Denne teori forklarer som uacceptable de tilfælde, hvor intetkønsmærket bruges om det koncentrerede (*drengen han er *dygtig-t til at læse, pizzabuddet *det er *kold-t i regnen*). Denne asymmetri er essentiel: En åben klasse af ord i fælleskøn behandles som intetkøn af sprogbrugen (*tor-skerogn er sundt*, osv.), men dansk har ikke omvendt ord i intetkøn, der mister deres *-t* og behandles som ord i fælleskøn undtagen i et begrænset

⁸ *I hjernen på stjernen*, DR1, 26/5 2022, 50:11-17; https://www.dr.dk/drtv/se/i-hjernen-paa-stjernen_-jacob-risgaard_315138; om *en menneske*, se *ODS*.

antal tilfælde som *barn, menneske, bud, mandfolk* (som i *hendes barn er voksen nu*).⁹

Aage Hansen: Sprogbrugen udnytter genusforskellen funktionelt

Aage Hansen er en betydelig skikkelse i dansk sprogforskning, både som redaktør på *Ordbog over det dansk sprog (ODS)* og som forfatter til *Moderne dansk* (1967). Han trænger langt ind i sprogbrugernes spontane tænkning med dennes bindinger og analogier.¹⁰

Aage Hansen argumenterer for, at genus i dansk falder uden for definitionen for en morfemkategori, eftersom »et morfologisk system er opbygget af to eller flere indholdsmodsætninger der modsvares af tilsvarende forskelle i udtrykket inden for samme paradigme« (1967: II, 87). Substantiver følger ikke entydigt nogen polært bestemt indholdsmodsætning, når de styrer deres genus og dermed de dertil svarende mærker (som *-n* og *-t*): Genus får ikke sin begrundelse udefra, fra realverdenen, det være i modsætningen mellem levende og livløst, mellem personligt og ikke-personligt. »Genus i den almene anvendelse bestemmes kun indefra: det er sprogtraditionen der dekretterer *stolen* og *bordet*. Genus ved substantivet er efter dette ikke et morfologisk system men en variation (med to varianter) indenfor et andet system, determinationssystemet« (smst.).

9 I *Det stærkeste køn* (2017), der bygger på dansk talt af unge i flersprogede miljøer, konkluderer de to forskere (ikke overraskende), at »relationen mellem et substantiv og dets standarddefinerede genus er tættere internt i nominalsyntagmet end mellem substantivet og led på tværs af nominalgrænsen« samt »(...) at i led, som ikke er nært forbundet med et styrende substantiv, er det genus' semantiske side, der spiller ind på genusrealiseringen« (Kappelgaard og Hjorth 2017: 129). Afhandlingens titel til trods leder man forgæves efter en asymmetri mellem de to grammatiske køn hos de flersprogede: »der [er kun] 1 % afvigelser fra standard i det hele taget i materialet, og (...) der er lige mange afvigelser i begge genera« (ibid.: 112). Jeg mener, stik imod forfatterne og det statistiske faktum, at ord i utrum beslaglægger ca. 75 % af alle substantiver og dem i neutrum de resterende 25 %, at neutrum er det stærkeste køn i dansk (for alle dets brugere), selve genussystemets omdrejningspunkt, sådan som det alment forholder sig med det intensive led i Hjelmslevs teori.

10 *Moderne dansk* har dedikationen »Til minde om min ven og læremester Louis Hjelmslev« (1967: I, 5). I det store afsnit om genus henviser han dog bare til eksempelmaterialet i Hjelmslev (1956) og kommer ikke ind på selve teorien (ibid.: II, 76). Men når han overvejer, om indholdsmæssige forskelle spiller med i fordelingen af substantiver på de to køn, genkender man Hjelmslevs grundbetydning (ibid.: II, 78).

Hvis denne tolkning er rigtig, ville substantivers fordeling på de to køn være arbitrær, og man måtte hævde, at genus er en overflødig luksus, der burde kunne afskaffes. Men nu findes genusforskellen i dansk, og videnskabelig tænkning kræver (indskyder jeg lige), at de to køn i dansk »røgter en opgave, hvor vanskeligt det end måtte være at få øje på den« (ibid.: II, 79). *Nihil sine ratione!*

For at begrunde genera i dansk griber Hansen til de gådefulde tilfælde, hvor ét og samme substantiv kan optræde med begge køn som i *maden var god* over for *mad er godt i en sulten mave*; det svarer til *god musik* over for *godt musik* ovenfor. Denne differentiering skyldes følgende, siger Hansen:

(...) begrebet afgrænsethed har tydeligt affinitet til fælleskøn, og uafgrænsethed til intetkøn. Denne affinitet er det som udnyttes intralingvistisk ved den modsætningsvise brug af begge genus-kongruenser ved samme ord til at betegne at de bruges om noget afgrænset eller om noget uafgrænset (...), og hermed er vi nået til erkendelse af at genus ikke er helt overflødigt, men kan udnyttes funktionelt (ibid.: II, 81-82).

Kongevejen til kategorien genus går ikke via artiklerne, men derimod substantivets kongruens med adjektivet, hvad enten dette står prædikativt eller attributivt; det gælder for øvrigt, at »substantiverne er den eneste ordklasse der har kongruensdirigerende kraft« (ibid.: II, 78). Aage Hansen stiller sig så afgjort på sætningens og derved på talens niveau.

Denne udredning hviler på, at brugen af ordparrene *nogen-noget* og *den-det* afslører, at den grammatiske forskel mellem de to køn i dansk er virkelig og betydende; det ligger jo ikke deterministisk i substantiverne selv, hvilket grammatisk køn de skulle styre.¹¹ *Nogen* og *noget* bruges tillægsordsagtigt (*har du nogen ven, noget tobak? hvornår har du sidst fået noget mad?*), mens *den* og *det* er de personlige (anaforiske) stedord, der bruges ved genoptagelse (fx *filmen, den var instrueret af Spielberg* og *skilsmisse, det er kaos*). Disse fire ord tilkendegiver og dikterer, til

11 At henvise til den sproglige korrekthed, der er forvaret i ordbøgerne, hvor substantivernes køn sædvanemæssigt nævnes fra det ene ord til det næste (*musik* og *mad* er fælleskøn, mens *bud* og *menneske* er intetkøn i DDO), er jo ikke tilstrækkeligt for den videnskabelige begribelse af de grammatiske køn. Empiri, eller opregningen af alle forekomsterne, er ikke teorien selv, men blandt forudsætningerne for den.

hvilket genus det pågældende substantiv er at regne, og *noget* og *det* (ligesom *nogen* og *den*) overfører i Hansens rekonstruktion deres respektive betydninger fra deres anvendelse i øvrigt til substantivet uafhængigt af dettes faste køn: *nogen* går på det bestemte og afgrænsede (og personlige), mens *noget* går på det uafgrænsede som i henholdsvis *har der været nogen?* og *har der været noget?* (cf. *ibid.*: II, 82). Denne transport sker uafhængigt af substantivets faste genus, således er *tobak* og *mad* jo fælleskøn.¹² Det svarer til at sige, at genus ikke ligger i substantivet, sådan som dette skulle være i og for sig selv, men tilkommer substantivet udefra, fra en bestemmer udefra, der tildeler det et grammatisk køn. Snart skyldes denne tildeling den blinde tradition, snart er den intentionel og beror på sprogbrugerens vurdering af ordenes betydningsindhold.

Ordet *noget* er særdeles afslørende. Aage Hansen anfører, at de såkaldte stoford gerne er intetkøn (fx *sand*, *papir*, *stof*, *blod*, *brød*, *gryn*, *græs*, *korn*, *glas* (*ibid.*: II, 44)), og han uddyber:

De [stofordene] bruges normalt ikke med ubestemt artikel, i stedet bruges *noget* i tilsyneladende attributiv stilling. Det hedder på moderne dansk ikke blot *noget kød*, *noget vand*, men også (ved fælleskønsord) *noget mad*, *noget sne*. Syntaktisk står *noget* her attributivt men indholdsmæssigt er forholdet partitivt, parallelt med *en mængde sne*, *et pund kød* osv. og vekslede (hvor substantivet er i bestemt form) med forbindelser med præpositionen *af*: *noget af kødet*, *et pund af kødet* osv. Ordet *noget* står i det partitive forhold selvstændigt i forhold til det følgende substantiv, er altså ikke genusdirigeret af det (*ibid.*: II, 53).

Den såkaldte partitive betydning i *noget* forstået som *noget af* ... eller med betydningen en delmængde eller et udpluk af noget ubestemt og mere omfattende (som i *har han stadig noget familie i Jylland?*) er selve omdrejningspunktet. *Noget* kommer ind i sætningen uden at være dirigeret af substantivets faste køn, og det har en afsmittende effekt på

12 Det skal præciseres, at hvor *han-hun* angiver sexus ved genoptagelse og er »indholdsstyret« som i *formanden*, *hun* ..., *sygeplejersken*, *han*... og *det fjols*, *han* ..., så er *den/det* »formstyret af substantivets genus« som i *katten*, *den ligger og sover* og *vejret*, *det bliver godt i morgen* (Hansen 1967: II 77; se også Pedersen 1999: 90).

opfattelsen af dette substantiv.¹³ Deraf den både semantiske og kognitive forklaring:

Da intetkøn står som bærer af begrebet »noget«, dvs. betegnende at det angivne betragtes som masse, noget uafgrænset i stofflig eller abstrakt forstand eller som en sammenfatning af forskelligt, får dette genus, især i talesproget, en vidtstrakt anvendelse når man vil angive sådanne forhold ved ord der uden for denne anvendelse viser fælleskøns egenskaber. Ved at ordene løsgøres fra deres fælleskøns-genus gøres deres indhold stoffligt eller abstrakt (ibid.: II, 57).

Derfor ligger det lige for, at de abstrakte ord bliver opfattet som intetkøn: »Der kan vist ikke være tvivl om at det er ordparret *den : det* som bærer af begreberne: noget afgrænset overfor noget uafgrænset (og sammenhængende dermed hvad der står uklart eller ubestemt for tanken) der er bærepillerne i genussystemet« (ibid.: II, 84). Hansen skriver også: »Bærepillerne i systemet i dansk er ord som *den : det* og *nogen : noget, hvem : hvad*, fordi de viser størst uafhængighed af et tilhørende substantiv. Ved disse ord er genusforskellen udnyttet til at betegne en bestemt afgrænset enhed overfor noget uafgrænset eller uafgrænseligt, ubestemt« (1963: 52-53).

For at sammenfatte: Forskellen mellem grammatiske køn i dansk er i Aage Hansens udlægning »funktionel«, dvs. den udgør et middel, som sprogbrugen kan betjene sig af i særlige tilfælde (men ikke i alle) for at give et substantiv en særlig betydning. Hermed modsiger han det dogme, at »ethvert ord har et bestemt genus, og det skal respekteres«. For hvis det alment var sådan, at et ord var dømt til at blive anvendt »med et af de to generas mærker« (og altså kun ét), var vi tilbage ved grundløsheden, og genus ville være »stort set en indholdsløs og overflødig kategori« (1967: II, 60). Men dansk sprogproduktion viser det modsatte. Aage Hansen uddyber, visionært:

Når derimod et substantiv får mulighed for at optræde i begge genus-kategorier med en dertil svarende funktionel forskel, så har vi

13 Til de to ordpar føjer sig *al-alt*, *ingen-intet* og *megen-meget*. Man hører folk sige *det er mod alt fornuft, han har intet familie, forslaget har mødt meget kritik*. Man læser: »Alt produktion er økologisk« (Nordjyske 14/9 2022), »da der intet flytrafik var (...)« (Nordjyske, 25/2022), »den meget trafik« (Information, 26/8 2022).

fået en morfologisk modsætning af samme art som den vi træffer ved substantivets bøjningssystemer (numerus, determination og kasus). Det er et sådant system, blot endnu i sin vorden, vi har truffet ved denne anvendelse af intetkøn, og fremtiden vil vise om det vil konsolidere sin stilling og udvikle sig videre. At det vil være en gevinst for sproget skulle de givne eksempler vise (smst.).

I dette citat er forskellen i grammatisk køn endegyldigt fritaget for at omhandle sexus. Det normale tilfælde, hvorfra de sproglige genusfænomener lader sig overskue, er tværtom, at »et substantiv får mulighed for at optræde i begge genuskategorier«. Her har vi, hævder Aage Hansen, »en morfologisk modsætning«, så ét og samme substantiv ikke bare kan bøjes i numerus (*mand-mænd*), i determination (*en mand-manden*) og i kasus (*manden-mandens*). Det kan også bøjes i køn, i noget som tællelighed / utællelighed, i afgrænsethed / uafgrænsethed eller i konkret(e) enkelttilfælde / abstrakt almenhed. Herom er hans *Sproganalyse og sprogbeskrivelse* (1963) meget eksplicit:

Når intetkøn bruges ved fælleskønsord der betegner en (tællelig) enhed, noget afgrænset, er det udtryk for at ordene løsgøres fra deres fælleskøns-genus for at betegne noget uafgrænset. (...) Vil man omvendt ved ord i intetkøn der betegner noget uafgrænset, angive en bestemt del, portion, kan det i visse tilfælde gøres ved at man bruger den ubestemte artikel o. l. i fælleskøn: *en øl*, *en (soda)-vand*; i restaurations-sprog hedder det *en bankekød*, *en oksebryst* osv. (1963: 53).

Hermed modsiger Aage Hansen ikke sin konklusion, at genus 'bare' er en funktionel kategori. Han hævder, at hvis det nævnte forhold, at et substantiv kan styre begge køn, virkelig var generaliseret, da stod vi over for en morfologisk modsætning i det danske genussystem. Det er langt fra nogen anomali i dansk, at samme substantiv kan styre begge køn.

Diskussion

Gennemgangen har indtil nu budt på såvel grammatisk analyse som teori. Man så, at et substantiv i utrum kan have sætningsværdi og dermed forbindes med neutrum (Erik Hansen). Den nøgne form i substantivet, hvis

faste køn er utrum, kan aftvinge en abstrakt betydning og forbindes med neutrum i det prædikative adjektiv (Hansen og Heltoft). Genus' grundbetydning er konsistens, hvad neutrum og utrum fordeler indbyrdes som respektive ekspansion og koncentration i betydningen og som respektive intensiv og ekstensiv i brugen (Hjelmslev). Og med omdrejningspunkt i det partitive *noget* viser genus i dansk sig som en funktionel kategori, der kunne blive en virkelig morfologisk kategori (Aage Hansen).

Ledetråden i genusforskningen har været det almene betydningsindhold, der råder for respektive utrum og neutrum, en fordeling, som den indoeuropæiske komparativisme har fremlagt (fx Meillet 1921), og som Hjelmslev prægnant gengiver som koncentration over for ekspansion. Men når det kommer til de grammatiske teories udformning, genkender videnskabsfilosoffen nogle svaghedstegn, der afslører, at her, med denne problematik, er videnskaben kommet til grænsen af sin ydeevne.

Filologen Aage Hansens teori hviler på dette ræsonnement: Intetkøn forklarer ordet *noget*, fordi intetkønsmærket *-t* er i ordet (i modsætning til i *nogen*). Men *noget* forklarer også intetkøn, fordi *noget* (i den partitive betydning) netop 'vil' det uafgrænsede, der er intetkøns betydning. Aage Hansen vikler sig ind i en videnskabeligt set uheldig cirkelbevægelse i forklaring. Men på den anden side, det skal siges, isolerer han en magtfuld feedbackmekanisme i dansk.

Teoretikeren Hjelmslev forklarer den grammatiske forskel mellem to (her mellem to køn), men han gør det ved at inddrage en begrebslig-logisk forskelsdannelse, den inden for konsistens mellem koncentration og ekspansion. Det vil sige: En forskel afledes af en anden forskel, eller der er forskel, fordi der er forskel. Den hjelmslevske forklaring løfter uundgåeligt det, der skal forklares, op til universelle, forklarende størrelser, som alle sprogbrugere har en intuitiv forståelse af, eksempelvis *levende* og *livløs*, men som ikke selv lader sig forklare. Og samtidig støder han ind i tankenødvendighedernes og også negationens begrundelsesproblem. Men med den skarpe sondring mellem system og forløb, det skal siges, forbereder Hjelmslev et fordomsfrit syn på sprogbrugens iboende – differentielle, arbitrære og løjerlige – bindinger, ikke mindst synkretismen som et substansfænomen.

Af de to teoridannelser ser jeg flest muligheder i den hjelmslevske, fordi den er langt mere omfattende og favnende end den konsekvent og også indsnævrende induktive teori fremlagt af Aage Hansen.

På basis af de fremlagte teorier vover jeg en ny fortolkning. Den tager afsæt i Hjelmslevs iagttagelse fra 1930'erne, at genus er indvendigt

forbundet med aspekt. En lang kæde af forbundne bestemmelser skulle egentlig præsenteres for at argumentere for denne sammenhæng; jeg vil her nøjes med et lille gemytligt resumé.

Hjelmslevs tænkning er deduktiv. Filosoffen Oskar Hansen, der fulgte hans forelæsninger i 1942-43, skriver rammende: »Han mente, at det var nødvendigt først at udarbejde de kategorier præcist, i hvilke man behandler de sproglige fænomener. (...) Hjelmslev søgte en moderne eksakt formalisme« (2001: 26). Den deduktive videnskabsmodel forlanger, at man præcist kan godtgøre, hvad fx køn er, og det indebærer en bestemmelse af, hvad der differentierer denne kategori fra andre. Først derefter kan man med rette isolere inventaret for yderligere at udpege det, der bliver de konstituerede fænomener: ét eller flere 'ord', der styrer et bestemt køn.

Dertil kræves et helhedssyn over sprogsystemet, hvad Hjelmslev præsterer i *Essai d'une théorie des morphèmes* i 1938 (i Hjelmslev 1959). Sprogsystemets kerne er de konstante forbindelser mellem morfemer, dvs. de logisk-rationelle måder, hvorpå sproglige former forbinder sig indbyrdes. De 'morfologiske' exposanter ('bøjningsendelser') kalder på hinanden, idet de fastgør sig på konstituenten ('rødder'). De morfemer, der kan bøjes på denne basis, deles udtømmende i extense og intense alt efter, om de kan bære et indkatalyseret udsagn eller ej – det svarer intuitivt til, at de extense (verbale) morfemer genererer 'hele sætninger', mens de intense (nominal) ikke formår det.

Måden, hvorpå morfemerne påkalder hinanden, udgør et formelt netværk af rationelle forbindelser. Den såkaldt nexiske direktion genererer dette netværk i dets typiske former. Den bestemmes ved nexus (den minimale enhed af extense exposanter, 'led i en sætning') og nexi (flere nexus med indbyrdes direktion, 'hel sætning'). Disse ret indviklede bestemmelser skal til for at undgå denne logiske umulighed: at give en (formal) definition af sætningen som den totalitet, som alle andre definitioner er underlagt.

Nexien er kernen i den hjelmslevske morfemteori, der udmøntes i et synoptisk tableau (1959: 157). Dette kalkulerer med fire typer af nexisk direktion, alt efter om denne 1) råder inden for én og samme nexi (den er såkaldt homonexuel), 2) indbefatter én nexi og en anden nexi (den er heteronexuel), 3) er både 1) og 2), og 4) er skiftevis eller indifferent 1) og 2). Krydser man nu disse fire muligheder med de respektive intense og extense exponenter, opnår man i alt otte overordnede morfemkategorier, hvoraf den tredje rummer genus-numerus (under ét) som intense og

aspekt-tempus som extense. Disse er således i en vis henseende identiske.¹⁴

For at supplere denne deduktive kalkule indfører Hjelmlev, induktivt (som fremhævet af Toutain 2023: 58), tanken om kategoriernes grundbetydning. Der råder, påstår glossematikeren, »en vis *affinitet*« mellem morfemkategorier og visse »begrebskategorier [catégories notionnelles]» (1959: 161), og det beror på erfaring om sprogene. »[Valeuren eller grundbetydningen] er resultatet af en induktion« (1972b: 86). På induktiv basis fremsætter Hjelmlev nu de fire grundbetydninger: relation, intensitet, konsistens og realitet.

Det er overmåde interessant, at numerus-genus og aspekt-tempus, i kraft af direktionens kriterium, står på linje, og at begge grupper har affinitet med grundbetydningen konsistens, dog sådan at den første (og mest »resistente«) betydning, der tilkommer numerus-genus (nemlig den statiske dimension mellem diskret og kompakt), er den sidste eller mindst åbenlyse for aspekt-tempus. Og tilsvarende, at den første dimension for aspekt-tempus (den subjektive massiv-punktuel) er den sidste for numerus-genus; vurderingen af virkelighedens konsistens er subjektiv ved brugen aspekt. De to grupper deler ligeligt den dynamiske dimension ekspansion-koncentration. Der findes med andre ord et semantisk fællesskab mellem numerus-genus og aspekt-tempus, som sprogbrugen må kunne afspejle.

Fortolkning ved det tredobbelte -t

Jeg kan nu gå over til min fortolkning, idet jeg anvender begreber fra skolegrammatikken forenet med en ikke alt for strengt udlagt glossematik.

Man bemærker sammenfaldet af tre *t-ender*, nemlig -t som adjektivets neutrumsmærke (*huset er stor-t*), -t som mærke for visse adverbier (*de synger smuk-t*) og -t som et mærke for perfektum participium (*haven er forsøm-t*). Formelt set, altså fra sprogsystemets vinkel, er betydningen nedlagt i disse tre *t-ender* distinkte og uforvekslelige. Men i sprogbrugen udgør det tredobbelte -t et multifunktionelt fænomen, der tillader

14 Dertil kommer, at Hjelmlev mellem de intense (objektive) og de extense (subjektive) kategorier yderligere har indført to »logiske muligheder«, nemlig *både intens og extens* og *skiftevis intens og extens* (Bulletin 1970: 157). Hermed åbnes døren for hybride morfemkategorier.

en del spøjse sammenvoksninger, udeladelser (ellipser) og forvekslinger, som sprogbrugen anvender kreativt.

Adjektivet kan falde sammen med adverbiet på den ene side og med perfektum participium på den anden. Formen *højt* i *naboen klager over høj-t musik* lader sig således forklare som det adverbielle *højt*, der anvendes uortodokst eller snarere i ellipsens form som: *Naboen klager over for højt (afspillet) musik*. Man kan tilføje (lad mig bare love påstanden: ved katalyse) et participium, så vi – uden at ændre på meningen – får: *Naboen klager over højt afspillet musik*.

I denne udlægning beror *-t* i *højt musik* ikke på en banal kongruensfejl; det er snarere fremkomsten af et ord fra en anden ordklasse. Det adverbielle *højt* følger sig en verbal betydning. I *højt musik* i *de spiller højt musik* insisterer sprogbrugen på, at *musik* skal vurderes som et emne, der godt nok tilhører den intense kategori nomen, men som – via adverbiet med et *-t* – befinder sig i en indirekte relation til verbets extense kategori. *Højt* opfører sig som et underled (adverbium), der forudsætter et adled (adjektiv eller participium), der på sin side forudsætter et overled (substantiv) for at bruge Otto Jespersens syntaktiske termer fra *Sprogets logik* (1913); hans eksempel er *en (3) voldsomt (2) gående (1) hund*. Ud over at angive musikkens konsistens går *højt* på afspilningens måde – ikke på det enkelte musikstykkens iboende egenskaber, her: at musikken er *altissimo* efter krav fra komponisten. Et adled er udeladt og/eller underforstået, hvorfor underleddet forfremmes til adled i syntagmet.

Tag nu »Det er en ny indsigt, at mønstergenkendelse er nemt« (Weekendavisen, 4/5 2023). Også denne sætning lader sig uden videre udbygge med et participium, uden at betydningen ændres, fx *foretaget* (til *er nemt foretaget*). Under denne katalyse sker tryllekunsten: Adjektivet *nemt* udskiftes med adverbiet *nemt*, men derved bliver det, der lignede en kongruensfejl, begrundet grammatisk som en elliptisk konstruktion.

Transformation af adjektiv til adverbium, hvilket i skolegrammatikken er et ordklaseskift, foregår således fjernstyret af participiet, under dets dominans. Og participiet er defineret aspektuelt, ved »punktuek«, dvs. afsluttet eller perfektivt. Man kan forvise sig om denne sammenhæng, når man indsmugler perfektum participium i listen ovenfor:

Politik er *udført* hårdt
 Kærlighed er skønt *gennemlevet*
 Kaviar er *opkøbt(e)* dyrt
 Pilefletning er *praktiseret* populært
 Krig er ondt *gjort*

Nogle af disse sætninger er afgjort mere mundrette end andre, men der er ikke brud på sprogrigtigheden. Men kunne tværtom påstå, at tilføjelsen genopretter den!

Fra analyserne ovenfor husker man, at et adjektiv med *-t* flytter substantivet i utrum, nøgent eller ej, fra én tilstand af konsistens til en anden, så man bemærker substantivet i en ny »vurdering« (de Jong) eller under »et nyt aspekt« (her i Ludwig Wittgensteins ikke-lingvistiske betydning fra *Filosofiske undersøgelser*, II, xi). Fra at være utrum-koncentreret bliver substantivet neutrum-ekspansivt. En udvidet forståelse af dette skift er nu mulig, fordi hypotesen om forbindelsen mellem genus og aspekt ser ud til at være sandsynlig. Det afgørende bevis herfor er, at man i de relevante sætninger kan indkatalysere et perfektum participium, uden at betydningen ændres.

Når vi fastholder denne pointe, fremtræder den korrekte form af typen *ytringsfrihed er vigtig* i et nyt lys. Det er en prædikation efter skemaet *S ε P* (subjekt, kopula, prædikat), idet substans og egenskab knyttes sammen (i aristotelisk og skolelogisk forstand). Med dette substantivs nøgne form tilnærmer man sig ordbogsdefinitionen eller denotation i modsætning til reference. Men det er ikke, hvad sprogbrugen synes at intendere med konstruktionen af typen *ytringsfrihed er vigtigt* og *politik er hårdt*. Alt tyder på, at adjektivets korrekte form med *-0* i utrum går på prædikationen, tilskrivelsen af en almen egenskab til en substans, mens brugen af *-t* i den samme konstruktion går på en aktivitet (en virke-lighed), der udfolder sig selv i tiden, men som også kan udpeges i sin aktualitet. Den nøgne form er ikke per se denotation.

Denne korte analyse viser, at

- betydningen 'livløs', 'abstrakt', 'udstrakt', 'ikke-individualiseret' aktualiseres ved brug af *-t*. *Politik er hårdt*.

- det verbale indhold i nominet i fælleskøn forstærkes ved *-t*. *Rygning (= det at ryge) er skadeligt*.

- adjektivet med *-t* brugt prædikativt om nominer i utrum får en adverbial betydning i kraft af den forstærkede aktivitetsbetydning. *Rygning er skadeligt* er *rygning foretages/fuldføres/forløber/fortsættes skadeligt*.

- nomen (i utrum og i nøgen form) + *er* + *adj.-t* får en perfektiv-aspektuel betydning, fordi adjektivets *-t* tilnærmes perfektum participiums *-t*. *Politik er hårdt* er det samme som *politik er blevet hårdt* (dvs. *er hårdt nu om dage, her og nu*). Dette står i kontrast til den ikke-aspektuelle effekt i nomen (i utrum) + determinativ + *er* + *adj.-0*. fx *deres politik er hård*.

– de sproglige ytringers reference og sprogbrugerens subjektive vurdering forstærkes i anvendelser som *rejer er godt* og *politik er hårdt*, idet emnet er anskuet aspektuelt.

– i ly af den tredobbelte homonymi mellem *-t*, *-t* og *-t* i adjektivet, adverbiet og perfektum participium sker en for dansk særpræget transport af verbale til nominale betydninger.

Konklusion

Det københavnske gaderåb *Rejer er godt* irriterede Johannes V. Jensen. Det forekom ham udansk, for han skrev: »[N]aar Madammen med Rejer gaar igennem Gaden (...) og synger sit *Rejer er godt*, hvad er saa det for en Sprogbrug, gebrokkent Dansk af fremmede i sin Tid indvandrede, eller gammel sjællandsk eller skaansk Dialekt? Jeg overlader historisk Sprogkyndige at opklare Slang'en« (Jensen 1916: 144). Forfatteren har ret så langt, at denne grammatiske form kommer fra folkedybets talesprog. Dog kommer den næppe fra gamle danske provinser eller uvidende fremmede; snarere har den dybe indoeuropæiske rødder.

Min undersøgelses hovedresultater er følgende: Det er ingen anomali, at sprogbrugen har *politik er hårdt* og *fisk er godt*; heri er snarere et tegn på en kreativ bestræbelse i sprogsamfundet. Og det er ingen dårlig vits, men tværtom en god idé at opfatte *-t* i *politik er hårdt* som en sammenvoksning på dansk af *-t* fra adjektivet i neutrum, af *-t* fra adverbiet og af *-t* fra perfektum participium. Heri ytrer sig den systembetingede forbindelse mellem nominale og verbale kategorier. Neutrum med *-t* i de omtalte konstruktioner bejler semantisk til aktivitetens felt og aspektuelt i partiicipiets retning. Den gamle betydning 'passiv', 'livløs' indeholdt i det indoeuropæiske neutrum forbinder sig med den subjektive tilskrivelse af betydning til nominet som *frembragt*, dvs. underlagt en aktivitet eller udspredd af den.

I bedste fald har denne udredning bragt noget opklaring over rejekonnens – og andre kreative sprogbrugerens – tavse viden om genus i dansk!

Referencer

- Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague 1941-1965*. København 1970.
- Hansen, Erik: *Rigtigt dansk*. København 1993.
- Hansen, Erik og Heltoft, Lars: *Grammatik over det danske sprog*, I-III. Odense 2011.
- Hansen, Oskar Borgman: *Erindringer og refleksioner*. København 2001.
- Hansen, Aage: *Bestemt og ubestemt substantiv*. København 1927.
- Hansen, Aage: Sproganalyse og sprogbeskrivelse, i: Vestergaard, V. (red.). *Dansk sprog. Hjælpesbog for den højere undervisning*, s. 37-97. København 1963.
- Hansen, Aage: *Moderne dansk*, I-III. København 1967.
- Hjlemslev, Louis: Om numerus og genus, i: Hammerich, L.L. o. a. (red.). *Festskrift til Christen Møller på 70-årsdagen 11 juni 1956*, s. 167-90. København 1956.
- Hjlemslev, Louis: *Essais linguistiques*. København 1959.
- Hjlemslev, Louis: *Sprogssystem og sprogforandring*. København 1972.
- Hjlemslev, Louis: *La catégorie des cas*. München 1972b.
- Hjorth, Ebba (red.): *Dansk Sproghistorie*, 1-6. Aarhus 2016-22.
- Jensen, Johannes V.: *Aarvog 1916*. København 1916.
- Jespersen, Otto: *Sprogets logik*. København 1913.
- Jespersen, Otto: *The Philosophy of Grammar*. London 1924.
- Josselin de Jong, J. P. B.: *De waardeeringsonderscheiding van »levend« en »levenloos« in het Indogermaansch vergeleken met hetzelfde verschijnsel in enkele Algonkin-talen. Ethno-psychologische studie*. Leiden 1913.
- Kappelgaard, Sofie Bräuner og Hjorth, Hannah Bruun: *Det stærkeste køn. En undersøgelse af genusrealisering i dansk blandt teenagere i flersprogede miljøer i Køge og på Amager. (Københavnstudier i tosprogethed, bind 75)*. København 2017.
- Lévy-Bruhl, Lucien: *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*. Paris 1910.
- Martinet, André: *Linguistes en contact André Martinet & Michel Arrivé (part-2/3)*. [Interview], på: <https://www.youtube.com/watch?v=8XENjHmYOxA>. 2014. Besøgt december 2021.
- Meillet Antoine: La catégorie du genre et les conceptions indo-européennes. i: *Linguistique historique et linguistique générale*, s. 211-29. Paris 1921.
- Pedersen, Karen Margrethe: Genusforenklingen i københavnsk, i: *Danske folkesprog*, 41, s. 79-105. København 1999.
- Toutain, Anne-Gaëlle: Analyse et logique de la signification – une analyse épistémologique de la notion structuraliste de »Gesamtbedeutung«, i: *Acta Linguistica Hafniensia*, 55(1), s. 55-71. København 2023.
- Widmark, Gun: Är färsk sill god eller gott? i: *Språkvård*, nr. 2, s. 3-6. Stockholm 1966.
- Wiwel, H. G.: *Synspunkter for dansk sproglære*. København 1901.

»Men frem for een og hver / Er Bording dog den største« – en status på Anders Bordings værk

Af Mikkel Lund

This paper has a dual aim: In the first part of the article I wish to examine and evaluate the reception of the works of the Danish Baroque poet and journalist Anders Bording, showing how his reputation as one of the greatest poets in the Danish Language with time has declined to a position of underestimation, especially due to the aesthetic taste of the Romantic Period. Based on this review I wish to show how earlier literary historians have fallen through, hence I argue for a revision of his works and an altogether new occupation embedded in a historically more correct interpretation of the Baroque Period in comparison to past research.

Avisudgiveren Daniel Paulli kunne i 1677 meddele sine læsere af *Extraordinaires Maanedlige Relationer*, at om mandagen på Kristi Himmelfartsdag d. 24. maj »døde vor vjtberømte Dan-Poet M. Anders Bording/ som var Auctor til den maanedlige Danske Mercurius/ hvor udi Rijmvjs forfattedis/ hvad en eller andenstæds i Verden skeed var« (Paulli 1677: 532). En digter og journalist var død, og Paullis beretning fortæller noget om, at Anders Christensen Bording (1619-77) i sin samtid var lidt af en berømthed. Bording gjorde sig først kendt ved sine enkeltstående digte, heriblandt inden for genren lejlighedspoesi typisk skrevet på bestilling til bryllupper og begravelser, men i løbet af sine sidste 11 år havde han forsynet den danske befolkning med historiens første dansksprogede avis, *Den Danske Mercurius*, hvori han på vers ræsonnerede over nyheder fra ind- og udland. Beskæftigelsen var kongeligt understøttet, men selv under regeringsskiftet fra Frederik III til Christian V, da Bordings betaling i en længere periode bortfaldt, kunne han leve alene af den indtjening, salget af avisen bragte ham. Den var med andre ord populær, og eftertiden hylkede Bording – nogle mente endda, han fortjente en større hæder end sin digterkollega, Thomas Kingo (1634-1703).

Bemærkelsesværdigt er det af den grund, at hvis man orienterer sig i forskningen i dansk barok og søger på 'Thomas Kingo' i Dansk Litteraturhistorisk Bibliografi, dukker der p.t. 125 resultater op, mens blot 16 resultater dukker op, hvis man samme sted søger på 'Anders Bording'. Med 15 år imellem sig levede de begge i det 17. århundrede og oplevede

indførelsen af enevælden, som de hver især kom til at arbejde for gennem deres digteriske virke, men på trods af det har Kingo i dag en betydeligt større plads i litteraturhistorien end Bording. Der eksisterer naturligvis andre behandlinger af Bording knyttet til andre forskningstraditioner,¹ men forskellen i søgeresultater eksemplificerer alligevel det faktum, at forskningen i Anders Bordings litterære produktion ikke er i nærheden af at være udtømt.

I 1999 kunne Torben Jelsbak i *Danske Studier* meddele, at barokforskningen havde »overstået pubertetsstadiet og fundet vej ind i hjertet af om ikke den vestlige kanon, så i hvert fald den almindelige litteraturhistoriske bevidsthed« (Jelsbak 1999: 87).² Dertil ytrede han et håb om, at fremtidig forskning kunne »love Bording mere end en birolle i den kommende litteraturhistorie« (Jelsbak 1999: 115). Med Jelsbaks ord som et rungende ekko kan vores kendskab til dansk barok ikke siges at være fuldstændigt uden et mere dybdegående studie af Bordings værk, især *Den Danske Mercurius*, og nærværende artikel kan betragtes som en indledning til dette.

Artiklens formål falder i to dele, en receptionshistorisk og en rehabiliterende: I den receptionshistoriske del vil jeg gøre den nuværende forskning op for at skitsere de positioner, hidtidige forskere har indtaget, og fremhæve Bording-forskningens forskellige epoker, samt den opfattelse af hans forfatterskab, disse epoker har affødt. I den rehabiliterende del vil jeg ud fra den i receptionshistorien tegnede skitse forholde mig til, hvad tidligere forskere hæfter sig ved, mere eller mindre bevidst vælger at overse, og hvor den tidligere forskning kræver en revision. Formålet med dette er ikke polemisk, men at give nogle eksempler på, hvad Bordings

1 I idéhistorisk regi har Sebastian Olden-Jørgensen behandlet et af Bordings hyldestdigte i artiklen »At vi maa frygte dig af idel kjærlighed – Magt-udøvelse og magtiscenesættelse under den ældre danske enevælde« (1997), mens Paul Ries har biograferet ham i »Forfatterportræt af Anders Bording« i Arkiv for Dansk Litteratur.

Inden for den pressehistoriske tradition er *Den Danske Mercurius* behandlet af P.M. Stolpe i standardværket *Dagspressen i Danmark, dens vilkaar og personer indtil midten af det attende aarhundrede* (1879), der rummer en udførlig tilblivelseshistorie og biografi om Bording med fokus på hans virke som Danmarks første journalist. Dertil kan laves en række pressehistoriske nedslag: Chr. Kirchhoff-Larsen: *Den Danske Presses Historie*, 1942; Eyvind Rafn: *Anders Bording. Danmarks første journalist og Danmarks ældste avis*, 1957; Marie Hvidt: »Den Danske Mercurius 1666-77. Den første danske avis bliver 300 år«, 1966; Peter Olufsen: »Den Danske Mercurius. Anders Bording som hofreporter, udlandsredaktør og erhvervsjournalist«, 1990.

2 For et bredere kendskab til barokbegrebet i dansk litteraturhistorie henvises til Jelsbaks detaljerede studie.

forfatterskab rummer, for derved at tegne konturerne af, hvad der kan være i vente med henblik på videre forskning i forfatterskabet, og til slut give et bud på, hvilken syntese af analysemetoder dette arbejde potentielt ville kræve.

Samtid og klassicisme

Selvom Bording i sin samtid var et kendt navn, fik hans digtning ikke den store opmærksomhed i 1600-tallets teoretisk-æstetiske kritik, der begynder med værker som Peder Syvs *Nogle Betenkninger om det Cimbriske Sprog* (1663), Søren Poulsen Gotlænder Judichærs *Prosodia Danica* (1671) og Henrik Gerners *Epitome Philologiæ Danicæ* (1690).

I *Nogle Betenkninger om det Cimbriske Sprog* lancerer Peder Syv den herskende tanke i forhold til barokdigtningens form; de fornemste versefødter »kaldes Alexandrineske [...] saa-og Herre-rim elder Heroiske Vers; thi der beskrives fornemme ting med dennem/ og de ere de længste/ som de Heroiske hoos Latinerne og Grækerne« (Bertelsen 1915: 199). Syvs afhandling er fra 1663, på hvilket tidspunkt Bording primært har ført sin digtning på sine krydsrimede firefodsjamber kendt som Bording-strofen, mens det først er i midten af 1660'erne med *Den Danske Mercurius*, at han for alvor tager aleksandrineren i brug. De fornemme ting at besynge findes i København, siger Syv, eftersom »der er Hoffet/ Akademiet/ Højeste Ret/ Alle Collegia, mest af Kunster/ Handel/ Nering og forfremmelse« (Bertelsen 1919: 218), hvilke *Den Danske Mercurius* i høj grad kredser om. Således kunne man forvente, at Syv i *Den Danske Sprog-Kunst* (1685) ville lovprise Bording, men her udnævner han Kingo som »den Ædle og fornemste Danske Poet« (Bertelsen 1919: 218) og tier om Danmarks første digterjournalist.

Fem år senere drager Henrik Gerner i *Epitome Philologiæ Danicæ* det problematiske skel mellem religiøs og verdslig digtning i en betragtning, der samtidig ligner en kim til romantikkens genitanke. Ifølge Gerner er et menneske enten født som digter eller ej, eftersom den bedste digteriske kunnen ligger til naturen. Dette er dog ikke ensbetydende med, at man ikke kan tilegne sig digtekunsten til verdslig brug, men der »er Forskel paa Poeteri formedelst Materiens Beskaffenheds skyld; Thi dend delis i Almindelighed in Poësin sacram & profanam. Sacra, skriver om helige Ting eenfoldig alvorlig/ ydmygelig oc andectig: Profana skriver om Verdslige Ting/ lystelig/ lifflig oc skarpelig som er at see in Panegyricis,

Epaineticis, Satyricis, Epigrammaticis, Amatoriis; & Heroicis» (Arn-holtz 1953: 373f). Med andre ord kommer lejlighedsdigtningen i anden række, så selvom Bording ikke nævnes, kan vi antage, at han hos Gerner ligesom hos Syv ikke falder ind under fremhævelsesværdig poesi.

Med den franskinspirede klassicismes indtog skifter smagen markant til fordel for Bording, hvilket især kommer til udtryk i Tøger Reenberg's satire *Forsamling paa Parnasso* (1699) og det poetologiske hovedværk, *Ars poetica* (1701).³ *Forsamling paa Parnasso* er en lovprisning af Bording, som Reenberg udpeger som digtekunstens mester og sammenligner med en række mulige konkurrenter, heriblandt Arrebo og Kingo, der dog ikke formår at være Bordings lige. Uden omsvøb markeres den hyldende tone fra begyndelsen:

Siig, gode Bording! siig mig dog:
Hvo lærte dig at skrive?
At spende hvert et Ord i Aag,
Til Riim det skulde blive?
(Reenberg 1769: 105)

Hvad der berettiger Bording denne ære, fremlægger Reenberg i *Ars poetica*, som er et opgør med den stil, senere litterater og smagsdommere betegner som højbarokkens svulstige udtryk. Idealet er en proportioneret balance mellem digtets sirlige form og det emne, digtet besynger, hvilket i forening er et udtryk for den rette orden, der findes i naturens skaberværk. Mens det kunne virke, som om Reenberg ligesom Gerner foregriber romantikkens genitanke og -dyrkelse, understreger han i en sammenlignende hyldest til Arrebo og Bording, at naturen i de største digtere kun udgør ét element af tre:

Vi have kuns een Arebo,
Og, siden Bording døde,
Er Sædet efter disse To
Paa Bierget blevet øde.
Til Een er af Naturen sendt

3 Reenberg's poetik er udførligt behandlet i Frederik Stjernfeldts artikel »Opblæste Gloser merkes let. Overvejelser over barokbegrebet omkring Tøger Reenberg's *Ars poetica*» (1988) i *Danske Studier*.

Et got og kostbart Nemme;
Men sældom skeer, han sit Talent
Vil dyrke ret og fremme:
En Anden slæber, som en Hest,
Sig martrer med at skrive;
Men fattes det, Naturen meest
Til hannem skulde give:
Det er den Geist og Fantasi,
Som er den rette Moder
Til Vers og Riim: Vor Fliid deri
Med Tiiden ymper Poder;
Thi den, som Vi, kom nøgen ud,
Maa klædes og stafferes,
Ved flittig Læsning, Hovedbrud,
Arbeydes, udstuderes.
Naturen, Læsning, Øvelse,
Skal os Poeten mage:
Men, mangler Et af disse Tre,
Tro mig, du staaer tilbage.
(Reenberg 1769: 93f)

Den naturgivne digtergave må altså kultiveres ved læsning og hårdt arbejde, og her står Bording ifølge Reenberg som den ypperligste mester. Fem år senere lod Peter Dass det bemærke i sit digt »Censur over Anders Bording« (1706), at for mange digtere galder som haner, når de som Bording bør synge som en stær. Bevares, siger Dass, der skal være plads til alle, men stod det til ham at placere laurbærkransen på hovedet:

Blant dem hvoraf gaar savn
I voris Dannemark,
Hvo bære bør det Navn;
Poeters Patriarch;
Jeg frit bekiender her,
At Arbo var den første,
Men frem for een og hver
Er Bording dog den største.
(Heggelund & Apenes 1980: 203)

Ros til én digter tager naturligvis ikke hæderen fra en anden, men Dass viger til hver en tid selv for Bording. Hvis det virkelig gjaldt, skulle man bare kaste hans egne vers på bålet, så ringe er han i forhold til Bording, skønt:

Vor Bording er een Far,
 Men andre kun som Sønner.
 Om hundred Hierner var
 Ind i mit Hovet sat
 Jeg ey den Maade naaer
 Som Bording hafde fat.
 (Heggelund & Apenes 1980: 203)

Klassicismens lovprisning af Bording bliver i 1735 særligt markeret i dansk digtnings kanon- og receptionshistorie, hvor Bording er den første, hvis forfatterskab udkommer som samlede skrifter med *Anders Bordings Poëtiske Skrifter I-II*. Kort bør det derfor nævnes, at Bording på intet tidspunkt i litteraturens historie synker ned i glemsel, og der med denne udgivelse ingen undskyldninger er for ikke at læse ham. Som indledning til værket skrev udgiveren, Hans Gram, en lang fortale, der svulmede så meget op i digressioner og lærdom, at han kasserede den til fordel for en kortere tekst. Ikke desto mindre har Erik Sønderholm udgivet de samlede brudstykker af den originale fortale, der bidrager til billedet af klassicismens modtagelse af Bording.

Med et forsvar for Bordings værk tegner Gram i fortalen, hvad der ellers for litteraturhistorien kunne ligne et lovende portræt. Ved helt at udelade sammenligningen med Kingo konstaterer han, at end ikke digtere selv behøver at stille sig spørgsmålet, om »*Bording* er en den beste poet i det danske« (Sønderholm 1984: 220). Med henblik på andre bemærkede barokdigtere var Anders Arrebo en stor mand, hvis digteriske egenskaber lod dansk poesis morgenrøde gløde, »Men hand kommer dog ingenlunde mod *Bording*. Det var at sætte *Luctretium* og *Ovidium* i een rang tilsammen at vilde holde *Arreboe* og *Bording* for lige gode« (Sønderholm 1984: 235).

Gram måler digteren på hans evne til at omsætte de skønneste og rigeste tanker til lettest flydende vers og opponerer ligesom Reenberg mod Gerners idé om den naturgivne digter, når han lovpriser det hårde arbejde, som Bordings kladder vidner om. Han står også i modsætning til forestillingen, »at en retskaffen *poet* faaer at være født og kommen til verden

med den gave at snakke vers, og skrifve dem saa flux ud af haanden, som de kunde være ham indvirkede eller tilhviskede af en usynlig aand« (Sønderholm 1984: 221). En digter kan, siger Gram, have en lige så sød og let ånd som Ovid, men det betyder ikke, at poesien kommer let til ham, ligesom »*Vergilio*, der gjorde et vist antal vers om morgenen, og anvendte de øvrige timer af dagen til at skure og polere og klæde dem i en bedre dragt« (Sønderholm 1984: 221).

At Bording aldrig fik ro til at fordybe sig og polere sine vers, men konstant måtte fokusere på den tidsbestemte lejlighedsdigtning, viser ifølge Gram kun hans kunstneriske ypperlighed. I det spor står således som monumentet for hans virke *Den Danske Mercurius*, der vidner om, at Bording mestrede det danske sprog og påtog sig den opgave, enhver stor digter ønsker sig fri fra; »hvor yndelig er hand ikke til at fortælle, hvor fornuftig i at dømme, hvor artig naar hand udlader rare tanker og slutninger, hvor nøje og velskiønnende paa hvad ham er anstændigt, enten at sige eller at tie« (Sønderholm 1984: 242). Klassicismens afvisning af højbarokkens kraftige basunstød til fordel for en ophøjelse af det enklere udtryk tæller i høj grad i Bordings favør.

Oplevelsesæstetikens Bording-reception

Med Knud L. Rahbek og Rasmus Nyerups *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie* (1801-08) ser vi den første samlede fremstilling af dansk litteratur, hvor Bording behandles i det tredje bind, *Den danske Digtekunsts Middelalder fra Arrebo til Tullin. Første Del* (1805). Værket viderefører det forrige århundredes klassicistiske smagsæstetik, hvor den stilistiske accent er på elegance og korrekthed. Men vi ser også kimen til den oplevelsesæstetik, der kommer til at dominere i det 19. århundredes litteraturhistorieskrivning, og som med nuanceforskelle frem til 1930'erne afgørende påvirker dommen over Bordings forfatterskab. Oplevelsesæstikken knytter sig til romantikkens dyrkelse af verdens monistiske ånd og efterspørger deraf en syntese i digtningen, der forener udtryk og indhold i en naturlig, organisk helhed. Sand poesi er således et inderligt inspireret værk fra det tænkende digtergeni, som har adgang til den rene poesi, det direkte ord; den aldrig ekspliciterede sandhed, der unddrager sig filosofiens begreber, men som digteren skuer og sætter ord på. Denne æstetik er fremmed for barokken, der betoner det lærde, retoriske kunsthåndværk og mere eller mindre mangler en filosofisk poetik.

Som under klassicismen er Bording ifølge Rahbek og Nyerup dansk digtnings banebrydende hovedmand, der gør »Epoche i den danske Poesies Annaler« (Rahbek & Nyerup 1805: 109) med sin digteriske lethed, som er et ord, der med en vis ambivalens karakteriserer receptionen af hans forfatterskab. Med lethed menes både Bordings sprogkunstneriske kunnen, med hvilken han kunne skrive strengt metriske, men flydende og ubesværede vers om et ethvert emne. Samtidig er der knyttet noget overfladisk til denne lethed, som »synes paa eengang at være Bordings første Fortrin, og til lige hans Hovedfeil« (Rahbek & Nyerup 1805: 117), eftersom han med sin lethed vægtede udtryk over indhold, hvilket ikke tillod ham nogen større poetisk bedrift end de satiredigte, Rahbek og Nyerup primært priser ham for. Her vurderes Kingos produktion højere, fordi den i sin religiøsitet er udtryk for en ånd og inderlighed, som Bording ikke har.

Den Danske Mercurius tæller i Rahbek og Nyerups øjne ikke som et udtryk for ånd og inderlighed og knap nok som lejlighedsdigtning. Snarere som tørre avisspalter på vers, »som han beordredes at skrive, et Arbeid, der kunde giort en Virgil selv til en Mævius« (Rahbek & Nyerup 1805: 145), som var en romersk digter i antikken, hvis vers tilsyneladende var så ringe, at navnet Mævius blev ensbetydende med elendig digtning. Rahbek og Nyerup skal være undskyldt for at være uvidende om, at Bording ikke blev beordret at skrive *Den Danske Mercurius*, men selv ansøgte om stillingen til at gøre det.⁴ Værre er det, når de konkluderer, at Bordings værk der forfattet under et godt glas vin rummer »muntre og vittige Indfald, men hverken ædle eller dybe Tanker og Vers« (Rahbek & Nyerup 1805: 146) og dermed tidligt i dansk litteraturhistorie får stemplet ham som en digter, hvis forfatterskab indholdsmæssigt ikke er værd at beskæftige sig med.

Romantikens efterspørgsel på ånd spirer videre i N.M. Petersens *Bidrag til den danske Literaturs Historie III. Det lærde Tidsrum 1560-1710* (1855), hvor Bording ikke tildeles nogen stor hæder, og som hos Rahbek og Nyerup især ikke *Den Danske Mercurius*. Petersen mener, at »der i denne rimede Tidende findes enkelte artige Steder og Tidsskildringer« (Petersen 1855: 660), skønt han ikke citerer disse nedslag i en læsning, da han ikke kan betragte en avis som digtekunst. Traditionen tro priser Petersen Bording for sin sproglige lethed, men klandrer tidens utilstrækkelighed for aldrig at sende ham afsted på poetisk himmelflugt: På udtryks-

4 Ansættelsesprocessen har Erik Sønderholm redegjort for i *Kommentarer til Anders Bordings digte* (1986), s. 25f.

siden nåede han fortræffeligt målet, men i forhold til indhold svinder hans hæder »betydelig ind, naar man af Digteren kræver mere end lette Vers, nogen Begejstring og Vid« (Petersen 1855: 662). Klassicismens betoning af lethed i udtrykket og anerkendelse af versenes indholdsmæssige tyngde er altså ikke længere tilstrækkelig.

Mere grovkornet er dommen i den sammenlignende *Renaissancebevægelsen i Danmarks Literatur, især i det 17. Aarhundrede* (1887), hvori Julius Paludan søger renæssancens indflydelse på barokkens nationalsprogede litteratur. Bording er her mangelfuld, og det skyldes ikke tiden, men ham selv; hans »nationale Præg og hans forholdsvis Originalitet« (Paludan 1887: 222) hæver ham op over forgængerne, men i hans vers finder man primært kun »Digterens ydre, formelle Fortrin, men liden egentlig poetisk Inspiration og ikke Spor af, at han nogensinde af indre Trang har sat sig en større, alvorlig Opgave som f.Ex. Arrebo« (Paludan 1887: 208). Selvom Paludan trods alt har noget godt at sige om Bordings enkelte digte, betragter han ikke *Den Danske Mercurius* som et større poetisk inspireret værk, men som en opgave, Bording tværtimod »spildte det meste af sine ti sidste Aar« (Paludan 1887: 208) på at udføre.

Det 19. århundrede tegner en nedadgående linje i opfattelsen af Bording som digter, hvor han vel at mærke beholder sin plads ved siden af Arrebo og Kingo i dansk baroks triumvirat, men stødes ud af parnasets højsæde. Ikke desto mindre er gennemgangen ukomplet uden inddragelse af første bind i Carl S. Petersen og Vilhelm Andersens *Illustreret dansk Litteraturhistorie* (1924-34), *Fra Folkevandringstiden indtil Holberg* (1929), afsnittet om Bording forfattet af Richard Paulli. Værket indeholder både det hidtil bedste forsøg på en karakteristik af *Den Danske Mercurius* og den hidtil mest formfuldendte oplevelsesæstetiske kritik af Bording. Under illustrationen af hele *Mercurius*-udgaven fra april 1675 og med talrige citater sker det første gang i litteraturhistorien, at *Den Danske Mercurius* behandles som digtekunst i egen ret. Paulli udlægger i et forsøg på kontekstualisering avisens forhistorie, dens publikum og plads i samfundet som et medie, der skulle påvirke offentlighedens syn på enevælden. I forhold til tidligere litteraturhistorier er Paullis behandling et fremskridt og markerer en vis fortolkningsmæssig nytænkning, men den begrænser sig til en anerkendelse af avisens funktion uden at bevæge sig ind på dens indhold.

Paullis mindre grundige læsning af *Den Danske Mercurius* røber sig, når han eksempelvis hævder, at avisen i modsætning til ældre nyhedsblade oversat fra tysk ikke indeholder beretninger fra overtroens verden

og derfor fremstår moderne (Petersen & Andersen 1929: 925). Tværtimod er det ganske karakteristisk for Bording, at han talrige gange beretter om fænomener, der må være tegn fra Gud. Eksempelvis må han i december 1669 i forbindelse med en voldsom storm påminde læseren om forrige sommer, hvor man så en havmand og -frue, hvilket han tolker som et tegn fra himlen om menneskets syndighed (Bording, *Mercurius*, 1984: 173). Bording er altså næppe 'moderne', og Paulli ender også med at konstatere, at *Den Danske Mercurius* ikke viser Bordings storhed som digter, da versene ofte »skullet leveres i stor Hast, langt fra alt Avisstoffet har kunnet virke inspirerende, og paa en Nutidslæser virker det evindelige alexandriske Metrum trættende« (Petersen & Andersen 1929: 927).

Hertil regner han lejlighedsdigtene som værende *Den Danske Mercurius* overlegen, da Bording-strofen i højere grad minder om den digtning, der efter Paullis skøn er moderne, nemlig den på hans egen tid. Med andre ord betragter Paulli poesiens udvikling teleologisk, hvor Bordings værk markerer en overgangsfase: »I Kunststartens Historie staar den paa et lykkeligt Mellemstadium« (Petersen & Andersen 1929: 928), eftersom Bording mestrede formen, men ikke brugte den til at digte om noget efter eftertidens standarder betydeligt, hvilket giver genklang til tidligere litteraturhistorier. Men hvor de forrige litteraturhistorikere savnede et digterisk storværk, bringer Paulli en apologi for Bording, der nærmest kunne stå som en art oplevelsesæstetikens programskrift:

Bordings nærmeste Eftertid har beklaget, at han ikke har samlet sig om større poetiske Opgaver og ikke efterladt sig et monumentalt Hovedværk som f.Ex. Arrebo's Hexaëmeron. Dette Savn kan vi dog vist begræde med tørre Taarer, thi saadan som hans Natur nu engang var, vilde han sikkert ikke have kunnet holde sig paa Inspirationens fulde Højde under en stor Kraftanspændelse rettet mod et enkelt Maal; selv de bedste Ting, han har præsteret, vinder, naar man, som det her overalt er gjort, udelader større eller mindre Partier deraf. Der er heri intet nedsættende; thi selvfølgelig gælder det om alle Digtere, om ham saavel som om Oehlenschläger, at de maa dømmes efter deres bedste Ting og ikke efter Trivialiteterne. Bording bevægede sig ofte hen ad den traditionelle Verse-mager-Landevej, og her er det ikke altid særlig opløftende at følge ham, men naar Aanden kommer over ham, hæver han sig til en poetisk Flugt saa fri og let som ingen før. (Petersen & Andersen 1929: 934)

I modsætning til Paullis påstand om den nærmeste eftertids modtagelse påskønnede klassicisterne Bording, som beskrevet ovenover. Den gentagne sammenligning med Arrebo er pudsigt, eftersom hans *Hexaëmeron* (1661) trods alt er en dansk gendigtning af Guillaume du Bartas' *La Premiere Sepmaine; ou Création du monde* (1578). Inspirationen til *Den Danske Mercurius* er muligvis også fransk, men som en art samtidsepos om det danske arvekongedømme i et krigshærget og ustabilt Europa udviser værket i indhold som format en vis originalitet, hvilket udhuler Paullis og Paludans domme selv efter oplevelsesæstetikens standarder.

Som det kan ses på ovenstående gennemgang, bevæger Bording-receptionen sig ikke meget over knap 130 års litteraturhistorie, hvor barokken ikke betragtes som en litterær periode i egen ret, men som et lejlighedsvis lovende mellemstadium, der peger frem mod romantikken. Dette siger ikke mindst noget om det 19. århundredes forankring i en teleologisk kunstfilosofi, hvor berettigelsen af nutiden har fordret en vis nedvurdering af fortiden. Her lander især *Den Danske Mercurius* på fremskridtstankens mødding og ligger som litterær tekst nær udforsket hen, indtil barokforskningen i 1930'erne når et gennembrud.

Bording under barokforskningens gennembrud

I dansk regi er 1935 et gennembrudsår for barokforskningen, da Københavns Universitet offentliggør en konkurrence om et professorat i nordisk litteratur, hvor Georg Christensen, Emil Frederiksen, Henning Kehler og Ejnar Thomsen hver indleverer et manuskript med titlen *Barokken i dansk Digtning*. Thomsen vandt professoratet, og samlet tegner afhandlingerne et billede af, hvor Bording stod i forskningen på daværende tidspunkt, og indkredser aspekter af hans værk og barokken i almindelighed, der kan bane vejen for videre studier.

Blandt afhandlingerne tildeles Bording mindst plads hos Georg Christensen, der nævner *Den Danske Mercurius* som eksempel på enevældens brug af digtningen, men undlader at komme ind på, hvad dette vil sige. En enkelt gang sammenlignes Bording med Kingo, hvem Christensen ved siden af Elias Naur primært er optaget af. Dette fokus og dermed udeladelsen af Bording fremhæver til gengæld nogle væsentlige problemstillinger og skyldes, at Christensen indsnævrer dansk baroks egentlige begyndelse til 1671, hvor Christian V salves til konge. Ræsonnementet er den ånd og tone i tiltale, der skifter fra Frederik III til Christian V, om end

det kun er »en gradsforskel, der skiller Bording fra barokdigterne, men en forskel der bunder i et andet sind og en anden tid« (Christensen 1935: 63). Stilmæssigt knytter Christensens barokbegreb sig til den fra Tyskland påvirkende anden schlesiske skole, hvis ideal var en »poetisk Stil, pathetisk højtidelig eller lin og sleben, alt efter som Emnerne krævede det, men altid sanselig, yppig og billedrig« (Paludan 1887: 277). Kingo og Naur er de bedste danske pendants til den anden schlesiske skoles patetiske højstemthed, der ifølge Christensen knytter sig til tidens religiøse digtning og kendetegner barokken. Således skubbes Bording ud på sidelinjen, hvor en kritik kan rejses, at Christensens barokbegreb er for snævert til at kunne betragtes som en fuldstændig syntese, eftersom den hverken formår at omfavne Arrebos og Bordings litterære produktioner, hvilke begge knytter an til den første schlesiske skole.

Anderledes er synspunktet hos Emil Frederiksen, der ligeledes betragter Bording som en afviger, men 1660'erne som »en Tid, da hans Digtning i Barokstil begyndte ret at udfolde sig« (Frederiksen 1935: 41). Frederiksens fokus er på det stilistiske hos Bording, der både mestrer den heroiske og sorgfulde barok og er et pragteksempel på digterens dekorative rolle i 1600-tallets samfund. I forhold til barokkens udtryk blåstempler Frederiksen dermed Bording, men på indholdssiden kommer han ikke ind på, hvilken funktion *Den Danske Mercurius* påtager sig som offentligt kommunikationsorgan. Selvom Bording med sin 'lethed' udtryksmæssigt afviger i 1650'erne, hvor barokken ifølge Frederiksen tager form i Danmark, begynder hans digtning at afspejle den religiøsitet, der under absolutismen knyttes til det sociale liv, hvilket kendetegner dansk barok. Denne sammenknytning af det religiøse og sociale formår Bording at gennemføre på den mest vindende måde i *Den Danske Mercurius* ved »at forene Ære her i Verden med Fortjeneste i Himlen, Verdslighed og Gudelighed i Kongelighedens Tegn. Intet kan være mere i Barokkens Aand« (Frederiksen 1935: 51). Hvad dette så indebærer og hvorfor, undlader han at uddybe.

Den historiske nødvendighed knyttet hertil har Henning Kehler mere blik for, når han i sin afhandling læser barokkens lejlighedsdigtning kontekstuel. Efter første halvdel af 1600-tallets krigsødelæggelser er man i Danmark optaget af »Autoritet og Orden, i en stærk Centralmagt og betænkt paa at befæste denne Magt ikke blot med Vaaben i Haand, paa Valpladserne, men ogsaa ved Diplomati og Intrige samt ved Paavirkning af den offentlige Mening, Propaganda beregnet paa Folkemassen, aandelig og politisk Ensretning« (Kehler 1935: 147). Dog vurderer Kehler, at *Den*

Danske Mercurius ikke er en tekst, hvor dette perspektiv er frugtbart, thi et blik i »Bordings Avis, som var den bedste, vil oplyse om, at der var ikke megen Adspredelse, Underholdning eller Belæring at hente« (Kehler 1935: 145). Men avisen rummer utallige ordsprog og lektioner til læseren og udtrykker i høj grad enevældens bestræbelse på åndelig og politisk ensretning i 1660'erne og 70'erne. Efter indførelsen af rangforordningen i 1671 reflekterer Bording eksempelvis over naturens hierarkisering, som det dydige menneske må anerkende for at tjene det fælles gode. Her konkluderer han, at:

En hver/ som hand har høy Bestilning til/ skal nyde
Sin gang och værdighed. Ja hvo kand det fortryde?
Heldst naar hans Majestæt befalder saadan vjs.
Hvor Kongen sætter mig/ der sidder Jeg med prjs.
(Bording, *Mercurius*, 1984: 245)

Ligesom Kehler betoner konkurrencens vinder, Ejnar Thomsen, barokkens historiske baggrund og kommer ikke kun ind på samfundets systemskifte, men det faktum at Danmark fra 1650'erne stod i en økonomisk depression. Thomsen karakteriserer barokkens særlige psyke som en stræben efter orden i en fortabt verden, hvilket man i Danmark har knyttet til den nyindstiftede enevældes merkantilistiske og rationelle potentialer. Bordings med Thomsens ord monumentaleste opus, *Den Danske Mercurius*, er netop en af hovedteksterne i denne strømning, men på grund af konkurrencens tidsmæssigt snævre omfang har Thomsen kun haft tid til at læse en femtedel af værket og kan derfor ikke videre vurdere det (Thomsen 1971: 187).

På denne baggrund vurderer han, at Bording røber »et ganske udvendigt forhold til de religiøse værdier« (Thomsen 1971: 123), og placerer ham periodemæssigt i præbarok som en sproglig befrier, der »med sundt instinkt og med ypperlig smag har fundet en fuldt national mellemform mellem folkevisestrofe og knittelvers på den ene side og de nye internationale kunstmetra på den anden« (Thomsen 1971: 201). Herfra runger der et ekko fra oplevelsesæstetikken, når Thomsen betegner Bording som velkultiveret, men overfladisk, hvis plads i dansk poesis historie ikke skyldes hans tankegods, men hans »åndelige letvægt« (Thomsen 1971). Ligesom romantikerne opstiller Thomsen et snævert, men uspecifikt krav om åndelig autenticitet, hvilket er uden respekt for den historiske virkelighed.

Ikke desto mindre slår dansk barokforskning igennem i 1930'erne fulgt op af efterkrigstiden, hvor en ny saglighed og interesse for teksterne i egen ret indtræffer. Dette ses i F.J. Billeskov Jansens *Danmarks Digtekunst* (1944) og *Dansk Litteratur Historie I: Fra Runerne til Johannes Ewald* (1964) af Billeskov Jansen og Gustav Albeck. Her hænder det, at *Den Danske Mercurius* som led i enevældens nye poesi, den absolutistiske fortællekunst, regnes for det længste i en »Række store Digte« (Billeskov 1944: 127), som ifølge Billeskov står smukt i digtekunstens historie. Man tager nu stilling efter læsning og ikke før; Bording ikke blot beretter, han »forkynder Begivenhederne, der forekommer større jo nærmere de angaar det danske Hof. Formen er ikke Meddelelsen, men Budskabet til Folket« (Billeskov 1944: 128), hvilket vil sige propaganda.

Tonen er en anden i *Dansk Litteratur Historie*, der lægger vægt på udtrykket. *Den Danske Mercurius'* lavere kvalitet tilskrives avistempoet, men dette står i frugtbar kontrast til ovenstående betoning af budskabet og dets forkyndelse, som også Thomsen og Frederiksen nærmede sig. Et fokus på indhold frem for udtryk bør være hovedperspektivet i et studie af *Den Danske Mercurius*, der hverken kan betragtes som et rent poetisk eller rent journalistisk værk, men en blanding, hvis historicitet forskere bør anerkende i dets egen ret som med enhver anden tekst – også selvom det ikke passer til den gældende samtids trang til kategorisering.

Dette ideal bestræber tredje bind i Gyldendals rød-grønne litteraturhistorie, *Dansk litteraturhistorie 3: Stænderkultur og enevælde 1620-1746* (1983), sig i princippet på at realisere, men nævner ikke Bording med mere end den betragtning, at han endte som enevældens panegyriske propagandist (Hougaard 1983: 267). Med litteraturhistoriens 68'er-marxistiske vinkel og dens udvidede litteraturbegreb in mente er det ikke påfaldende, at forfatterne til litteraturhistorien ikke har været synderligt optaget af en på overfladen kongemagtstro digter som Bording!

Ud af pubertetsstadiet

Selvom Bording bemærkelsesværdigt nok ikke optræder i *Læsninger i Dansk Litteratur* (1998), markerer 1990'erne i dansk barokforskning, blandt andet udtrykt i Jelsbaks »Barokken i dansk digtning. En receptions historie« (1999), en (gen)opvakt interesse i at se hans værk som en del af barokken i Danmark, samt renæssancens og barokkens litteratur

i almindelighed.⁵ Hertil hører en fælles optagethed af digterens rolle i 1600-tallet, både samfundsmæssigt og poetologisk, og et opgør med oplevelsesæstetikens aversion for det retoriske, allegoriske og lærde digtekunstværk.

Anslaget herfor er Pil Dahlerups artikel »Renæssanceteori og renæssancetekst« (1995), hvori Dahlerup ønsker at revitalisere interessen for dansk renæssance og bestræber sig på at opklare, om der eksisterer sådan en. Heldigvis er svaret på spørgsmålet ja, og efter en teoretisk gennemgang benytter hun teorien i praksis ved at inddrage Bordings sørgedigtning. Dahlerup betragter snarere Bording som tilhørende renæssancen end barokken, men hvorvidt han er en renæssance- eller barokdigter, og om der i så fald er tale om senrenæssance, præbarok eller noget tredje, er ikke så afgørende. Det væsentlige er, at hun læser Bording ud fra hans egen samtids normer i forhold til digterens rolle. Men når dét er sagt, kan der være en pointe i – som Emil Frederiksen gjorde opmærksom på –, at udviklingen i Bordings forfatterskab kan ses som led i et større historisk skifte, der indtræffer i 1660'erne.

I renæssancen gør den epideiktiske stil sig gældende, siger Dahlerup. Renæssancedigteren er en repræsentativ taler for opbygningen og udbredelsen af tidens idealer, især moralfilosofisk, men han står ikke nødvendigvis personligt inde for disse, ej heller behøver han følelsesmæssigt at være involveret i dem (Dahlerup 1995: 39). Hans værktøjer er hentet fra den klassiske retorik, hvis begreber Dahlerup udpeger i sine nærlæsninger, og som Bording bruger til at tegne »idealportrætter« med. Som det ligger til ordet, er disse portrætter forankret i de af samfundets ophøjede idéer, normer og attributter. Dahlerup fokuserer på Bordings idealportrættering af adelspersoner, men fænomenet gør sig ligeledes gældende i *Den Danske Mercurius*, hvori han idealportrætterer hele samfundsordenen og ad den vej legitimerer enevælden. Dette perspektiv er fuldstændig afgørende at have for øje for at forstå den funktion, avisen tjener. Ligeså kan det tilføje nogle nuancer til påstanden om, at Bording blot bedriver hul kongerøgelse som enevældens propagandist.

5 Et tilhørende bidrag er Eira Storstein og Peer E. Sørensens *Den barokke tekst* (1999), der som grundbog indeholder værdifulde teoretiske kapitler om barokken, men i forhold til Bording ikke tilføjer noget grundlæggende nyt. Dertil den førnævnte artikel af Frederik Stjernfeldt, Henrik Blichers artikel om Don Pedro, »Og Soel gik op paa tydsk' - Om Poul Pedersen Philedors Kierligheds Endrings og Undrings Speil« (1989), og Sebastian Olden-Jørgensens monografi *Poesi og politik. Lejlighedsdigtning ved enevældens indførelse 1660* (1996).

I Dahlerups revitaliserende spor kommer Torben Mundbjerg nærmere dette perspektiv i sin artikel »Anders Bording – mod det ‘uafvendelige’« (2002), hvori Mundbjerg karakteriserer Bordings poetologi med afsæt i digtet »Et Menniskets Stemme berømmes over alle Diurs, Fugles og Instrumenters Lyd« (1654). Retorisk er digtet forankret i et *aporia*, ved at Bording kredser om problemet ved at ville sige det udsigelige. Dette problem udtrykker Bordings, og renæssancedigteren i almindeligheds, poetologiske ideal, »at den tekst der besynger må være mindst lige så smuk og dydig som dét der besynges« (Mundbjerg 2002: 202). Således befinder det ornamenterende lejlighedsdigt sig konstant i det problem, at det aldrig kan bære lige så stor en skønhed, som den skønhed digtet besynger, da denne ikke kan beskrives med ord, men denne erkendelse er netop digtets intention og forløsning. Dette sprogligt-æstetiske projekt – poetologien bag Bordings *decorum* – både karakteriserer og egner sig ifølge Mundbjerg til panegyrikkens funktion.

Maiken Rolsted Friis beskæftiger sig ligeledes med spørgsmålet om *decorum* i »Repræsentation og ‘Sirlighed’. To digte til Christian V’s salving 1671« (2002), som består af en nærlæsning af Bordings salvingsdigt »Den Cimbriske Nordens Frydeskrig..« (1671) og Kingos »Hosianna« (1671). Til inspiration står Friis’ artikel som et eksempel på en fin retorisk læsning, men i denne sammenhæng hæfter vi os ved hendes sammenligning af de to digtere. Ifølge Friis ejer Bording ikke »den udbredte brug af allegori, som Kingos digtning er kendetegnet ved, og herved bevarer hans udtryk det præg af enkelhed, som også kan genfindes i den argumenterende struktur« (Friis 2002: 101). Friis fremhæver Bordings langt mere ‘jordnære’ stil sammenlignet med Kingo, hvilket giver mindelser til tidligere vurderinger, eksempelvis når Jørgen Fafner karakteriserer Bordings aleksandrinere som tilhørende den mellemste stil (Fafner 1994: 114). Med fokus på Bordings retoriske bevidsthed lægger Friis vægt på, at hans lejlighedsdigtning ikke blot kan betegnes som hul kongerøgelse fra en bevidstløst loyal propagandist.

At lejlighedsdigtningen havde en konkret social funktion, hvor *Den Danske Mercurius* i særdeleshed udtrykker »det nye regimes rationelle potentialer, enevældens ideologi og merkantilismens økonomiske teori« (Mortensen & Schack 2007: 359), fremgår af *Dansk litteraturs historie* (2007). Selvom litteraturhistorien endnu er stort optaget af Kingo, og dens udlægning af Bording ikke vidner om en detaljeret læsning og endda rummer et par teksteksempler fra *Den Danske Mercurius*, som forfatteren enten misforstår eller vinkler en kende kreativt, er den med fuldstæn-

dig respekt for tekstens historicitet. Så som oversigtsværk vidner den til gengæld om, at forskningen i Bordings værk langt om længe har overstået pubertetsstadiet.

Fra birolle til hovedrolle

Nærværende skitse af den hidtidige forskning i Anders Bordings forfatterskab er ikke komplet, men den tillader os alligevel at anstille nogle betragtninger. Før disse kunne man indvende, at Bording med tiden *har* fået mere opmærksomhed af forskere, og anfægte, at han skulle være overset. Hertil skal et bevares lyde; Bording er blevet anerkendt for at være Danmarks første professionelle digter og forfatteren bag det danske sprogs første avis. Om han og hans avis så også for alvor er blevet læst, er et andet spørgsmål, for anerkendelsen har ikke rakt længere end til en noget nær konstant undervurdering i litteraturhistorien som dansk baroks juniorpartner. Dette gav tilmed oplevelsesæstetisk genlyd i 2002, da Friis rundede sin artikel af med konstateringen, at lejlighedsdigtningen, »som er skrevet mere på ydre anledning end af indre trang, kan godt være udtryk for sand kunst« (Friis 2002: 108). 90'er-revitaliseringen taget i betragtning slog Bording-forskningen ikke afgørende igennem, og derfor må en rehabiliterende apologi for Bordings forfatterskab, og især min kæphest, *Den Danske Mercurius*, være på sin plads.

Den første kritik mod Bording er, at hans vers med deres lethed mangler åndelig tyngde i form af såkaldte dybe tanker. Som fremhævet er det gældende modsætningspar den verdslige digtning, eksempelvis Bordings bryllupsdigte, over for den religiøse digtning, eksempelvis Kingos salmer. Problemet ved denne opdeling er, at de to kategorier forvansker en saglig granskning af den enkelte tekst. At en digter på bestilling skriver et digt til en særlig anledning og derved lader digtet tjene en social funktion, siger før læsningen intet om digtets indhold. I udgangspunktet er det ikke anderledes end en salmedigter som Kingo, der skriver religiøs brugspoesi til kirkeårets fester og den personlige andagt. Af den grund må vi snarere spørge til intentionen bag den enkelte tekst, hvor intentionen bag store dele af Bordings digte udtrykker en vilje til at sige noget om verdens forhold. Dette i sådan en grad, at man kan betegne ham som en intellektuel.

Eksempelvis kan nævnes »*Scutum Gynaicosophias* eller Lærde QVINDERS Forsuar« (1647), et af hans ungdomsdigte, hvori han tillægger kvinder lige så høje intellektuelle kapaciteter som mænd, eftersom:

Gud oc Naturen jo saa vel
 Har det med hende laffuet
 At hun med en fornufftig Siel
 oc sandsser er begaffuet
 Huor ved hun ved oc vel forstaar
 om høye ting at dømme
 Ja tit oc offte offuergaar
 En Mand i sands oc nemme
 (Bording, *Digte*, 1984: 2)

Digtet knytter sig til renæssancens interesse i gynæceer, der blev brugt som kataloger over kvinder, som havde gjort sig særligt bemærkede. Så ikke blot må digtet i sit forsvar for kønsmæssig lighed betragtes som ædelt; betoningen af mennesket og således også kvindekønnet som med en fra Gud udstyret fornuft knytter sig til Bordings karakteristiske menneskesyn, der både trækker på renæssancehumanisme og den i tiden dominerende lutherske opfattelse af mennesket som et fordærvet væsen. Et menneskesyn, Bording hyppigt udfolder i *Den Danske Mercurius*, hvor han lader konflikten mellem fornuft og syndighed forklare udfordringen ved at opretholde en stabil samfundsstruktur. Forfatterskabet rummer altså åndelig tyngde.

Et andet spørgsmål handler om Bordings poetiske inspiration, som ikke kan slås hen som romantisk geni-fetichisme og alt andet lige er en væsentlig dimension i karakteristikken af et forfatterskab. Det er vanskeligt at vurdere, hvad poetisk inspiration vil sige, men for mig at se vidner selve Bordings levned om en kunstners intense skaberkraft. Mere konkret kan vi kigge på hans kriseperiode 1660-1666, hvor han lever på et eksistensminimum og to gange får muligheden for en stabil tilværelse; den ene gang i 1662 i form af en stilling som rektor ved latinskolen i Slangerup, som han forlader året efter, og den anden gang i 1664 som teologisk lektor i hjembyen Ribe, som han efter knap et år også opgiver (Sønderholm 1986: 22). Hans rådvildhed skyldtes det simple faktum, at han ville leve som digter, og modgangen, han påførte sig selv i disse år, drev ham til at skrive en række digte, der tydeligt udtrykker poetisk inspiration efter oplevelsesæstetikens smag. I håbløshedsdigtet »*Forhaabnings oc forhalings Griller*« om Bordings ustabile tilværelse, er det uden tvivl hans subjektive oplevelse og følelsesmæssige slid, der får ham til at bryde ud i et klagemål til kongemagten:

Men om vel kunde Findis den
der torde Saadant Spørge
Huj Skiæmter Saa din dristig pen
Dig bedre Falt at Sørge
Ach ja ieg der vel haffde till
Goed billighed och Føye
Kand dog ey altid Skiønt ieg vill
Mit Sind til Sorrig bøye
Med tidig schiempt och lystig Fund
Mand offte det kand vinde,
Som ganger om en andens mund
der holder giechen inde
Jeg er och ey aff Saadan haar
At ieg al schiempt kand hade
Jeg Stundum paa *Poëtisck* Faar
Och giechen Løss at Lade
vel maa *Poëten* kaldis giech
For hand Sig vill Forløste
For hand och tiedt aff Samme Sech
Kand schiempt och alvor ryste
(Bording, *Digte*, 1984: 98)

Med sine 654 firefodsjamber er digtet Bordings længste, og i det aner man den nihilistisk distancerede digter, der tilbyder sig selv som det udspilende verdensteaters besyngende mundtøj. I litteraturhistorien er digtet flere gange kåret som et af hans bedste. På trods af sin ellers hårde vurdering må eksempelvis Paludan medgive, at Bording i digtet røber national form og tanke og »virkelig poetisk Aand og Blik« (Paludan 1887: 223).

Men hvor eksistentielt betonet digtet end er, var det et ansøgningsdigt til at måtte udføre den opgave, Bording faktisk ønskede at påtage sig, hvilket endte med at være *Den Danske Mercurius*. Af den grund er det en skam at lade hans frie digte skygge for hans største digterværk, både med henblik på forfatterskabet overordnet, men i særdeleshed med henblik på et samlende barokbegreb. Selve *Den Danske Mercurius*' væsen vidner nemlig om, at Bording faktisk skrev den af en indre trang, som de daværende samfundsforhold foranledigede. Sandsynligvis har han betragtet opgaven som et kald til at bruge sine digtekunstneriske færdigheder i et opbyggeligt virke efter landet var ødelagt i et stadigt krigshærget Europa. Ud fra det perspektiv kan man betegne *Den Danske Mercurius*

som dansk baroks absolut største digtsamling inden for den verdslige poesi. En række eksempler må fremhæves for at underbygge denne påstand.

Som Frederiksen fremhævede, kan intet være mere i barokkens ånd end Bordings forening af det verdslige og det guddommelige. Et citat kan illustrere denne forening. Bording indleder sædvanligvis digtet for januar med en nytårsbøn, og i 1671 er den væsentligste forandring ifølge digtet det forrige års regeringsskifte. Bordings årsåbning lyder således:

Som Tiden skiker sig/ saa bør mand sig at føye/
 Saafremt mand Verden med fornuft vil gjenneempløye.
 Saa vel den oende Tjd os med at nøyes bør/
 Som den/ der glæder os: thi Gud dem begge giør.
 Fra Jamling hidindtil/ vor Nordens Cimper-Rige
 Saa vel af vedermoed/ som glæde veed at sige:
 Men har dog mindelig at takke Herrens navn/
 Som har altingist vendt och giordt til voris gafn.
 Fik Døden end forlof/ vor Koning hen at tage:
 Det dog er voris trøst/ hans Arffving bleef tilbage/
 Som Kronen bær igjen/ och stræber mandelig/
 At Fred och retvjshed blant os kand fremme sig.
 Var Faderen berømt af høye Dyders ære/
 Hvor ved en Konges navn u-dødeligt kand være:
 Da lader Sønnen oc til sjune klarligen/
 At hand med sin bedrift ey mindre prjs fortjen.
 Ja: gifve Gud/ at hand maae femten dobbelt fange.
 Sin Faders Magt och Hæld/ och lykkelig fremgange/
 Med alt det hand paaslaaer/ och Himlen faae tilløn/
 Det er al Landsens ynsk/ och første Nyt Aars bøn.
 (Bording, *Mercurius*, 1984: 225)

Ovenstående eksemplificerer, hvordan Bording formfuldendt på barokkens hovedvers, den strenge aleksandriner, formår at syntetisere enevældens idé om arvekongedømme, dens forhold til den kristne Gud og moralfilosofisk lærdom om den gode fyrstes pligter i et samlet hele. Ligesom i lejlighedsdigtningen må han i *Den Danske Mercurius* følge en række sociale og religiøse konventioner, men samtidig udtrykker han ved brugen af begreber som fornuft, »voris gafn« og »høye Dyders ære«, at det nyindstiftede regime hviler på en etisk funderet samfundskontrakt mellem kongemagt og undersætter. Denne moralfilosofiske og naturretlige opfat-

telse var under den ældre enevælde trængt noget i baggrunden, hvorfor *Kongeloven* (1665), hvori der stod, at stænderne gav kongen magten, ikke blev offentliggjort før 1709. På trods heraf formår Bording at fremhæve det i sin avis, og det er dette raffinement, der blandt andet gør ham værd at beskæftige sig med og bør tænkes med til hans 'lette' stil. En stil, der både udstiller ham som propagandist og diskret magtkritiker.

Men hvad udpeger avisen som ikke blot en idéhistorisk kilde, men en *litterær* tekst? Som eksempel på *Den Danske Mercurius'* æstetiske værdi kan fremhæves Bordings brug af en art emblematiske, som han hyppigt anvender til at udtrykke vigtige begreber, ordsprog og lærdomme. Dette gør sig både gældende, når han vil fremhæve det dydige danske arvekongerige, men ligeså når han holder europæiske nabolandes politiske instabilitet op som et spejl for den forhåbentligt loyale undersåt. For eksempel når den tysk-romerske kejser Leopold I ikke kan dæmpe den uro, han selv har skabt ved at forfølge protestanter i Ungarn, thi:

Der siges/ at en Orm var til i fordom Dage/
Med mange Hofveder/ och kunde det saa mage/
At naar mand it af dem afhug/ it andet koem/
I steden op igjen/ før nogen saae sig om.
End dog mand dette kun for tant oc fabel regner;
Det dog Oprørs natur och egenskab betegner:
Den aldrig er saa snart afstillet och tilfreds/
Den Jo med sin Forgift udbryder andensteds.
(Bording, *Mercurius*, 1984: 214)

De første fire linjer fremmaner sprogligt den billedsymbolik, der visuelt kunne ledsage digtet i typisk emblematiske forstand, mens de næste fire uddrager og sammenfatter læresætningen fra billedet. Således knytter Bording en konkret nyhed til et i tiden kendt mytisk væsen, hydraen, og sammenfatter en lektion i oprørets inertie. Hvad end der er tale om stof hentet fra græsk-romersk mytologi, et sted i Biblen, fabler, myter eller overtro, er dette typisk for *Den Danske Mercurius*, hvori Bording via allegorier, mentale billeddannelse og lærdom udbygger et verdensbillede rigt på kosmologiske facetter. Så mens Friis konstaterede et fravær af allegori i forhold til Kingo i Bordings »Den Cimbriske Nordens Frydeskrik«, er tilfældet et andet, hvis man vender blikket mod *Den Danske Mercurius*.

Herpå har vi sporet os ind på følgende betragtning: En fuldstændig læsning af *Den Danske Mercurius* mangler endnu i forskningen. Som vi

så, erkendte Thomsen at ikke have nærlæst den, mens andre forskere let og elegant springer opgaven over, hvilket giver indtrykket af, at værket ikke er værd at beskæftige sig med. Erik Sønderholm, udgiveren af Anders Bornings digte med tilhørende kommentarer i Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs projekt 'Anders Bording: Samlede Skrifter', tager ligeledes ikke hensyn til *Den Danske Mercurius* i sin karakteristik af Bording, men pointerer, at en sådan hensyntagen muligvis ville tegne et mere nuanceret billede (Sønderholm 1986: 38). Selvom arbejdet med *Den Danske Mercurius* i udgivelsesprojektet ikke var Erik Sønderholms, men historikeren Paul Ries', er det påfaldende, at en af de største autoriteter i dansk barok undlader at inddrage den i sin karakteristik. Opdelingen af de 'rigtige' digte til litteraten og avisen på vers til historikeren vidner netop om den tradition, der er for at betragte *Den Danske Mercurius* som en tekst uden betydelig litterær værdi.

Dette bringer os videre til en anden betragtning, at en afrundet syntese baseret på en læsning og fortolkning af Anders Bornings samlede værk endnu mangler i forskningen. Eksempler på sådanne monografier om andre af barokkens digtere kunne være Erik Sønderholms *Jacob Worm. En politisk satiriker i det syttende århundrede* (1971), andet bind i Erik A. Nielsens firebindsværk om kristendommens billedsprog, *Thomas Kingo. Barok, enevælde, kristendom* (2010), eller Johnny F. Lindholms *Sandheds veje. Lutherske Strejfflys over Ólafur Jónsson á Söndums Digtning* (2022). Erik A. Nielsens tilgang er især forbilledlig, og i anledning af den og de fire førnævnte afhandlinger om dansk barok fra 1935 bør vi reflektere over det danske barokbegrebs periodisering og indhold i forhold til Bording.

På nær Kehler var afhandlingerne generelt enige om, at barokken tidligst indtræffer i 1650'erne dannet af en syntese af religion, enevælde og den anden schlesiske skoles højpatetiske stil som set hos Kingo og Naur. Hvis vi dog lægger vægten på det stilistiske, som Jørgen Fafner gør, kan vi danne et mere historisk barokbegreb: Fafner betegner tidsrummet fra 1620'erne og frem til midten af 1700-tallet som kunstopoesiens periode, hvor det danske sprog begynder at institutionaliseres. Poetologisk ses dette ved prosodiens kultivering, mens det i selve poesien ses ved en institutionel digtning, hvor digterjaget vender sig udad mod sin verden og knytter poesien til magthaverne, kirken og teatret (Fafner 1994: 25). Stilistisk omfavner dette barokbegreb den klassiske treenhed, Arrebo, Bording og Kingo, og definerer indholdsmæssigt barokken ud fra idéen om samfundets begyndende rationalisering. Dette begreb omfatter både

den første og anden schlesiske skole og det faktum, at enevælden først blev indført i 1660 og tilmed indeholdt en både religiøs og naturretlig dimension. Således kan det rumme hele det 17. århundrede.

I et beslægtet spor tager Nielsen afsæt i Kingo ud fra 1600-tallets instrumentalisering af sproget med tæt fokus på den kristne billeddannelse, der finder sted hos Kingo. Det bagvedliggende barokbegreb med vægt på livsfølelse prøver Nielsen forsøgsvis at »sammenfatte under formen: *den lidenskabelige destruktion af lidenskaberne*» (Nielsen 2010: 33) ud fra idéen om verden som den ustyrlige sjæls fatalistiske kamplads, *theatrum mundi*. Denne mentalitetshistoriske modus, som Nielsen betegner som barok og som nævnt kan stilmæssigt knyttes til Fafners kunstpoetiske periode, betragter han i forbindelse med Kingo gennem enevældens centralisering og rationalisering af det middelalderlige statsapparat. Nielsens ikonografiske læsning demonstrerer, hvordan Kingo som enevældens salmedigter former mentaliteter via litterære virkemidler som allegorese, emblematik og retorik.

Samlet set peger Nielsens syntese af stil, mentalitet og historicitet knyttet til analyse af allegori, emblematik og retorik hos Kingo frem mod den tilgang, et studie af *Den Danske Mercurius* bør forankres i; den gældende tekst er blot ikke salmer, men en versificeret avis, og nødvendigheden af ensretning og ideologisk opbyggelig opdragelse blot mere presserende, mens regimet befandt sig i sin konsolideringsfase. For i tillæg hertil at nævne et par perspektiver, man med fordel kunne tænke sammen, ville det med et boghistorisk afsæt være frugtbart at betragte *Den Danske Mercurius* som et led i den omkalfatring af offentligheden, der finder sted i enevældens konsolideringsfase. Stilmæssigt markerer denne periode, 1660'erne, ligeledes et skift for Bording, hvortil et centralt spørgsmål er, hvilke historiske forandringer der knytter sig til dette skift.

Dette rejser spørgsmålet om, hvordan avisen som et medie har påvirket læseren, hvilket samtidig rejser spørgsmålet om, hvilket tankegods knyttet til sin kosmologi Bording lader komme til udtryk deri; hvordan og hvorledes man kan karakterisere ham som tænker. Men som Stephen Greenblatts nyhistoriske tilgang til samfund og kunst – *cultural poetics* – gør opmærksom på, må man også forholde sig til, hvad læseren har forventet, og hvilken vekselvirkende samfundsforhandling en tekst som *Den Danske Mercurius* er udtryk for.⁶

6 *Negotiating Pasts in the Nordic Countries* (2009) rummer en glimrende teoretisk udbygning af Greenblatts arbejde.

Denne forhandling er vanskelig at skitsere, eftersom vi ved meget lidt om samtidens reception af Bordings avis. Vi ved, at den solgte godt, mens faktummet, at han konsekvent skrev den over 11 år frem til sin død, ved siden af Daniels Paullis nekrolog kunne tyde på en vis succes. Dog kunne nyhistorisk kontekstualisering netop agere det knudepunkt, der binder ikonografi og offentlighedsteori sammen i én samlet læsning.

For at syntetisere Bordings samlede værk skulle man altså trække på en tværfaglighed, der i hvert fald breder sig over kunst-, litteratur- og idéhistorie, filosofi og teologi samt et bredt kendskab til 1600-tallets kulturhistorie og politiske forhold. Arbejdet med især *Den Danske Mercurius* opstiller en vanskelighed, der både kræver sans for udtryk som for indhold. Som en blanding mellem poesi og journalistik, man tilmed ikke havde set før, er et generelt genrehistorisk beredskab ikke tilstrækkeligt. Både sans for udtryk i form af litterær og filologisk kompetence og sans for indhold i form af overblik over og forståelse for de forskellige dimensioner af 1660'erne og 70'ernes historiske landskab gør sig gældende.

Således er opgaven krævende, men med den eksisterende forskning rig på inspiration er vejen banet for at gå i gang. Samtidig er opgaven givende, eftersom et stort, men forsømt forfatterskab ville indføres i den litteraturhistoriske forskning, og derfor er opgaven ikke mindst berettiget, da den ville skænke Bording en velfortjent hovedrolle på den litterære scene, der er dansk barok.

Litteratur

- Albeck, Gustav & Jansen, F.J. Billeskov (red.): *Dansk Litteratur Historie I: Fra Runerne til Johannes Ewald*. København 1964.
- Arnholdt, Arthur., Dal, Erik., Kabell, Aage (red.): *Danske Metrikere I: Fra Bibelke til Gerner*. København 1953.
- Bertelsen, Henrik (red.): *Danske Grammatikere fra midten af det syttende til Midten af det attende Aarhundrede. Første Bind*. Århus 1915.
- Bertelsen, Henrik (red.): *Danske Grammatikere fra midten af det syttende til Midten af det attende Aarhundrede. Tredie Bind*. Århus 1919.
- Blicher, Henrik: »Og Soel gik op paa tydsk« - Om Poul Pedersen Philedors Kierligheds Endrings og Undrings Speil«, i: Kjær, Iver., Flemming Lundgreen-Nielsen, Merete K. Jørgensen (red.): *Danske Studier*, bind 84, København 1989.
- Bording, Anders: »Den berømte og velfortiente M. Anders Bordings Poëtiske Skrifter«, i: *Tvende Parter*, udgivet af Frederik Rostgaard og Peder Terpager. København 1735.

- Bording, Anders: *Den Danske Mercurius*, udgivet af Paul Ries, København 1984.
- Bording, Anders: *Digte*, udgivet af Erik Sønderholm, København 1984.
- Christensen, Georg: *Barokken i dansk Digtning*, 1935. Tilgængeligt som manuskript via Det Kongelige Bibliotek.
- Dahlerup, Pil: »Renæssanceteori og renæssancetekst«, i: Bredsdorff, Thomas & Mortensen, Finn Hauberg (red.): *Hindsgavl Rapport*. Odense 1995.
- Eriksen, Anne & Jón Viðar Sigurðsson: *Negotiating Pasts in the Nordic Countries. Interdisciplinary Studies in History and Memory*. Lund 2009.
- Fafner, Jørgen: *Dansk Vershistorie 1: Fra kunstpoesi til lyrisk frigørelse*. København 1994.
- Frederiksen, Emil: *Barokken i dansk Digtning*, 1935. Tilgængeligt som manuskript via Det Kongelige Bibliotek, København.
- Friis, Maiken Rolsted: »Repræsentation og 'Sirlighed'. To digte til Christian V's salving 1671«, i: Kjær, Iver, Flemming Lundgreen-Nielsen & Merete K. Jørgensen (red.): *Danske Studier*, bind. 97. København 2002.
- Heggelund, Kjell & Sverre Inge Apenes (red.): *Petter Dass: Samlede verker*, bind 1. København 1980.
- Hvidt, Marie: »Den Danske Mercurius 1666-77. Den første danske avis bliver 300 år«, i: Jørgensen, Harald (red.): *Pressehistorisk årbog*. København 1966.
- Hougaard, Jens, Toni Nielsen, Erik V. Rasmussen, Arne Rindom & Peer E. Sørensen: *Dansk litteraturhistorie 3: Stænderkultur og enevælde 1620-1746*. København 1983.
- Jansen, F.J. Billeskov: *Danmarks Digtekunst. Først bog*. København 1944.
- Jelsbak, Torben: »Barokken i dansk digtning. En receptions historie«, i: Kjær, Iver, Flemming Lundgreen-Nielsen & Merete K. Jørgensen (red.): *Danske Studier*, bind 94. København 1999.
- Kehler, Henning: *Barokken i dansk Digtning*. 1935. Tilgængeligt som manuskript via Det Kongelige Bibliotek, København.
- Kirchhoff-Larsen, Christian: *Den Danske Presses Historie*. København 1942.
- Mundbjerg, Torben: »Anders Bording – mod det 'uafvendelige'«, i: Johannesson, Hans-Erik, Hans Helander, Vibeke Roggen & Annika Ström (red.): *Mimesis Förvandlinger: Tradition och förnyelse i renässansens och barockens litteratur*. Stockholm 2002.
- Mortensen, Klaus P., Schack, May (red.): *Dansk litteraturs historie*, bind 1. København 2007.
- Nielsen, Erik A.: *Thomas Kingo. Barok, enevælde kristendom*. København 2010.
- Olden-Jørgensen, Sebastian: »At vi maa frygte dig af idel kjærlighed – Magtudøvelse og magtiscenesættelse under den ældre danske enevælde«, i: Bundsgaard, Inge og Michael H. Gelting: *Fortid og Nutid*, hæfte 1. København 1997.
- Olden-Jørgensen, Sebastian: *Poesi og politik. Lejlighedsdigtning ved enevældens indførelse 1660*. København 1996.
- Olufsen, Peter (red.): *En pris - en poet - en avis: et skrift om Anders Bording »Den Danske Mercurius« og den hæderspris der bærer hans navn*, Dansk Fagpresse, 1990.

- Paludan, Julius: *Renaissancebevægelsen i Danmarks Literatur, især i det 17. Aarhundrede*. København 1887.
- Paulli, Daniel: *Extraordinaires Maanedlige Relationer*, 1676-1677. Transskriberet fra 60,-191 4° på Det Kongelige Bibliotek, København.
- Petersen, Carl S. & Andersen, Vilhelm: *Illustreret dansk Litteraturhistorie I: Fra Folkevandringstiden indtil Holberg*. Lund 1929.
- Petersen, N.M.: *Bidrag til den danske Literaturs Historie III. Det lærde Tidsrum 1560-1710*. København 1855.
- Rafn, Eyvind: *Anders Bording. Danmarks første journalist og Danmarks ældste avis*. Dansk Hjemstavns Forlag. 1957.
- Rahbek, Knud L. & Nyerup, Rasmus: *Den danske Digtekunsts Middelalder fra Arrebo til Tullin. Første Del* (3. bind i *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie* (1801-08)). København 1805.
- Reenberg, Tøger: *Tøger Reenbergs Poetiske Skrifter. I Tvende Deelee. Anden Deel*. Udgivet af Tøger Reenberg Teilmann. 1769.
- Stjernfelt, Frederik: »Opblæste Gloser merket let. Overvejelser over barokbegrebet omkring Tøger Reenbergs *Ars poetica*«, i: Kjær, Iver., Lundgreen-Nielsen, Flemming., Jørgensen, Merete K. (red.): *Danske Studier*, bind 83. København 1988.
- Stolpe, P.M.: *Dagspressen i Danmark, dens vilkaar og personer indtil midten af det attende aarhundrede*, bind 2, fotografisk reproduktion af udgaven fra 1879. København 1977.
- Storstein, Eira & Sørensen, Peer E.: *Den barokke tekst*. Frederiksberg 1999.
- Sønderholm, Erik: »Hans Grams Bording-fortale«, i: *Fund og Forskning*, bind 27. København 1984.
- Sønderholm, Erik: *Kommentarer til Anders Bornings digte*. København 1986.
- Thomsen, Ejnar: *Barokken i dansk Digtning*. København 1971 (1935).

Mindre bidrag

Hvad hed Aquilonius' fader? En fejlfortolkning af forfatterens latiniserede efternavn¹

In this short paper, I investigate the historical sources and explain why there has been doubt in the literature about the name of the father of the Danish Neo-Latin author Bertel Knudsen Aquilonius (1588-1650).

Den danske nylatinske forfatter Bertel Knudsen Aquilonius (1588-1650) måtte som så mange andre latintalende akademikere finde sig et passende tredje navn for at illudere den romerske navneskik *nomina tria*. Det var altså ikke nok, sådan som navneskikken ellers var, blot at have et for- og efternavn i form af et ikke-arveligt patronymikon. I Aquilonius' tilfælde hed hans fader Knud, og der var i slægten en vis tradition for navnet Bertel, så navnet Bertel Knudsen var, hvad man kunne forvente, en præstesøn på Sydsjælland skulle hedde. Men i den lærde republik, Aquilonius mødte på universitetet, var de to navne ikke nok. Det skyldtes tidens og særligt akademikernes inderlige fokus på antikken og dens traditioner. Et godt eksempel på den romerske navneskik, man ønskede at efterligne, er navnet på den romer, som vi i dag kender som Cicero. Hans fulde navn var Marcus Tullius Cicero. Som i dag var Marcus hans *praenomen* 'fornavn', der tilhørte det enkelte individ. Tullius var hans *nomen gentile*, et arveligt 'slægtsnavn'. Alle Tullius'erne udgjorde således én slægt, men kun én enkelt familie inden for den store slægt kunne også kalde sig for Cicero. Dette sidste navn, det såkaldte *cognomen* 'tilnavn', var historisk set en nyskabelse, og det kunne bl.a. stamme fra et fysisk kendetegn. Fx er navnet Cicero afledt af ordet *cicer* 'kikært'. Måske har en i slægten haft en kløft i næsen, der lignede en kikært, og siden har tilnavnet hængt ved.

I jagten på sit eget lærde tilnavn forsøgte Aquilonius sig med Connigstadiensis 'Kongstedsk' (Erler 1910: 186). Han var jo søn af præsten i Kongsted, men som en beskeden landsby på Sydsjælland har byen ikke været kendt nok til at fange an i Europa. En overgang kaldte Aquilonius sig for Toxotes 'skytte', da moderens slægt hed Skytte (Rørdam 1881-82: 242). Men det navn, vi i dag kender ham

¹ Artiklen er et bearbejdet og forbedret uddrag af mit kandidatspeciale *Bertel Knudsen Aquilonius: En undersøgelse af hans biografi og poetiske forfatterskab med udgangspunkt i hans parodiae*, indleveret ved Københavns Universitet, Saxo-Instituttet, 31.3.2020. Tak til Bjørn Westerbeek Dahl, Nivå, for at læse manuskriptet igennem og til Randi Rostrup, der er hovedansvarlig for netudgaven wiberg-net.dk af Wibergs *Præstehistorie*, for at dele sin viden om Wibergs kilder.

under, er som beskrevet Aquilonius. Ikke overraskende henviser dette tilnavn til faderen, men der har i litteraturen været tvivl om, hvad Aquilonius' fader hed. Kilderne er nu blevet læst på ny, og årsagen til usikkerheden er blevet identificeret.

Da faderen som beskrevet var præst i Kongsted, findes han i Wibergs (1870: 244) *Præstehistorie*. Her hedder det, at Aquilonius' fader hed »Knud Nielsen Nordrup el. Ørn«. Fra faderens egen hånd ved vi desværre blot, at han i 1584 underskrev sig som »Knud Nielsen i Kongsted« (Rørdam 1867-68: 403). Faderens tilnavn kan være kommet til senere end 1584, eller det kan være et udslag af periodens inkonsekvens, hvad angår navneskik.

En umiddelbart nærliggende forklaring på de to muligheder, Wiberg angiver, er, at nogen på et tidspunkt har været i tvivl om, hvorvidt *aquilonius* henviser til *aquilo* 'nordenvinden' eller *aquila* 'ørn'. På den baggrund kan man konstatere, at man i den moderne litteratur helt ser bort fra Ørn som en mulighed, fx Borberg (1945: 221) i modsætning til Skafte Jensen (2017: 183). Hvis man ser i 1600-tallets latinske ordbøger, er *aquilonius* ikke et almindeligt opslag, da ordet ikke findes i de syv digitaliserede ordbøger fra tiden på renaessancesprog.dk. Men *aquilonius* findes i Coldings (1622: 73) omfattende ordbog og defineres her som *in quibus flat aquilo* 'hvor nordenvinden blæser'. Endelig kan man også pege på, hvordan de danskere, der rent faktisk hed Ørn, latiniserede deres navn. Fx kaldte Christian Lauridsen Ørn sig Aquilinus på latin, hvilket var en almindelig praksis (Helk 1987: 432; Petersen 1855-56: 309).

Wibergs (fejl)kilder

Heraf følger spørgsmålet om, hvorfor Wiberg anfører Ørn som en mulighed. Wiberg afslører ikke sine kilder til de enkelte lemmata, men anfører syv kilder, som han har benyttet for at finde oplysninger om alle præsterne i Kongsted Sogn. Tre af de syv kilder har kun oplysninger om sognets præster senere, end da Aquilonius' fader virkede som præst i sognet. En fjerde kilde er universitetspedellen Peder Muus' optegnelser, som ifølge Rørdam (1889-91: 30) er »ret paalidelige«. Men hos Muus hedder faderen også blot »Knud Nielsen«.²

Den femte og sjette kilde er i grunden den samme, da Wiberg både henviser til en præstetavle i Kongsted Kirke og til Teilmann (1863: 53), som baserer sine oplysninger på, hvad man må formode, er den samme præstetavle ophængt i kir-

2 Det Kongelige Bibliotek, herefter KB, Præster i Sjællands Stift, Peter Musenius, GKS 2990 kvart, s. 82.

ken.³ På denne tavle står der ifølge Teilmann »Knud Nielsen Norderup«. Navnet Norderup optræder også på en afskrift af denne tavle, der er udfærdiget omkring år 1900 ifm. en række bygningsarbejder i kirken.⁴ Som det vil fremgå, er dette altså den eneste kilde, som Wiberg henviser til, hvor navnet Nordrup eller rettere Norderup optræder. Det er således ikke klart, hvorfor Wiberg skriver Nordrup og ikke Norderup i sin *Præstehistorie*.

Endelig er der den sidste af Wibergs kilder: Præsten i Munke Bjergby og Bromme, Niels Albek (1728-1785), udarbejdede en oversigt over de sjællandske præster.⁵ I denne optegnelse står der: »mag: Knud Ørn eller Aqvilonius«. Der er således kun én kilde, hvor efternavnet Ørn optræder. Albek måtte som teologisk uddannet kunne latin på et sådant niveau, at han ikke ville kalde faderen for Ørn på grund af en simpel forveksling af *aquila* med *aquilo*. En mulig tolkning er, at Albek eller hans kilde alene har kendt sønnen med tilnavnet Aquilonius og med udgangspunkt i det forsøgt at tilbageoversætte tilnavnet til dansk. Efternavne som Nord eller Nordvind har ikke været kendte efternavne for Albek, hvorfor han har fundet en anden latinsk rod, der kunne legitimere et passende dansk efternavn, nemlig Ørn.

Latinsk epitafium til minde om faderen

I et tillæg til sin præstehistorie tilføjer Wiberg (1871: 743) en ny kilde, et epitafium. På et tidspunkt hang der både i Kongsted og i Herlufsholm Kirke et epitafium over Aquilonius' fader.⁶ På epitafiet havde Aquilonius' gamle læremester og gode ven, Willich Westhoff, sat et latinsk digt til ære for faderen. Begge epitafier er nu gået tabt, men digtet er bevaret i to kilder: Laurentius Asserous' (1621: upagineret) samling af indskrifter og Peder Hansen Resens *Atlas Danicus*.⁷ Begge steder indledes digtet med denne tekst. Dog er »In Loco-Regio« udeladt i *Atlas Danicus*.

3 Præstetavlen blev sandsynligvis taget ned i 1960'erne for at fritlægge kalkmalerierne nedenunder, se Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Kongsted Kirke. Et billede fra 1917 viser tavlen ophængt i kirken, KB, fotograf Kristian Hude, Dyssevej 2, id top_1161_005. Ved henvendelse til kirken i dag oplyses det, at tavlen ikke kan lokaliseres.

4 Rigsarkivet, Jomfruens Egede-Lystrup Gods: Sager vedr. Kongsted Kirke (1545-1903), pakkenr. 10-1.

5 KB, Præster i Sjællands Stift, Kall 486 kvart, s. 39.

6 Epitafiet er ikke omtalt i materialet om Kongsted og Herlufsholm Kirke i Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

7 Det relevante afsnit af *Atlas Danicus* er bevaret i Den Arnamagnæanske Samling 361. fol., s. 236v.

In Loco-Regio in tabula pensili. CANUTI N. AQUILONI
qui placidè pièq; decessit 4. Id Martij 1606.
(I Kongsted på en ophængt tavle for CANUTIUS N. AQUILONIUS
som døde fredeligt og fromt den 4. marts 1606)

Indledningen til digtet er oversat hos Behrend og Knudsen (1935: 69-71), hvor de oversætter navnet til »Aquilonius«. Men i en fodnote skriver de to forfattere, at faderen hed »Knud Nielsen Nordrup eller Ørn«, hvilket man genfinder i afsnittet i Danmarks Kirker om Herlufsholm Kirke (1938: 1162). Behrend og Knudsen er givetvis her inspireret af Wiberg.

En anden tolkning af digtets indledning findes i Danmarks Kirker (1933-35: 546) om Kongsted Kirke, hvor genitivformen *Aquiloni* har fået forfatterne til at kalde faderen for »Knud Nielsen Nordrup (Aquilonus)«. Modsat henviser Rørdam (1881-82: 241) til samme digt og skriver, at faderens latinske navn var »Canutus N. Aquilonius«. Men det er trods alt klart, at man i Danmarks Kirker her har læst »Aquiloni« som en afledning af *aquilo*.

Aquilonius' digt om faderen

Men det klareste bevis for, at faderen hed Nordrup, sådan som det fremgik af præstetavlen i Kongsted Kirke, findes i en af Aquilonius' (1609: upagineret) dedikationer, der ikke tidligere er blevet nævnt i litteraturen i denne sammenhæng.

In morte Patris desideratiss. Canuti Nicolai Nordrupij, qui obiit 1606
(I den dybt savnede faders død, Canutus Nicolaus Nordrupius, som gik
bort i 1606)

Ud fra dette kan der ikke være nogen tvivl om, at Aquilonius' fader hed Knud Nielsen Nordrup. Således må efternavnet Ørn alene forklares som en usikkerhed affødt af formen Aquilonius, der første gang ses hos Niels Albek.

Litteratur

Asserous, Laurentius: *Lavrentii Asseroi Inscriptionum Selandicarum Daniæ anti-grapha*. København 1621.

Aquilonius, Bertil Knudsen: *Dani Lusuum juveniliū Liber III, Elegias continens*. Rostock 1609. Bemærk: KB's eksemplar er indbundet med Ruting, Paul: Ana-

- grammatum Pauli Rutingii Rostochiensis P.L.C. centuria hodoeporica prima. Cum Schediasmatum libellis quinque. Rostock 1606.
- Behrend, Christian og Gunnar Knudsen: *Peder Hansen Resens Atlas Danicus II, F-J: Sydsjælland*. København 1935.
- Borberg, L.P.: »En middelalderlig Selvejrbondeslægt fra Ribe Amt og Træk af dens Udvikling i de nærmeste Aarhundreder efter Skipper Clements-Fejden og Reformationen«, i: *Fra Ribe Amt*, s. 169–222. Ribe 1945.
- Colding, P.J.: *Etymologicum Latinum*. Rostock 1622.
- Erler, G.: *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. 1544-1829*. Bind 3. Leipzig 1910.
- Helk, Vello: *Dansk-Norske Studierejser: Fra reformation til enevælden 1536-1660*. Odense 1987.
- Herlufsholm Kirke i: *Danmarks Kirke*, V, bind 2, s. 1112-1175. København 1938.
- Kongsted Kirke i: *Danmarks Kirke*, VI, bind 1, s. 530-548. København 1933-35.
- Petersen, N.M.: *Bidrag til Den Danske Litteraturs Historie*. Bind 3. København 1855-56.
- Rørdam, Holger Frederik: »Sjælands Stifts Præster i Aaret 1584«, i: Holger Frederik Rørdam (red.): *Ny kirkehistoriske Samlinger*. Anden række, bind 4, s. 402-06. København 1867-68.
- Rørdam, Holger Frederik: »Bertel Knudsen Aquilonius«, i: Holger Frederik Rørdam (red.): *Ny kirkehistoriske Samlinger*. Tredje række, bind 3, s. 241-310. København 1881-82.
- Rørdam, Holger Frederik: »Udsigt over Arbejderne i Danmarks Kirkehistorie siden Reformationen«, i: Holger Frederik Rørdam (red.): *Ny kirkehistoriske Samlinger*. Fjerde række, bind 1, s. 1-40. København 1889-91.
- Skaftø Jensen, Minna: »Nationalromantik og sprogteori – Bertel Knudsen Aquilonius«, i: Camilla Plesner Horster og Maria Funder (red.): *Antikkens veje til renæssancens Danmark*. Aarhus 2017.
- Teilmann, Andreas: Præsterækker for Pastorater i Sjællands Stift, samlede og meddelte af A. Teilmann: trykte som Anhang til Th. Hertz's »Efterretninger om geistlige Embeder«. Odense 1863.
- Wiberg, Sophus Vilhelm: *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske bidrag til en almindelig dansk præstehistorie*. Bind 1. Odense 1870.
- Wiberg, Sophus Vilhelm: *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske bidrag til en almindelig dansk præstehistorie*. Bind 2. Odense 1871.

Utrykte kilder

- Det Kongelige Bibliotek, fotograf Kristian Hude, Dyssevej 2, id top_1161_005.
- Det Kongelige Bibliotek, Præster i Sjællands Stift, Kall 486 kvart.

Det Kongelige Bibliotek, Præster i Sjællands Stift, Peter Musenius, GKS 2990 kvart.

Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Herlufholm Kirke.

Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Kongsted Kirke.

Rigsarkivet, Jomfruens Egede-Lystrup Gods: Sager vedr. Kongsted Kirke (1545-1903), pakkenr. 10-1.

Internetressourcer

Den Arnamagnæanske Samling: handrit.org. Besøgt 08.02.2024.

Netudgave af Wibergs præstehistorie: wiberg-net.dk. Besøgt 08.02.2024.

Renæssancens Sprog i Danmark: renaessancesprog.dk. Besøgt 08.02.2024.

Mikkel Kølckær

Anmeldelser

Henning Hansen, Jesper Jakobsen, Caroline Nyvang, Maria Purtoft, Krista Stinne Greve Rasmussen og Maria Simonsen (red.): Boghistorie i Skandinavien. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag 2023. 421 sider. ISBN: 978-87-7219-708-1. Vejl. pris 399,95 kr.

Et nytt solid bidrag om bokhistorie er utkommet: *Boghistorie i Skandinavien*. Boka er en antologi redigert av syv redaktører, der 15 forskere har bidratt med 14 artikler som viser mye av spennvidden i bokhistoriefeltet. Boka avsluttes med et etterord av Robert W. Rix.

Antologien innleder etter et kort og informativt forord med en riktig god artikkel av Anders Toftgaard, som gir en nyttig oversikt over dansk bokhistorieforskning etter 2005. Dermed fortsetter artikkelen der Ilsøes og Horstbølls tidligere studier av bokens historie i Danmark, stoppet. Antologien kunne med fordel ha inneholdt lignende artikler om henholdsvis svensk og norsk bokhistorieforskning etter 2000 også, siden antologiens nedslagsfelt er angitt å være Skandinavia.

I neste artikkel løfter Katja Gottlieb og Krista Stinne Greve Rasmussen frem Henrik Pontoppidans klassiker *Lykke-Per* og viser den analytiske og kritiske gevinsten av å forholde seg til verkets mange versjoner. De bygger slik videre på noen av hovedpoengene i for eksempel Bjørkøys studier av norsk 1900-tallslitteratur i blant andre doktoravhandlingen *Verkets hviskelek* (2015).

Charlotte Appel har produsert et interessant og grundig arbeid om historien til Morten Hallagers lesebok fra 1791, der hun blant annet har funnet at Hallager selv var den sentrale aktøren i flere av kommunikasjonskretslopets mange ledd.

Kajsa Weber viser hvordan det bokhistoriske feltet kan profitere på innsikter fra oversettelsesvitenskapen når hun studerer oversettelser av religiøs svensk 1500-tallslitteratur og deres samspill med bokproduksjon. Webers bidrag gjør oss oppmerksom på hvor transterritoriell det tidligmoderne bokmarkedet var og hvordan tekstene sirkulerte. Ikke minst er det bevisstgjørende at Webers undersøkelser løfter frem spennet i oversettelsespraksisen: Mens noen oversettelser samvittighetsfullt er oversatt ord for ord, er andre mer å regne som inspirert av kildeteksten. Weber avslutter sågar med en sær spennende antagelse som fungerer oppvekkende og dessuten frister til oppfølging: »Det rikliga översättandet, editerandet och kompilerandet gör att vi inte kan förstå bokens livscykel under tidigmoderna tid som en cirkel, utan som en spiral med många armar som

ibland förgrenade sig. En sådan visualisering låter oss också ana att långt flera verk i Skandinavien var översättningar, än vad som tidigare har förmodats» (s. 126).

Kristoffer Schmidts artikkel om Ludvig Holberg som selvforlegger og bokhandler er et høydepunkt i antologien, særlig for den som ikke kjenner forskningen på Holbergs forfatterskap i detalj, siden Schmidt gir en samlet vurdering av Holbergs virksomhet som selvforlegger og slik samler og utdyper tidligere forskningsbidrag fra blant andre Jens Bjerring-Hansen, Camillus Nyrop og Holger Ehrencron-Müller.

Jonas Nordin har kartlagt og sammenlignet utgivelseshistorien til tre storverk – en festbok, en historisk krønike og en topografisk fremstilling – som alle har bidratt til å føre Sverige opp blant Europas kulturnasjonjer, og hvis betydning for svensk bokhistorie er essensiell.

Anton Jansson skriver om leksikonet som politisk-ideologisk sjanger på tidlig 1800-tall når han introduserer og kontekstualiserer *Staatslexikon* og analyserer de programmatisk uttalelsene i leksikonets forord og innledninger og blant annet viser hvordan leksikonet bekrefter at sensur og sanksjoner ikke bare virker represivt, men også produktivt.

Janicke S. Kaasas bokhistoriske studie av to av de tidligste dansk-norske barnemagasinerne, *Ungdommens Ven* og *Avis for Børn*, serverer ny og kjærkommen kunnskap om hvordan opplysningstidens tekster for barn ikke bare hentet impulser fra Tyskland, men også fra England og Frankrike – nærmere bestemt fra det man har kalt spectator-sjangeren. Slik utvider Kaasa den transnasjonale konteksten for den tidlige dansk-norske barnelitteraturen og fanger dessuten opp vekselvirkningen mellom barne- og voksenalitteraturen mot slutten av 1700-tallet. Kaasa dokumenterer hvordan tekstene i barnemagasinerne også er preget av maskespill, lekenhet, ironi og parodi, noe som »vitner om en større kompleksitet i opplysningstidens syn på hva som var egnet lesning for barn, så vel som på barns egnethet som lesere« (s. 236).

Henning Hansen har studert funksjonen til og bruken av sognbiblioteket i det sene 1800-tallets Sverige, der bibliotekene fikk en vesentlig betydning for landsbygdas lesere og bidro til demokratisering av bøker og aviser. Hansens undersøkelse viser at selv samfunnets fattigste fikk tilgang på bøker gjennom sognbiblioteket, og det ble en viktig møteplass for to ulike lese kulturer – hva Hansen kaller henholdsvis intensiv og ekstensiv lese kultur (s. 258).

Maria Purtoft bidrar også med en biblioteks- og leserstudie – hun har undersøkt hva som ble lånt og lest ved biblioteket i det norske bygda Grue i perioden 1874–1886. Et verk lånt er ikke nødvendigvis et verk lest. Men Purtoft gir oss ny innsikt i låneaktiviteten og argumenterer for hvordan vi kan vite at boklånene førte til lesning – som når lånerne av verk som består av flere bind, også lånte neste bind

i serien straks det foregående ble levert (s. 294). Materialet hun har studert, viser dessuten at bøkene ikke bare ble lest, men også diskutert.

Gunilla Törnvalles bidrag er med materialet botaniske bilder en utypisk bokhistorisk studie, men ikke mindre interessant av den grunn. Törnvall studerer Carl Lindmans *Bilder ur Nordens flora* fra 1901–1905. Det var den første store floraen med fargetrykk utgitt i Sverige. Hun har funnet at de vitenskapelige illustrasjonene er påvirket av en rekke ulike faktorer og aktører, og studien er særlig verdifull fordi resultatet av den kan appliseres på annen faglitteratur av samme tid så vel som utvides til komparative studier av andre nasjoners floraer.

Gunnel Furuland har produsert en interessant og informativ artikkel om billigbokutgivelser i Sverige, og får blant annet poengtert billigbøkernes kanskje viktigste funksjon: De bidro til en sosialt sett utvidet lesekrets. Slik minner Furuland om at billigboka ikke bare er et kommersielt fenomen, billigboka har hatt og har også en viktig dannende ambisjon og funksjon. Men billigboka er utsatt i den forstand at den lett leses i filler og kastes, og med den forsvinner dermed lett materielle bevis på etter hvert glemte forfattere, til tross for at de kanskje er blitt mer lest enn mange.

Definisjonen av skandinavisk bokhistorie er generøs i denne antologien. Selv om tittelen avgrenser seg til Skandinavia og redaksjonen i forordet lover »14 svenske, danske og norske bidrag« (s. 10), er nest siste bidrag jammen et bidrag om hvordan utdannelsen av typografer i Romanias statlige trykkeri- og forlagsindustri spilte en viktig rolle i rumensk kulturpolitikk frem til kommunismen falt. Arbeidet er utført av Arina Stoenescus og viser hvordan typografi som semiotisk meningsbærer også kan ha en politisk dimensjon. Slik kan bidraget sikkert ha opplysende overføringsverdi til skandinaviske forhold. Men all den tid antologitittelen peker ut Skandinavia som avgrensning, synes det overraskende at rumenske forhold er inkludert i en studie som ikke er komparativ.

Forbauselsen glemmes imidlertid relativt fort idet man kommer til siste artikkel, for antologien avsluttes med bravur av Karl Berglund som skriver om forfattervermerkets betydning i 2000-tallets svenske krim.

Mottageren av en antologi leser ikke nødvendigvis boka fra perm til perm i ett strekk, men for den som gjør det, blir det påtagelig at syv av de fjorten bidragene siterer og/eller refererer til Robert Darntons kommunikasjonskretsløpsmodell (1982). Det viser jo relevansen av Darntons modell, samtidig som den stadige refereringen til den synes overdreven. Dermed oppstår også manglende samsvar mellom antologiens teoretiske prioriteringer og Webers påstand i antologiens fjerde bidrag om at »Darntons modell är idag inte centrum för bokhistorisk forskning« (s. 113). Antologiens hyppige bruk, eller påkallelse, av modellen tilsier det motsatte. Schmidts artikkel viser også hvordan og hvorfor Darntons modell må brukes med varsomhet – men det gjelder jo enhver teori og modell – slik sett er det like greit at Darnton får

stor plass, siden det grepet fungerer skjerpende på mottagerens kritiske sans. Men bidragene hadde ikke tapt stort på om Darntons opplagte modell var mindre samvitighetsfullt nevnt. Det er knapt noen gevinster å spore av modellen.

Bokas etterord har karakter av å være som en anmeldelse av, eller en festtale for, antologien. Rix presenterer og karakteriserer samtlige bidrag og legitimerer slik deres eksistens, samtidig som de til dels blir kontekstualisert ved at Rix viser til øvrige utgivelser og forskningsbidrag som kan utdype feltet og de utvalgte perspektivene. Kontekstualiseringen er nyttig og fin, og antologien fortjener en festtale. Samtidig gir etterordet på den måten inntrykk av å være uttømmende, siden den autoritativt peker ut viktige bokhistoriske utgivelser som innrammer eller kan utdype antologiens bidrag. Etterordet kunne ha nyansert bedre og slik ha kompensert for det som mangler i antologien. For tittelen *Boghistorie i Skandinavia* er problematisk. Den gir lovnad om at bokhistoriefeltet i Skandinavia blir nærmest uttømmende representert i antologien, selv om det strengt tatt er umulig når det dreier seg om bokhistoriske studier som jo prioriterer empirisk materiale. Antologien er rikholdig, men ethvert utvalg innebærer nødvendigvis at noe er valgt bort. Tittelen lover slik noe den ikke kan holde. Skandinavia i denne antologien rommer dessuten nesten bare Sverige og Danmark, og Sverige trer også i antologien frem som en stormakt, siden halvparten av artiklene handler om svensk materiale. Norge er så vidt representert via én studie av to dansk-norske tidsskrifter og en artikkel om biblioteket i den lille, norske bygda Grue 1874–1886. Det er jo noe, men det er også alt. Holberg er med, og han var riktignok født i Norge, men han var i praksis dansk. Balansen i innholdet kunne altså vært bedre. Man kan få inntrykk av at det ikke foregår bokhistorisk forskning i Norge, eller at norsk materiale ikke er verdt oppmerksomheten. Et bidrag om rumensk bokhistorie fikk derimot plass. Antologiredaktørenes forståelse av hva Skandinavia som helhet har å by på innen feltet, er dermed snever.

Snever er også antologiens prioritering av kjønn. Det er stort sett menn det handler om. Nå har mannlige aktører til tider riktignok vært mer synlige. De var nok også i flertall i de århundrene som får mest oppmerksomhet i antologien. Desto større er grunnen til å anstrenge seg for å vurdere og undersøke om det virkelig var slik. Antologien sementerer inntrykket av at Skandinavias kvinner knapt har skapt bokhistorie. Det er det også lett å anta. Men jeg tror vi ennå har en del uoppdaget i vente på dette området. Her kunne antologien ha gått foran og vist vei.

Alt i alt er antologien klart berikende for bokhistoriefeltet. Men det hadde ikke vært vanskelig å legge opp til flere komparative studier som utvidet antologiens Skandinavia. Eller pekt til flere lignende eksempler eller studier som enkelt kunne ha utvidet bidragene i det minste. Ei heller hadde det vært vanskelig å finne flere

norske forskere som kunne ha bidratt med andre og komparative eksempler som ville vist andre deler av Skandinavias bokhistorie – det er mange å velge blant, for eksempel Aina Nøding, Ståle Dingstad, Kamilla Aslaksen, Giuliano D’Amico, Ruth Hemstad, Narve Fulsås, Anne Birgitte Rønning, Karin Kukkonen, Inga Henriette Undheim, Tore Rem, Ellen Krefting og undertegnede. Med det sagt, det er god spredning i innholdet når det gjelder variabler som sjanger og epoke og bidragsyternes kjønn, og det som er inkludert, viser mange av bokhistoriens muligheter. Og de er det bare å juble for.

Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy

Jonathan Adams: Jews in East Norse Literature. A Study of Othering in Medieval Denmark and Sweden. Volume I: A cultural investigation. Volume II Texts and bibliography. Berlin/Boston: de Gruyter, 2023. 1192 sidor. ISBN: 978-3-11-077566-2. Vejl. pris 250 euro.

Kunskapen om synen på judar och på det judiska folket under östnordisk medeltid är generellt sett ganska låg. När jag själv arbetat med uppbyggliga texter från svensk medeltid har jag lagt märke till konspiratoriska kommentarer om judar, men som jag uppfattat det har det framför allt varit i berättelser om Kristi korsfästelse. Jag har även vid besök i medeltidskyrkor givetvis lagt märke till hur negativt avbildade judar är på väggarna, men annars inte tänkt så mycket på det. Därför var det med glädjefylld förvåning som jag tog emot beskedet om Jonathan Adams stora verk *Jews in East Norse Literature. A Study of Othering in Medieval Denmark and Sweden*. Adams bok, eller kanske snarare böcker eftersom verket utgörs av två gedigna band, är ett imponerande tillskott till den medeltida idéhistorien. Det första bandet är en rikt illustrerad teoretisk del som Adams kallar *A cultural investigation* (sammanlagt på 555 sidor) medan det andra band utgör en textsamling av 54 östnordiska nyediterade texter från medeltiden som vittnar om synen på judar och judendom i Östnorden under medeltiden. Här möter också översättningar till engelska av samtliga texter i textbandet. Det andra bandet innehåller även en gedigen bibliografi.

Jag vill inleda med att säga att Adams verk är enastående och visar på en grundlig, skicklig och intressant forskning. Ingen som i framtiden kommer att komma i kontakt med den östnordiska medeltida synen på judar och judendom kommer att kunna kringgå Adams innehållsrika verk. På många sätt får man känslan av att

Adams närpå uttömt denna forskningsgren med sin bok. Men på samma sätt så är boken så ambitiös, omfångsrik och späckad med fakta och detaljrikt vetande att det finns risk att det skrämmer bort många läsare. Jag tror att Adams hade vunnit på att dela upp materialet i separata teman och gett ut dem enskilt.

Adams inleder med ett parti om judar och det medeltida Skandinavien och hur den kontinentalkristna synen på judar övertogs av skandinaverna när den nya tron, kristendomen, kom. Ett problem som Adams diskuterar ganska utförligt är hur denna, snarast sydeuropeiska, syn ändå kunde bli så bekräftad i Östnorden när det inte levde några judar i Sverige och Danmark under medeltiden och väldigt få judar reste hit. Östskandinaverna hade sannolikt från början ingen egen uppfattning om judar men ändå tog de emot den kontinentala bilden av judar och judendom som erbjöds dem via främmande skrifter. Så trots avsaknaden av judar i Danmark och Sverige är juden ett vanligt motiv i både konst och litteratur från östnordisk medeltid. Att förklara vad detta beror på är också Adams huvudsyfte med boken, »The main purpose of this book is to describe, present and explain the image of 'the Jew' as it appears in East Norse texts, that is vernacular texts from Denmark and Sweden until 1515.« (s. 19).

Sammanlagt utgår Adams från 54 olika texter tagna från 27 handskrifter och två inkunabler. Källmaterialet är således uppdelat på 11 forndanska böcker, 17 fornsvenska och latinska. Innehållet i dessa texter härrör för det mesta från en kontinental tradition. Texterna är vanligtvis översättningar av populära latinska texter, som t.ex. av det vitt spridna verket *Legenda aurea*. De genrer som undersökts är nästan enbart s.k. uppbyggliga texter som var vanliga i den traditionella kyrkan i dåtidens Västeuropa. En stor del, speciellt av de fornsvenska texterna, är hämtade från en birgittinsk kontext där de blivit översatta från latin av bröder och systrar i Vadstena kloster och ofta bara brukats internt. Men Adams visar på att samma attityder finns i texter skrivna för en bredare publik, t.ex. i postillor och i lekmanahandskrifter, och nådde sålunda ut till folket.

I Adams inledning diskuteras även i vilken utsträckning skandinaver hade träffat på judar under deras resor ner mot kontinenten. Redan under vikingatiden kunde detta ha skett när vissa nordbor tog tjänst söderöver som t.ex. varingar, och under medeltiden bör pilgrimer ha träffat på judar vid pilgrimsresor, t.ex. till det Heliga landet.

Så i de fall nordbor hade egen erfarenhet av möten med judar var det sannolikt från sådana resor. Möjligheten att träffa på judar hemmavid var mycket liten, i stort sett obefintlig. Några judar bodde som sagts troligen inte i Danmark eller i Sverige under medeltiden. Under 1500-talet kan enstaka judar ha kommit in i dessa länder under falska namn, eller så kan det ha funnits judar som blivit döpta och som därför fått tillträde. Den första registrerade juden i Danmark var

Joachim Jøde som vi känner från år 1592, och i Sverige var den första juden sannolikt Gustaf Vasas läkare Philipus Wolf som är omnämnd i ett brev från 1557. Adams tänker sig sedan också möjligheten att judiska handelsresande passerade genom Sverige och Danmark under medeltiden, men det kan inte ha varit vanligt. Officiellt fick inte judar bosätta sig i Danmark förrän 1622, eller i Sverige förrän 1718.

Efter inledningen följer ett avsnitt som handlar om 'språk', bl.a. hur judar benämns i källorna samt hur man talar om deras språk, hebreiskan. Adams inleder med en diskussion om danska och svenska skrivares beteckningar av judar. Dessa kunde bli refererade till som hebréer, israeliter (bara på danska), judar eller judinnor. Dessa benämningar förekommer framför allt bland bibelöversättningar och legendarier. Den negativa attityden till judar blir tydlig när de omnämns som »ovänner«, även om denna term inte är unik för judar. Adams går igenom skrivarnas olika beteckningar mycket noggrant och visar hur termerna används och i vilka verk. Sidorna 69-93 innehåller en spännande diskussion om vilka kollokationer som rör judarna, dvs. vilka verb som »utförs« av judar, vilka adjektiv som beskriver judar och vilka substantiv som sätts ihop med judar. Här får Adams fram vilka fysiska och moraliska attribut och beteenden som kopplades till judar. Detta är ett av bokens starkaste partier.

I avsnittet om språk diskuteras också hur väl man i Norden kände till judarnas språk, hebreiska, under medeltiden. Adams visar att sådana kunskaper kan anas i kommentarer rörande bibelöversättningar eftersom hebreiska är ett av Bibelns originalspråk. Förutom att benämna språket som hebreiska kallas det i vissa källor *juthisk* ('judiska').

Kunskaper om hebreiska kan också skönjas i de medeltida källorna i kommentarer till hebreiska ord. T.ex. förklarar man sådana ord som förekom i gudstjänstlitalet, man berättade vad ordet betydde, och i samband med detta var det inte ovanligt att man då också kunde anlägga en negativ attityd till judar och judendom. Adams exemplifierar detta bl.a. genom att återge hur man förklarade ordet *hosianna* som i en dansk predikan, där man samtidigt passar på att nämna att ordet även användes för att håna Kristus av judarna vid korsfästelsen (s. 106).

Det verkar också som medeltidens danskar och svenskar var dåligt insatta i det hebreiska alfabetet. När alfabetet omnämns är detta endast i översättningar från latin, dvs. inte i några originalverk som var författade i Danmark eller Sverige. Någon djupare fakta om de främmande bibelspråken hebreiska och grekiska kan man således inte finna på modersmålen danska eller svenska. Däremot visar Adams i en spännande exkurs (s. 117-127) att sådan kunskap kunde man hitta i latinska handskrifter, vanligen från Vadstena kloster. Just exkursen tycker jag är

en av detta avsnitts mest givande utläggningar. Exkursen är klart avgränsat och hålls ihop på ett naturligt sätt och ger ny kunskap.

Nästa del av boken är så pass givande och intressant att den skulle vara värd att lyftas ut till något eget, t.ex. en längre artikel eller en mindre volym. Avsnittet heter *Identifying »the Jew«* och här visar Adams hur starkt och ihärdigt medeltidens negativa syn på judar framställdes. På ett väldigt utförligt sätt beskriver Adams olika attribut som kopplats till judar. T.ex. Moses horn i pannan som förekommer både i text och bild. Andra kroppsliga attribut som tillförs judar och som Adams diskuterar är rött hår, skägg, rödligt hud och vissa typer av kläder (speciellt s.k. »judehatt« som förekommer i otaliga kyrkomålningar, särskilt i korsfästelsescener). Att juden ges röda färger beror på att färgen röd symboliserade ondska och skuld och därigenom kunde kopplas till de sju dödssynderna. Adams visar mycket övertygande hur inarbetad denna syn var och hur den upprepades både i kyrkomålningar och i texter. Ett speciell attribuering till judar i konsten är att de framställs med en stor och krokig näsa. En sådan näsa var kanske det vanligaste sättet att karakterisera juden under medeltiden rent allmänt. Judar med stora krokiga näsor förekommer t.ex. i många kyrkomålningar. Symboliskt beskriver den krokiga näsan 'de som inte var mäktiga att följa den rätta vägen till Gud'.

Andra attribut som Adams diskuterar är t.ex. att judar ofta framställs med tjocka läppar och att judarna gnisslar eller skär sina tänder. När de talar så skriker eller tjuter de och de spottar gärna.

Judar framställdes hela tiden som annorlunda, och de medeltida texterna berättar gärna om hur »konstiga« de var, t.ex. att de omskar sina pojkar. Omskärelsen är en 3 000 år gammal tradition i judendomen som medeltidens kristna ifrågasatte, bl.a. frågade de sig huruvida Kristus verkligen blev fysiskt omskuren eller inte. Målningar och texter ville verkligen märka ut judarna som något annat, och ibland är det bisarrt. I vissa verk som Adams tar upp antyder man t.ex. att judiska män menstruerade. Denna tanke kom till Danmark och Sverige via översättningar av lärda latinska verk.

En annan ofta förekommande tanke är att judar luktade illa vilket berodde på vad de åt. Judar äter ju som bekant inte fläsk vilket ifrågasattes. Därför blev grisen ett favoritdjur att koppla till judarna för författare och målare. Logiken låg i att eftersom judar vägrade äta fläsk måste det bero på att de var besläktade med grisen på något sätt, och de var trots allt inte kannibaler, de ville inte äta sina släktingar. Adams visar att dödssynderna frosseri och lust ofta förknippas med grisen, därför avbildas judar gärna som sugande på grisens spenar, ätande grisens exkrement, drickande dess urin, eller ibland endast omfamnande grisen.

Bilden av juden som målades upp var verkligen otrevlig och skrämmande, judar framställdes som nästan omänskliga. Dessa kroppsliga attribut och beteenden

som konstnärer och skrivare gav judar markerade att de var annorlunda jämfört med andra människor, dvs. kristna. Och eftersom nordborna inte träffade några äkta judar måste målningarna och berättelserna ha påverkat dem i deras syn på vad en jude var.

Och det var framför allt den judiska mannen man riktade in sig på. I avsnittet om identifieringen av judar under medeltiden visar Adams att judiska kvinnor, i de få texter där de förekommer, ofta framställs som att deras högsta önskan är att bli kristna, men de hålls tillbaka av sina män. Judiska kvinnor är ovanliga i kyrkomålningar där det framför allt är den judiska mannen som framställs negativt.

Adams är skicklig på att hitta texter som för fram det medeltida perspektivet och som stöder hans tolkning. Varje attribut eller företeelse etc. som Adams tar upp belägger han utifrån källor eller målningar. Detta visar på hans stora och imponerande beläsenhet av östnordisk medeltida litteratur och hans breda kunskap om skandinaviska kyrkomålningarna.

Orsaken till den negativa attityden mot judar var att man ansåg att judarna var skyldiga till Jesu död och att Judas förrått honom. Hur dessa tankar förmedlas visar Adams visar med hjälp av medeltida predikningar, passionsutläggningar (särskilt Pseudo-Bonaventuras *Meditationes Vitae Christi*), utläggningar av de femton stationerna som jungfru Maria besökte efter hennes sons död (s.k. stationsandakter) och medeltida böner. Texterna har det gemensamt att de hävdar att judarna spelade en central roll i passionshistorien. Judarnas beteende var monstros och deras hån mot Kristus och hans lidande var något omänskligt. Enligt Adams beskrivs judarna som en antites mot de kristna värderingarna (s. 295). Judarna beskylls för korsfästelsen, för tortyren mot Kristus, det var de som hängde upp Kristus på korset etc. De kristna källorna ställer ofta jungfru Maria som motsats till judarnas ondska, hon blir en symbol för medlidande och empati. Detta var något som folket matades med, både via texter och kyrkomålningar.

Sammanfattningsvis visar Adams sålunda att man ihärdigt trummade ut budskapet att judar och särskilt deras kropp var annorlunda. De kristna kunde se, höra och lukta att personen i fråga var jude. Kyrkan försökte på alla tänkbara sätt framställa judar som något annat än kristna. Man predikade om judarnas ondska och särart i predikningar, man avbildade dem på ett förnedrande sätt på kyrkoväggarna m.m. Tillsammans översköldes kyrkobesökaren av enormt judehat vilket bör ha påverkat den enkla människan.

I nästa avsnitt av boken som Adams kallar *Demonstrating Christian Truth* undersöker Adams hur judar framställs i mirakel, helgonlegender och exempla. När det gäller helgonlegender är Adams danska huvudkällor *Mariager Legende-Håndskrift* och *De hellige Kvinder*. För svensk del använder han framför allt *Le-*

genda aurea-översättningen *Fornsvenska legendariet*. De exempla och mirakel som Adams hänvisar till är hämtade från en mängd olika källor. Man kan enkelt säga att detta material är i botten väldigt kontinentalt och texterna är kända från en mängd olika handskrifter på olika språk runt om i Europa. Här möter det i forn-danska och -svenska översättningar från latin eftersom det finns väldigt få unika danska eller svenska texter när det gäller detta tema. Innehållet är alltså hämtat från en kontinuerlig kontinental tradition. Urvalet av texter som översattes till danska och svenska säger dock något om mentaliteten i Norden under medeltiden. Tyvärr blir denna del av Adams bok snårig och svårläst vilket kompliceras av att den bygger på ett heterogent material. Läsaren eftersöker en övergripelig struktur men den är svår att finna.

Det Adams visar är att judar är mycket tacksamma att använda i mirakel när man behöver en motståndare mot det kristna. Judarna kan fungera som talespersoner för tvivel och skepticism. Judarna argumenterar gärna, de är envisa och aggressiva och ofta på god fot med djävulen. Adams ser dock vissa skillnader mellan äldre mirakel som går tillbaka till tidig kristendom, och yngre mirakel som ibland eventuellt kan vara skrivna i Danmark eller Sverige, men han vågar inte, klokt nog, dra någon generell slutsats (s. 369).

Adams visar något senare i boken att i mirakel är de skilda karaktärerna ofta tilldelade förutfattade attribut, karaktärer och beteenden. Karaktärerna blir stereotyper och för judarna finner vi stereotyper som det oskyldiga barnet, den medgörliga proto-kristna hustrun, den våldsamma mannen, den intima associeringen med djävulen, användningen av svart magi och trolldom, dåliga läkare och långivare av pengar. Särskilt associeringen med djävulen (se Joh. 8: 44) är tacksam att använda för härigenom blir judarna djävulens hantlangare som kämpar för att förstöra kristendomen.

Mirakelberättelserna berättar också om hur vissa goda judar låter sig döpas in i kristendomen, bl.a. pga. kärlek till jungfru Maria. Det skulle bevisa att alla människor har en inneboende längtan efter att bli kristna. Kristendom är den naturliga vägen. Så i vissa mirakel blir (goda) judar räddade av Maria. Det vilket enligt Adams står i kontrast till hur det var i den verkliga världen.

Att denna antijudiska propaganda nådde ända till Östnorden där judar inte var vanliga, visar hur det medeltida kristna tänkandet spred sig över hela Europa, ända in i varje hörn, tack vare den allomfattande kyrkan (s. 436).

Härefter följer det sista avsnittet i den första volymen av Adams verk som Adams kallar *The Jewish Peril: Past, Present and Future*. Genom att visa på judar i historien kan Adams föra fram tesen att texter om judar framför allt syftade på att visa Kristendomens storhet och överlägsenhet. Gamla testamentets berättelser avser att beskriva hur den naturliga utvecklingen fortsätter med Nya testamentet.

Detta märks bl.a. i beskrivningen av de judiska hjältinnorna Ester, Judith och Yael, men också i berättelserna om templet i Jerusalems förstörelse. Goda judar ses som proto-kristna.

Adams diskuterar också den medeltida konspirationsteorin att judarna hade som avsikt att förstöra all kristendom. Bl.a. fick de skulden för pestens framfart och förgiftade brunnar vilket bl.a. ledde till misstro och förföljelser.

Den andra volymen av Adams mäktiga verk *Jews in East Norse Literature* presenterar de bevarade forndanska och fornsvenska texter som behandlar judar. Vi får veta från vilken källa de är hämtade, om det finns parallelltexter, om texterna är utdrag tagna från en originalkälla och vilka andra editioner av texten som finns. Adams egen utgåva av texterna är textkritisk med kommentarer till parallelltexterna och han ger även engelska översättningar. Så vi har här en diger textskatt från medeltiden med texter valda utifrån ett gemensamt tema; judar och judendom ur ett medeltida kristet perspektiv. De utgivna texterna utgör framför allt för en internationell publik ett tacksamt tillskott till kunskapen om östnordiska texter. Däremot är jag osäker på hur denna textskatt annars skall användas. Kanske är den främst till för historiker? Jag ser inte hur den skulle kunna användas inom akademisk utbildning i nordistik i Sverige. För detta är den alltför omfattande och heterogen.

Min slutgiltiga bedömning av Adams arbete *Jews in East Norse Literature* är att det är en gedigen, en mycket grundlig och väldigt ambitiös materialgenomgång och analys av ett ämne som tidigare inte är behandlat i någon större utsträckning. Genom att vrida och vända på alla källor och leta fram ett stort antal texter som pekar på medeltidens attityd mot judar har Adams täppt till en tidigare forskningslucka. Han diskuterar attityderna utifrån vissa centrala teman. Källorna som Adams utgår från är på allehanda språk och hans beläsenhet är mer än grundlig. Det är ett jättearbete som Adams utfört.

Däremot tycker jag att Adams bok är för stor så man tappar intresse och fokus. Antalet teman är för många och svåra att hålla isär. Jag tror att Adams skulle ha vunnit på att skriva kortare arbeten om de stora temana. Främst menar jag att avsnittet om språk samt det sista stora avsnittet om *The Jewish Peril* hade varit värda att ges ut som egna arbeten. I det senare avsnittet plockar Adams fram flera källor som tidigare var okända för mig och jag tror för många andra. Hans tolkningar är exakta och viktiga och även dagsaktuella. Men i detta stora verk Just nu försvinner avsnittet i all annan fakta som förvisso är intressant men mängden detaljer skymmer sikten. Jag tycker att de resultat och frågor som Adams visar på förtjänar att lyftas fram i ljuset.

Jonas Carlquist

Ole Togeby: Sætningsleddene og deres stilling 77 år efter. København, Universitets-Jubilæets danske Samfund 2023. 111 sider. ISBN 978-87-408-3517-5. Vejl. pris 150 kr.

Diderichsens sætningsskema er en klassiker i danskfaget og har gennem årene formået at bevare sin relevans inden for både forskningen og undervisningen i dansk grammatik. Jeg vil tro, at stort set alle, der har læst dansk på universitetet eller har haft dansk som undervisningsfag på professionshøjskolerne, kender skemaet – eller rettere, kender en version af skemaet, for der findes flere konkurrerende på markedet. Faktisk er Diderichsens sætningsskema blevet revideret så mange gange, at det vist kun er eksperter, der har et nogenlunde overblik over de forskellige versioner, der er i omløb. Ole Tgebys nye bog *Sætningsleddene og deres stilling 77 år efter* tilbyder her en håndsækning til dem, der måtte være interesseret i at danne sig et sådant overblik, og samtidig giver bogen et interessant og fremsynet bud på en ny revision af skemaet.

Bogen henvender sig til et meget smalt nichepublikum, nok mest sprogforskere, der har en særinteresse for dansk syntaks og sætningsskemaets udvikling. Men hører man til nichen, vil man øjensynlig finde bogen stimulerende; det gjorde jeg i hvert fald. Falder man uden for nichen, risikerer man dog at blive forvirret fra start. Bogen gør nemlig meget lidt ud af at opridse den retoriske situation, der ligger til grund for udgivelsen. Der er ikke rigtig nogen forklaring af formålet eller det problem, bogen gerne vil behandle og løse. Det må man som læser selv udlede hen ad vejen. Der er heller ikke nogen indikation af, hvorfor bogen er bygget op, som den er – også det må læseren selv hitte ud af. Samtidig er bogen i passager teknisk og vanskelig at læse, og jeg måtte selv give op nogle steder. Dette siger dog utvivlsomt mere om mine mangler som læser end om bogens kvaliteter i øvrigt.

Bogens primære bidrag er en ny revision af sætningsskemaet, der skal løse en række af de problemer, der ifølge Togeby har præget tidligere versioner og revisioner. På overfladen ligner Tgebys nye skema til forveksling Diderichsens klassiske og tager sig i sin sammentrukne version således ud:

F [[v¹ n] a" [v² [V" N" [A"]]]]]

Der er dog en række afgørende forskelle på Tgebys nye skema og Diderichsens. Først og fremmest er der to pladser for det finitte verbal, v¹ og v², hvilket gør det muligt at have ét samlet skema for alle typer sætninger frem for de to skemaer, der ellers typisk er tradition for, dvs. hel- og ledsætningsskemaet hos Diderichsen i *Elementær Dansk Grammatik* og skemaerne for neutral og deklarativ ledstilling

hos Hansen & Heltoft i *Grammatik over det Danske Sprog*. Tilstedeværelsen af to v-pladser frem for én synes dog at afvige lidt fra, hvordan sætningsskemaet ellers (normalt) fungerer. Begge felter kan nemlig ikke være udfyldt på én og samme tid, hvis jeg forstår Togeby korrekt; enten er v^1 udfyldt, eller også er v^2 . Man kan derfor indvende, at skemaet aldrig rigtig kan maksimaludfyldes, og det burde vel egentlig være et krav – eller også er det mig, der misforstår Diderichsens oprindelige maksimaludfyldningsprincip. En anden væsentlig forskel er, at F-pladsen er mere rummelig i Togeby's nye skema, da den ikke kan være tom, heller ikke ved ja-/nej-spørgsmål som: *Er det rigtigt?* – her vælger Togeby at placere det finitte verbal i F. Der er heller ikke nogen særskilt plads til underordningskonjunktioner som *hvis*, *fordi* og *når*, der også placeres i F. Hvordan man empirisk skulle kunne bevise, at konjunktionerne står på F og ikke på deres egen selvstændige plads, kan jeg ikke helt gennemskue.

Samtidig rummer Togeby's udfoldede version af skemaet – alt efter hvordan man optæller det – omtrent tyve pladser, der bygger på tidligere løbende skemarevisioner af blandt andet adverbielement, middelbare rolleled, prædikativer og lette led. Så det fulde skema er en yderst omfattende sag, der næppe egner sig til pædagogiske fremstillinger af sætningsskemaet. Til gengæld kan det udvidede skema måske vise sig at være mere præcist og derfor mere velegnet til videnskabelige formål end tidligere versioner af sætningsskemaet.

Togeby fremhæver selv, at det nye skema skal kunne efterleve Hjeltslevs empiriprincip, dvs. at skemaet skal være simpelt, udtømmende og modsigelsesfrit. Simpelt vil jeg absolut ikke kalde skemaet i dets udfoldede version – i hvert fald ikke i pædagogisk forstand, og det er næppe heller formålet – men så vidt jeg kan vurdere kunne det godt tænkes at være både udtømmende og modsigelsesfrit. Det sidste forsøger Togeby at gøre testbart ved at formulere skemaet som en algoritme og ved at supplere det med en række genskrivningsregler. Det kan dog undre, at Togeby undlader at teste sin algoritme empirisk, da han selv skitserer en oplagt mulighed for det: »Skemaet er [...] algoritmisk, og det sikrer, at det er modsigelsesfrit; kan det køre på en computer, kan det ikke være inkonsistent« (s. 106). Men hvorfor så ikke netop teste algoritmen på en computer og tjekke, om algoritmen holder i praksis? Det ville vel netop være beviset på, at det nye sætningsskema kan noget, som tidligere versioner ikke har kunnet – og at det derfor er mere end blot endnu en ny variant i rækken af varianter over sætningsskemaet.

Med tanke på nutidens sprogmodeller og kunstig intelligens kunne det også have været interessant med nogle refleksioner over, om – og i så fald hvordan – det reviderede sætningsskema har noget at bidrage med her. Sprogmodellerne har i hvert fald allerede dokumenteret, at det er muligt for chatbotter at generere

endeløse nye – og syntaktisk korrekte – sætninger på dansk uden (tilsyneladende) at have nogen algoritmisk kodning af den topologiske ledstilling. Så hvorfor er det egentlig, vi har brug for sætningsskemaet i en algoritmisk form? Hvad er det, det skal kunne, som sprogmodellerne ikke allerede kan?

Sætningsskemaets største styrke er i mine øjne dets evne til at afbilde ledstillingsmulighederne på dansk, nærmest som en form for landkort over sætningen. I modsætning til mange andre syntaktiske modeller – for eksempel Chomsky-traditionens hierarkiske forgreningsmodeller – skaber sætningsskemaet et samlet, visuelt overblik over sætningens syntaktiske profil og de muligheder, der er for at udfylde den. Det giver skemaet en helt særlig forklaringskraft. Med sin bog har Ole Togeby formået at skabe et samlet overblik over de forskellige landkort, man tidligere har tegnet over sætningen, og samtidig har han designet en ny og mere moderne skitse, der har potentialet til at føre sætningsskemaet ind i algorithernes tidsalder. Det er fremsynet tænkt, og det bliver spændende at følge, om det nye skema bliver det definitive skema, som man fremover vil anvende i såvel forskningen som undervisningen i dansk syntaks.

Jonas Nygaard Blom

Erik Eriksen Pontoppidan: Dansk grammatik/Grammatica Danica. Oversat, indledt og kommenteret af Sten Ebbesen. Med bidrag til indledningen af Sebastian Olden-Jørgensen og Jesper Høgenhaven. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Udgives den 9. august 2024. 626 sider. ISBN: 978-87-7533-064-5. Vejl. pris. 450 kr.

Den første store danske grammatik blev skrevet i 1600-tallet. Forfatteren var Erik Pontoppidan den ældre 1616-1678, født og opvokset på Sydfyn, ved sin død biskop i Trondhjem.

Pontoppidan skrev i en tid hvor det var moderne at vise at folkesprogene var systematisk opbygget og egne fremstillinger værdige (s. 43 f.). Nogle af disse fremstillinger blev ganske vist skrevet på folkesprogene, men latin var stadig det internationale videnskabsprog. Vigtige inspirationskilder og – viser det sig – hovedkilder til Pontoppidans samtidsskildring af dansk var den tyske grammatik *Grammatica Germanicæ Linguae* skrevet af Johannes Clajus (udg. første gang 1578) og den danske fonetik *De literis* (1586) skrevet af Jakob Madsen Aarhus. Disse var ligesom de fleste andre i samtiden skrevet på latin. Det lå altså lige for at Pontoppidans danske grammatik også blev skrevet på latin.

Sproget kan dog have bidraget til at værket kun er blevet brugt i begrænset omfang af eftertiden, især det seneste århundrede. Hvor det ikke er usædvanligt at henvise til de dansksprogede værker af Syv (fx 1663), Gerner (fx 1690) og især den cirka 100 år yngre Jens Pedersen Høysgaard (fx 1747, 1752) – også i helt moderne tid (fx Hansen 1971; Basbøll 2005, s. 17-18; Hansen & Heltoft 2011, s. 1320-1321, 1449) – er Erik Pontoppidans samtidsbeskrivelse gledet ud i glemslen. Det er ikke mere en selvfølge at forskere kan latin.

Dette har Det Danske Sprog- og Litteraturselskab nu gjort sit for at råde bod på ved at lade værket oversætte til dansk. Professor emeritus, dr.phil. Sten Ebbesen har på rekordtid forestået en komplet og kommenteret oversættelse og forsynet den med en diger indledning. Foruden indledning og grammatik i dansk oversættelse indeholder udgaven en oversigt over Pontoppidans anvendte kilder, to indekser (redigeret af Oliver Svejdal Bernsen) og adskillige illustrationer.

Som en del af tilsynet med udgaven har jeg haft privilegeret adgang til værket inden det gik i trykken, og har således haft mulighed for at kunne lave denne anmeldelse, så den ligger klar næsten samtidig med selve værkets udgivelse. I det følgende gøres først rede for indledning og oversættelse, derpå for selve grammatikken. Efter dette gives der indblik i hvad en moderne læser som undertegnede kan få ud af Pontoppidans samtidsbeskrivelse fra midten af 1600-tallet.

Pontoppidans grammatik fylder hele bind II af værket *Danske Grammatikere* I-VI (1915-1929/1979), altså samtlige 426 sider. Desuden finder man på s. 35-62 i bind VI af det pågældende værk tekstkritiske bemærkninger og en redegørelse for bibliografiske forhold, udført af den datidige udgiver, Henrik Bertelsen. I den nye udgave fylder grammatikken 381 sider. Udgaven ledsages af en 179 sider lang indledning, hvor værket sættes ind i en kulturhistorisk og videnskabshistorisk ramme.

I indledningen bliver man oplyst om Pontoppidans liv og levned (s. 19-42, forfattet af Sebastian Olden-Jørgensen), om motivationen for grammatikken, om dens tilblivelse, om Pontoppidans kulturelle horisont og om hans kilder. Desuden indføres man i selve værket: Der er afsnit om Pontoppidans standard for godt dansk og om hans forhold til dansk/nordisk sproghistorie og til sprogene latin, græsk og hebraisk (afsnittet om hebraisk s. 87-90 er skrevet af Jesper Høgenhaven). Der er også en udførlig gennemgang af selve grammatikken og et afsnit om i hvilken grad senere tiders forskning har gjort brug af Pontoppidans arbejde. Desuden er der hen mod slutningen af indledningen detaljerede redegørelser for oversættelsesmæssige overvejelser og filologiske valg i arbejdet med oversættelsen.

Indledningen udgør i sig selv en forskningsmæssig og pædagogisk bedrift. Udgiveren tager formidlingsopgaven alvorligt og gør sig umage for at bringe den moderne læser i øjenhøjde med Pontoppidans grammatik og den tid den er skrevet

i. Dette kan illustreres af en passage som den følgende (s. 44-45; medmindre andet angives, er fremhævelser i citater if. forlæg):

Allerede Saxo havde omkring år 1200 gjort en stor indsats for at sikre Danmark en lang og glørværdig forhistorie, og i 1500-1700-tallet kappedes man i Europa generelt om at sikre sig lange rødder, og helt specielt kappedes Danmark og Sverige om at få den længste og glørværdigste forhistorie. Det førte på Pontoppidans tid til et grundigt studium af Saxo, suppleret med undersøgelser af runeindskrifter, af det islandske sprog, oldnordisk litteratur m.m., men også til halsbrækkende teorier, såsom at de nordiske guder *aserne* egentlig var en flok udvandrere fra Asien.

Pontoppidan fortsætter derpå med tilsvarende teorier om *cimbrere*, som angiveligt stammer fra Himmerland, og om de spekulative sproglige og historiske forbindelsestråde mellem *göter*, *goter* og *geter* (sidstnævnte skulle være et folkeslag der invaderede Romerriget i senantikken). Efter dette opsummerer udgiveren: »Pontoppidan refererer flittigt til disse pseudohistoriske rekonstruktioner, og i al fald én af dem synes han at have troet på, nemlig asernes udvandring fra Asien: han omtaler temmelig konsekvent aser som *asiater* (*Asiatici*) og nævner flere gange 'den asiatiske vandring' (*Asiatica migratio*)« (s. 45).

For den læser som nok har Saxo som et referencepunkt, og måske også har en vag fornemmelse af noget med nogle kimbrere, men ikke nødvendigvis forstår referencepunkter som disse i en 1600-talskontekst, er det umådelig nyttigt og lærerigt at blive mødt af den slags oplysninger. I min studietid refererede man ind i mellem til tidligere tiders videnskabelighed og gjorde sig lystig over hvad man kaldte førvidenskabelig metode, og Pontoppidans syn på de mulige forbindelser mellem *göter*, *goter* og *geter* og om mulige forbindelser mellem aser og Asien kunne snildt være blevet givet som eksempler på noget sådant. Ebbesen gør sig ikke lystig på Pontoppidans bekostning, men sætter de forskellige teorier – også dem som nutildags må afvises – ind i en tidssvarende historisk ramme, hvor de giver nogenlunde mening.

Samtidig er Ebbesen en forsker med en senere tids opfattelse af videnskabelighed. I et afsnit med overskriften *Barok svulstighed* skriver han at Pontoppidans skrivestil netop ikke svulmer af sådant, men at tidens idealer om svulstighed viser sig på anden vis (s. 69):

Pontoppidans sætninger er ikke særlig svulstige eller på anden måde manerede, men der er en anden form for tidstypisk svulstighed i hans værk: det indeholder en utrolig masse information som ikke rigtig er sorteret

efter relevans [...]. Det kan hævdes at være relevant for dansk grammatik at vise hvordan danske bynavne er dannet, så det er naturligt nok at Pontoppidan anfører *Kjøbenhavn* som et eksempel på et bynavn med efterleddet *-havn*. Der er derimod ingen *grammatisk* begrundelse for at bringe den yderligere oplysning at byen er grundlagt af Absalon på et sted hvor der før lå et fiskerleje ved navn *Stejleborg*, eller at Absalons borg i byen blev kaldt *Axelvold*.

Ekskurser af den slags ville man ikke finde i en moderne dansk grammatik.

Pontoppidan skrev som nævnt sin grammatik over dansk på latin. Ifølge Ebbesen er det ikke helt klart om hans publikum var ikke-dansktalende som skulle oplyses om dansk, eller dansktalende som 'bare' skulle have åbnet øjnene for at dansk ligesom andre sprog faktisk havde en grammatik (s. 45-46). Pontoppidans tekst var skrevet således at alle eksempler var på dansk, sat med fraktur, og al præsenterende og forklarende brødtekst var skrevet på latin, sat med antikva. Desuden gaves eksempler på græsk og hebraisk, gengivet med de pågældende sprogs skrifttegn. Eftersom et af de vigtige formål med nyudgivelsen er at lægge værket frem for et moderne publikum, har Ebbesen foruden at oversætte al latin til dansk også translittereret al græsk og hebraisk og oversat det hele til dansk. Desuden har han, når han har skønnet det nyttigt eller nødvendigt for forståelsen, indsat ord når forlægget blev lovlig indforstået. Fordi der er tale om en videnskabelig udgave, er alle niveauer og dele af den fremlagte tekst markeret så man kan følge med i hvad der er ordret citat efter forlæg (typisk eksempelmateriale), hvad der er oversættelse, og hvad der er udgiverens tilføjelser. Dette resulterer i et finmasket notationsapparat, som der gøres rede for s. 187-190.

Selve oversættelsen er en fornøjelse at læse; det danske flyder smukt i oversætterens version, hvilket illustreres af de citater de næste afsnit af denne anmeldelse indeholder. Ebbesens arbejde er dog meget mere end en oversættelse; det er en bearbejdet formidling af værket. Selve Pontoppidans tekst omsat til dansk udgør selvfølgelig stammen i dette arbejde, og den kan godt læses alene. Men den vinder i tilgængelighed ved at blive læst sammen med Ebbesens rammesætning i indledningen og ikke mindst sammen med de mange lærde kommentarer man fodres med i noteapparatet. Noterne bruges dels til at vise i hvilken grad Pontoppidan benytter sig af sine hovedkilder (som altså især som nævnt i begyndelsen af anmeldelsen er Clajus og Madsen, se også s. 57-60), dels til at opløse indforståede henvisninger så den moderne læser kan følge med, dels til at fortsætte den rammesætning man også finder i mere sammenfattet form i indledningen. For eksempel skriver Pontoppidan i forbindelse med redegørelsen for forskellige skrifttegnns anvendelighed for et sprog som dansk følgende: »I stedet for dobbelt *i* anvender

nogle et langt *I*, som fx *vld*, *flld* i stedet for *viid*, *fliid*; men dette lange *I* må holdes adskilt fra jod« (s. 245), og Ebbesens ledsagende note lyder: »Anvendelse af langt *I* i stedet for *ii* var inspireret af en antik brug af et overlangt *I* til at betegne [i:] på latin. [...]. P. advarer mod forveksling af et sådant tegn med jod-tegnet, der jo også i sin oprindelse er et langt *i*-tegn, nemlig et *i* med underlængde.« Her får man på få linjer oplysning om antikke konventioner, om samtidens anvendelse af disse og om relevante overvejelser i forbindelse med *j*-tegnet.

Ebbesen gør i sin indledning grundigt rede for Pontoppidans grammatik og hvordan denne kan læses med henvisning til både samtiden og til antikkens grammatiske traditioner. Nedenstående gennemgang holder sig derfor til kun at give læseren en kortfattet oversigt over hvordan værket er lagt til rette, og hvad det indeholder. Kultur- og videnskabshistoriske sammenhænge kan læses hos Ebbesen.

Pontoppidans grammatik er overordnet inddelt i tre hovedkapitler: et om bogstav/lyd, et om ord og et om syntaks.

Det første kapitel (s. 231-301) om bogstav/lyd hedder *Iagttagelser om retskrivning*, og i det behandles både bogstav og lyd, uden at der altid er en klar sontring mellem de to. Det hedder således på første side af kapitlet: »Et bogstav er enten VOKALT (*selvlydendis*), nemlig når det giver lyd i sig selv, eller KONSONANT (*medlydendis*), nemlig når det giver lyd i forening med et vokalt« (s. 233). I en moderne fremstilling ville der nok i stedet for *bogstav* have stået *lyd* eller *fonem*.

Når det er sagt, indeholder kapitlet faktisk forholdsvis udførlige redegørelser for det danske foneminventar, inkl. oplysninger om artikulatoriske egenskaber; om *t* og *d* hedder det således at de er *lingvodentale*, og at de »dannes ved at tungen strækkes ud, så spidsen berører tænderne i overmund« (s. 236). Lydbeskrivelserne kobles med bogstaver og med retskrivning, jf. kapitlets titel. Man får altså både beskrivelser à la den just citerede og anvisninger til hvordan man bør skrive. Hvad sidstnævnte angår, bekender Pontoppidan sig både til et udtaletro princip og et mere pragmatisk. Det udtaletro ses i følgende citat: »Den bogstavkombination som udtrykker ordenes sande udtale er den korrekteste. For 'som vi taler, sådan bør vi skrive', som Scaliger fastslår« (s. 268-269). Den mere pragmatiske tilgang ses i formuleringer som: »Efter min mening bør man ikke lave om på former som ved lang tids brug har vundet hævd« (s. 261), og andetsteds: »da *q* [...] også har fundet indpas i vores trykkerier og ved lang brug er blevet accepteret, mener jeg ikke man bør fjerne det fra vores bogstavers tal, men i stedet give en indrømmelse til sædvanen.« (s. 265).

Manglende sontring mellem bogstav og lyd ses også i systembeskrivelser som aflyd og omlyd: »*Bogstaver* er beslægtede med hinanden, og derfor forandres nogle til andre.« (s. 286, min fremhævelse). Blandt eksempler på dette fænomen

finder man *e/æ – a* (*rekker – rakte; legger – lagte*) og *o – ø* (*dom – dømmer; foed – fødder*), jf. s. 287, 288. En sådan mangel på konsekvent adskillelse er dog ikke ualmindelig i Pontoppidans samtid (s. 96), og egentlig heller ikke i århundrederne efter, jf. *Ordbog over det danske Sprog*, opslagsord *bogstav*, bet. 2, hvor man blandt andet finder citater som: »Et medlydende, et selvlydende Bogstav« fra Videnskabernes Selskabs Ordbog og »de Bogstaver, der have samme Leje, ombyttes med hverandre (dvs.: ved lydudvikling)« fra N.M. Petersens hånd.

I kapitlet får man i øvrigt indtryk af at Pontoppidan aner noget om det danske stød. I sin indledning argumenterer Ebbesen for at nogle af de lister Pontoppidan lægger frem i kapitlet om bogstav og lyd, peger på en erkendelse af noget særligt fonetisk som ikke nødvendigvis lader sig indfange af den klassiske lydlæres begrebsapparat. Et af Ebbesens argumenter lyder: »De ord der i § 18 [...] eksemplificerer et 'ultrakort' *e* efter anden vokal, *prael, graae, tæer* osv, har næsten alle stød på nutidsdansk [...]. Det ultrakorte *e* som Pontoppidan mente at kunne høre kan meget vel være det der nu kaldes 'stødefterslag'« (s. 111).

I første kapitel finder man foruden redegørelserne for bogstav og lyd et afsnit om skille tegn (s. 278-282), et om skrivning af tal (s. 282-284) og et om betoning (s. 284-286).

Andet kapitel (s. 303-487) handler om ordet. Det har titlen *Etymologiske iagttagelser*. Kapitlet indeholder først og fremmest hvad man med moderne begreber ville kalde *morfologi* eller *ordlære*, nemlig bøjning og orddannelse. At Ebbesen har bibeholdt ordet etymologi i titlen og ikke bare oversat til morfologi eller ordlære, skyldes at kapitlet også indeholder temmelig lange lister over navnes oprindelse. De lange onomastisk ordnede lister fylder forholdsmæssigt meget af de cirka 110 sider afsnittet om nominer strækker sig over.

De dele af kapitlet der ikke drejer sig om navnestofs etymologi, er inddelt i underafsnit baseret på ordklassetilørsforhold. Pontoppidan arbejder med 9 ordklasser: artikler (s. 305), nominer (substantive og adjektive) (s. 306), pronominer (s. 415), verber (s. 423), participier (s. 454), adverbier (s. 458), præpositioner (s. 466), konjunktioner (s. 483) og interjektioner (s. 484).

Hver ordklasse karakteriseres i forhold til de særlige egenskaber (kaldet *accidenser*) der er fælles for ord tilhørende den pågældende ordklasse. Egenskaberne vedrører orddannelse, betydning og bøjning. Fælles for ordklassen pronominer er således – i nævnte rækkefølge: art, betydning, køn, tal, person, skikkelse, kasus og deklination. De fleste af disse ord vækker umiddelbar genkendelse hos den moderne læser; *art* og *skikkelse* gør muligvis ikke. Disse handler begge om ord-dannelsesforhold: Under *art* finder man et skel mellem *grundord* (*jeg, du, dend, som*) og *aftledninger* (fx *dendne, hvosomheldst*), s. 415; under *skikkelse* finder man et skel mellem *enkle* (*jeg, dend, hvo*) og *sammensatte* (fx *jeg-selv, dend-samme*,

hvosomheldst), s. 417. Som det fremgår af de illustrerende eksempler, er det dog ikke helt klart hvordan der skelnes mellem afledning og sammensætning. Ordet *hvosomheldst* optræder således som eksempel på begge dele.

Pontoppidans måde at organisere ordstoffet på er altså til dels noget man som moderne læser nikker genkendende til, både hvad angår det overordnede (ordklasseinddeling baseret på kriterier som bøjning og betydning), og hvad angår visse af detaljerne (fx at netop egenskaber som køn, tal, person og kasus er relevante for ordklassen pronomener). Dog virker noget af organiseringen fremmedartet. Det er for eksempel overraskende at der helliges så meget plads til onomastiske studier i afsnittet om nominer. Det er også uvant at redegørelserne for orddannelsesforhold flettes ind mellem redegørelserne for de andre egenskaber/accidenser. En moderne grammatik ville nok have ordnet dem for sig og placeret dem i et særligt afsnit enten i hvert ordklasseafsnit eller allerførst/-sidst i morfologikapitlet.

Tredje kapitel (s. 489-573) hedder *Syntaktiske iagttagelser*. I dette kapitel gør Pontoppidan rede for rækkefølgeforhold, styringsforhold og for forskellige typer kombinatorik. Ebbesen skriver ganske vist at Pontoppidans begreber om syntaks ikke er særligt udviklede (s. 145), men i den udstrækning de tages i brug, får man nyttige oplysninger som fx at ikke begge ord, men kun det sidste i et syntagma i genitiv som fx *Konning David* får genitiv-s (> *Konning Davids Psalmer*, s. 498), og dermed at det man nufortiden kalder gruppegenitiv, er det ventede i Pontoppidans samtid.

Man får også analyser af systematiske forhold der kobler udtrykssyntaks med indholdsdistinktioner, som for eksempel at mængdekonstruktioner dannes uden brug af *af* (fx *en pæl viin*, *en hob folk*), mens konstruktion med *af* anvendes i delhelheds-relationer (*et stykke af brødet*, *en deel af folket*), s. 500.

Efter nu at have givet en oversigt over hvordan Pontoppidans grammatik er indrettet, vil jeg i det følgende give et lille indblik i hvad jeg personligt har fået ud af at læse Pontoppidans sprogbeskrivelse. Gennemgangen er præget af de aspekter der i særlig grad får min faglighed i tale, altså først og fremmest grammatik. Andre vil sandsynligvis få mere ud af andre aspekter, fx de fonetiske eller de ortografiske. De ting jeg har hæftet mig ved, er dels af videnskabshistorisk/videnskabsteoretisk karakter, dels af empirisk sproghistorisk karakter. Ind imellem er de begge dele på en gang.

Kasusanalysen. Hos Pontoppidan omtales kasus i to afsnit, det om nominerne (de substantive) og det om pronomenerne. I begge tilfælde gør Pontoppidan sig til talsmand for at der i hans samtids dansk ikke er brug for det samme antal kasus som i latin. I afsnittet om nominerne hedder det: »EN KASUS er enten RET (UFORANDRET), når den bevarer sin form ret og uforandret, eller SKÆV (FORANDRET), når den

afviger fra den rette, og så kan den også kaldes FORØGET« (s. 361). Pontoppidan påpeger at den rette (og altså uforandrede) kasus bruges ved hele det funktionsområde som på latin varetages af de fem kasus nominativ, dativ, akkusativ, vokativ og ablativ, mens danske substantive nominer alene har én skæv (altså forandret) kasus, og det er genitiv/possessiv (s. 361). Ved sidstnævnte forandres nominet ved tilføjelse af -s. Pontoppidan viser derpå i lange lister hvordan dette -s føjes til, alt efter hvordan det pågældende substantiv er skrevet. Dette leder frem til for dansk relevante bøjningsskemaer s. 368, hvor substantiverne *mand*, *kvinde* og *dyr* bøjes i de nævnte to kasus og med og uden artikel. I forlængelse af dette vises et bøjningsskema for ordet *mand* i de for latin seks relevante kasus, indledt af denne lakoniske bemærkning: »Hvis man gerne vil deklinere i seks kasus, kan det ske på følgende måde« (s. 368). Pontoppidan forbyder altså ikke et sådant bøjningsskema, men hans eget synspunkt er at det er irrelevant for dansk.

I afsnittet om pronomener gives der interessant nok ikke eksplicit krydshenvisning til afsnittet om kasus ved nominerne (s. 420-423) – men den dobbelte reference bibeholdes: til latin som det almindeligt kendte referencesprog og til 1600-talsdansk som det aktuelle studieobjekt: »Hvis læren om kasus skulle fremføres i nøje overensstemmelse med vort sprogs natur, skulle man ikke regne med så mange kasus som man gør på latin [...], men i stedet forestille sig et nomen med en kasus som indbefattede både dativ og akkusativ og ablativ osv.« (s. 420). Som ved de substantive nominer vises derpå bøjningsskemaer som er tro mod de seks kasus man finder i latinske bøjningsskemaer; dog udfyldes alle pladser ikke (fx udfyldes pladsen for vokativ ikke ved pronomenet *sig*, s. 421), og i sagens natur bruges de samme former til at udfylde pladserne dativ, akkusativ og ablativ.

Pontoppidan er altså på en gang loyal overfor den latinprægede tradition og moderne idét han tager stilling til det samtidige danske sprogs faktiske kasus-system, noget der i øvrigt *er* blevet bemærket i eftertiden, jf. Wiwel 1901, s. 4, Diderichsen 1968, s. 38.

Bestemthedsanalysen. I moderne dansk er bestemthed en prominent kategori; i gammeldansk forholder det sig ikke sådan. I moderne dansk angiver man med bestemthed om et substantiv betegner en identificerbar (bestemt form) eller ikke-identificerbar referent (ubestemt form), eller (ved brug af ikke-bestemt form) om der slet ikke er tale om en referent men blot om benævnelse af en kategori. I gammeldansk kan det nøgne substantiv på egen hånd klare det hele. En gammeldansk sætning som *far man kunu* dækker betydninger som i moderne dansk specificeres gennem de tre distinktioner *ubestemt*, *bestemt* og *ikke-bestemt*. Sætningen kan som minimum oversættes til *får man en kone*, *får manden konen* og *bliver en mand gift*. Det er situationen eller den omgivende tekst der peger på hvilken oversættelse der er den mest rimelige.

Forskningen i bestemthed i moderne germanske sprog (og andre sprog) er enorm. Det er almindeligt at skelne mellem indholdskategorien bestemthed (som efter Chafe 1976 ofte kaldes *identificerbarhed*) og de virkemidler som skaber bestemthedseffekterne (ofte i forbindelse med termer som *ny* hhv. *gammel information*, som *videreførelse* eller *indføring af diskursreferent* eller noget helt tredje). Det prototypiske virkemiddel til at skabe bestemthedseffekter i moderne dansk er bestemte og ubestemte artikler, men man har også noteret sig at bestemthedseffekter kan skabes gennem konstruktion, og man kan finde lange lister over hvilke udtryksmidler der kan skabe bestemthedseffekt (fx Allan mfl. 1995, s. 96 f.; Togeby 2003, s. 143; Hansen & Heltoft 2011, s. 468-471). Såvel *cyklen*, *den røde cykel*, *Louises cykel*, *min cykel* som *tredje cykel fra højre* bærer således indholdstrækket 'identificerbar'; ikke kun bestemt artikel, men altså også fx konstruktion med genitiv, konstruktion med possessivt pronomen og konstruktion med foranstillet ordenstal skaber bestemthedseffekt.

Dette foregribes på udtrykssyntaktisk niveau af Pontoppidan: »Et substantiv som har en foranstillet genitiv lagt til sig får ingen artikel; sådan *HErrens oerd* (Hos. 1.1). *I min Faders huus ere mange værelser* (Joh. 14.2)« (s. 493) og videre: »Pronominer får ikke artikler foran sig: *min fader*, *mit huus*« (s. 494). Pontoppidan skriver ganske vist ikke at de foranstillede genitiver og pronomener afstedkommer den samme effekt, men observationen at der er paralleller mellem artikelbrug og de pågældende konstruktionstyper, findes.

Bestemthed som prominent kategori viser sig også ved redegørelsen for adjektiver (s. 503-504), herunder participier (s. 545). Det som i gammeldansk rimeligvis bare var svag bøjning, omtolkes i de sene gammeldanske perioder til at være bøjning i bestemt form (Haberland & Heltoft 2007). Også dette har Pontoppidan fat i fligen af: »PARTICIPIER I PRÆTERITUM får et *-e* på, og får, hvor det behøves, *t* udskiftet med *d*, når et af følgende ord kommer foran dem: *du*, *mig*, *min*, *din*, *hin*, *hit*, *dend*, *ded*, *vor*, *eders*, *deris*, *hans*, *hindes* osv.« (s. 545); der gives eksempler som: *Du benaadede*, *min højærede ven*, *dend velplagede mand*, *ded forlatte barn*. Også disse iagttagelser er ikke gået fuldstændig upåagtet hen i eftertiden, se Diderichsen 1968, s. 38.

Numerusbøjning (og personbøjning) af verbalformer. Omkring 1900 lykkedes det ved ihærdig kampagnevirksomhed at få afskaffet den bestemmelse i skolernes målsætninger at skolebørn skulle skrive finitte verber i pluralis hvis subjektet var pluralt. Indtil da skulle de skrive: *jeg er*, *vi ere*, *hun har*, *de have*, *han gik*, *de ginge* osv. Danskfaglige pædagoger gjorde oprør mod dette og argumenterede med at tiden var løbet fra pluralisbøjning i finitter; i samtidens moderne dansk havde singularisformerne vundet indpas overalt (jf. Sørensen 1900). Hovedtalsmanden var en ildsjæl ved navn Axel Sørensen, og han skrev en række argumenterende og

pædagogisk formidlende tekster henvendt til det embedsapparat som skulle overbevises (Jacobsen 2010, s. 139-145). Han skrev også en afhandling om participialformernes bøjning, og i den indgik et afsnit om udviklingen af verbalformernes person- og numerusbøjning, hvor han netop viste at verbalsystemet over et antal århundreder havde ladet disse kategorier af verbalbøjningen bag sig. Udviklingen var sket gennem en række på hinanden følgende trin, hvor dels pluralis blev udkonkurreret af singularis, dels differentieringen i personbøjning udjævnedes (Sörensen 1902, s. 29). I Pontoppidans grammatik får man indblik i nogle af de tidlige kapitler af denne historie.

I kapitlet om verbalbøjning fremlægges skemaer over bøjningsparadigmer indrettet med plads til både person- og numerusbøjning (s. 437 f.). I langt de fleste tilfælde begrænses personbøjningen dog til én og samme form, nemlig den som vi også bruger i dag. Undtagelserne gælder verbet *være* (s. 445 f.) og nogle få »anomale verber«, heriblandt de centrale modalverber *kunne*, *skulle*, *måtte* (s. 451), hvor man finder en særskilt form ved 2. person i singularis.

Det interessante gælder især behandlingen af de senere så omdiskuterede finitte pluralisformer. I kapitlet om verbernes syntaks hedder det: »Efter et forudgående NOMEN eller PRONOMEN i ental og i den rette kasus (nominativ) følger et VERBUM i ental; efter et forudgående NOMEN eller PRONOMEN i flertal og i den rette kasus (nominativ), følger derimod et VERBUM i flertal« (s. 523). Som eksempler nævnes blandt andet: *HErrens fryct skal forlænge dagene, men de u-gudeliges aar skulle forstækkes* (mine fremhævelser). I eksempelafsnittet kan man også læse: *Vi skulle* (ikke *skal*) *frycte og elske Gud* (s. 523). Særlig interessant her er Pontoppidans præcisering i parentes. Den kan ses som symptom på at der faktisk *er* modersmålstalende danskere der i 1660'erne siger (og skriver) *vi skal* (ikke *skulle*). Pontoppidan formaner også andre steder i bogen til at man bør bruge finitte flertalsformer ved plurale subjekter, mest påfaldende – i hvert fald hvad angår placering – er at man midt i kapitlet om ortografi finder formaninger herom: »Korrekt deklination og conjugation lærer os at skrive korrekt. [...] Man bør skrive *vi skulle*, *kundne*, *ville*, *mue*, ikke *vi skal*, *vi kand*, *vi vil*, *vi maa*, for *skal*, *kand*, *vil*, *maa* er ental« (s. 275). Det ser ud til at den kamp Axel Sörensen og hans ligesindede var en del af i tiden omkring 1900, allerede var godt i gang i 1600-tallet.

Afskaffelsen af obligatorisk skrivning af verbernes finitte pluralisformer var en sejr; den blev stadfæstet 19.10.1900 (Jacobsen 2010, s. 142). Noget overraskende blev det ved samme lejlighed også stadfæstet at skolebørnene nu så i hvert fald skulle bøje participier i pluralis. De skulle skrive *Fuglene er fløjne*, ikke *fløjet* osv. På samme måde som man nok kan tage Pontoppidans formaninger mod finitte entalsformer i stedet for flertalsformer ovenfor som udtryk for

at entalsformerne faktisk forekom i nye omgivelser i 1600-tallet, kan man måske tilsvarende slutte at embedsværkets behov for at insistere på skolebørnenes skrivning af pluralis i participialformer skyldtes at netop dette ikke var noget man kunne tage for givet i tiden omkring 1900. Ved *fuglene er fløjne*-typen viser Pontoppidan ikke tegn på formaningsbehov, han skriver slet og ret: »PARTICIPIER hænger sammen med deres substantiver i samme køn, tal og kasus« (s. 545). Som eksempler gives: *en bunden ox, brændt barn, fordrevne mænd*, og videre: *hand sidder bunden, de sidde fangne* (s. 546). Måske er den ubøjelige *-t*-form som i moderne dansk bruges i perfektive sammenhænge (som i *fuglene er fløjet*), endnu ikke videre udbredt.

Ledstilling. En af de idéer Otto Jespersen tidligt blev berømt på (1891), var at ledstilling i dansk var et vigtigt grammatisk middel af mindst samme kaliber som kasus i latin. I Jespersens ungdom var dette synspunkt noget man skulle slås for. De moderne sprog blev på det tidspunkt ofte anset for grammatisk ringere end de sprogtyper der blev regnet for noget målt med en klassisk – især latinsk – målestok. Når et sprog, fx dansk, engang havde haft morfologi der i tilsnit lignede de klassiske sprogs (fx ved at have fire kasus i nominalbøjningen), men havde bevæget sig væk fra den type grammatik, blev det anset for forfald.

Forfaldstanken er ikke til stede hos Pontoppidan, men koblingen mellem de funktionelle ligheder ved (latinsk) kasus og dansk ledstilling finder man. I afsnittet om verbernes syntaks handler de første mange sider således først og fremmest om hvilke kasus de forskellige typer verber styrer (det vil for danske substantive nominers vedkommende jo sige to: den rette/nominativ og den forøgede/genitiv), dels om leddenes rækkefølge. Således hedder det hos Pontoppidan (s. 525):

Når to substantive nominer med forskellig betydning følger ET VERBUM SOM BETEGNER AT GIVE, fratage, tillægge, tilgive, ønske, befale, låne eller fortælle, er det første navnet på den person hvem der gives, fratages, tilskrives, tilgives, ønskes, befales, lånes eller fortælles noget, mens det andet er navnet på den ting som gives, fratages, tilskrives, tilgives, ønskes, befales, lånes eller fortælles: *Peder gav Hans en bog*.

Rækkefølgen *indirekte objekt* før *direkte objekt* observeres altså allerede hos Pontoppidan, og den præsenteres uden nedladende eller (omvendt) ihærdigt forherligende bemærkninger. Det er bare sådan.

Ekstraposition. Med en vis regelmæssighed modtager moderne radio- og tv-stationer der formidler vejrudsigter, klager over vejrværternes brug af ekstraposition: Det anses for sjusket og dårligt sprog at sige *Vinden, den løjer af*, når man nu kunne nøjes med *Vinden løjer af*. Modviljen mod ekstraposition er tilsyneladende

en forholdsvis ny opfindelse. I ældre tid var konstruktionstypen hyppig, og Bak (2014), som har undersøgt brugen i middeldanske (og middelnedertyske) diplomer, behandler brugen af ekstraposition som noget der har været en del af prestigenormen i 1400-tallet; i hvert fald ekstraponeres hyppigt i de af ham undersøgte diplomer, og det ville være mærkeligt hvis man i kongens kancelli sjuskede løs med noget der ikke var accepteret i prestigenormen.

Hos Pontoppidan får man bekræftet at konstruktion med ekstraposition ikke ansås for lavprestige. Fænomenet omtales et par steder, fx i afsnittet om pronomenernes syntaks: »Et forudgående *dend som, den der, hvo der, hver dend, hvo som, hvosomhødst* følges af *hand*. Et forudgående *hvad som, hvad somhødst, hvad der, ded som* følges af *ded*. Et forudgående *de som* følges af *de*« (s. 517). Som eksempler gives blandt andet: *Hvo der frycter Gud, hand staar fast; Hvad som et mendiske saae, ded skal hand høste*. Faktisk er det udeladelsen af et genoptagende pronomen der i Pontoppidans grammatik behøver særbehandling: »Her er at anmærke [...] at *hand* og *de* sommetider udelades« (s. 518). Ekstraposition omtales også i afsnittet om konjunktionernes syntaks, og også her er det udeladelsen af det genoptagende *da* eller *så* der behøver en særlig kommentar: »*da* og *saa* udelades sommetider, som i: *Efterdi her stedes bud imellem, skriver jeg dig til i stedet for da skriver jeg dig til*« etc. (s. 568). Så når moderne danske vejrværter siger *I morgen, så skinner solen*, følger de altså en mangehundredeårig gammel regel.

Yderligere observationer. Løbende kan man også notere sig andre interessante ting, store som små, når man læser Pontoppidans arbejde. I afdelingen for småting kan fx nævnes opbyggelige ord som »Hvad sprogborgen og den sunde fornøft siger god for, det bør man lægge sig efter« (s. 497), at det sprog som taltes af »dannede sjællændere« åbenbart var beundringsværdigt (s. 324), og at man stadig (som i gammeldansk) bøjede talordene 2 og 3 i genus (s. 509).

I afdelingen for de lidt større sager kan nævnes genusanalysen, som på flere punkter adskiller sig fra hvad jeg som moderne grammatiker er vant til. For eksempel opererer Pontoppidan blandt andet med *fælleskøn*, men det svarer ikke helt til den moderne brug, idét det også omfatter neutrum; ved siden af *fælleskøn* finder man begrebet *genus polycoenum*, af Ebbesen oversat til *mangfælligkøn*, og det er sidstnævnte der svarer til vores moderne *fælleskøn* (s. 131-132). Dét og de mange oplysninger om hvordan *sexus* og *genus* kommer til udtryk ved anaforisk reference, ligger og venter på at blive nærstuderet.

Også Pontoppidans analyser af samtidens sætningskonstruktioner med upersonlige subjekter (*det*), s. 452, og hvad man i nutiden iblandt kalder oblikke subjekter (af typen *mig tykkes*), s. 452, er nogle af de emner som står forrest i rækken til nærmere studier.

Oversætteren/udgiveren skriver i sit forord med henvisning til sin alder at det man får med denne udgave, er det han kunne nå indenfor de givne rammer. Man kan altid fundere over hvad mere han kunne have nået, havde han haft mere tid. Som læser er jeg glad for alt det der *er* nået, og jeg vil blive ved med at kunne finde mere spændende såvel i Pontoppidans grammatik som i Ebbesens indledning og mange noter. Det vil andre også kunne.

Referencer

- Allan, Robin, Philip Holmes & Tom Lundskær-Nielsen: *Danish, a comprehensive grammar*. London & New York: Routledge 1995.
- Bak, Sebastian Møller: *En sammenlignende undersøgelse af syntaktiske træk i middelnedertyske diplomer fra Lübecks cancelli og det kongelige danske cancelli (1400-1449)*. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 2014.
- Basbøll, Hans: *The Phonology of Danish*. Oxford: Oxford University Press 2005.
- Chafe, Wallace L.: Givenness, Contrastiveness, Definiteness, Subjects, Topics, and Point of View. In: Li, Charles N. (ed.): *Subject and Topic*, s. 25-55. New York, San Francisco & London: Academic Press, Inc. 1976.
- Danske Grammatikere fra Midten af det syttende Aarhundrede til Midten af det attende Aarhundrede I-VI*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1915-1929, fotografisk genoptryk 1979.
- Diderichsen, Paul: *Sprogsyn og sproglig opdragelse*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1968.
- Gerner, Henrich: Epitome Philologicæ Danicæ, 1690, i *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende Aarhundrede til Midten af det attende Aarhundrede III*, s. 251-317. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1923, fotografisk genoptryk 1979.
- Haberland, Hartmut & Lars Heltoft: Die schwache Adjektivflexion im Dänischen und Deutschen. *Acta Linguistica Hafniensia* 40, s. 23-43, 2007.
- Hansen, Erik: Jensen er nede i postkassen med et brev. Konstruktioner med con-subjectum i moderne dansk. *Danske Studier*, s. 5-36, 1971.
- Hansen, Erik & Lars Heltoft: *Grammatik over det danske sprog*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2011.
- Høysgaard, Jens Pedersen: Accentuered og raisonneered grammatica, 1747, i *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende Aarhundrede til Midten af det attende Aarhundrede IV*, s. 249-488. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1920, fotografisk genoptryk 1979.
- Høysgaard, Jens Pedersen: Methodisk Forsøg til en Fulstændig Dansk Syntax, 1752, i *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende Aarhundrede til Midten af det attende Aarhundrede V*, s. 1-506. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1923, fotografisk genoptryk 1979.

- Jacobsen, Henrik Galberg: *Ret og skrift. Officiel dansk retskrivning 1739-2005* I-II. Dansk Sprognævn's Skrifter 42. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2010.
- Jespersen, Otto: *Studier over engelske kasus*. København: Kleins forlag 1891.
- Ordbog over det danske Sprog*, udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. 1918–1956.
- Syv, Peder: Nogle betenkninger om det cimbriske sprog, 1663, i *Danske Grammatikere fra Midten af det syttende Aarhundrede til Midten af det attende Aarhundrede* I, s. 75-272. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1923, fotografisk genoptryk 1979.
- Sørensen, Axel: Udsagnsordenes flertalsformer. En redegørelse. *Dania* 7, s. 145-209, 1900.
- Sørensen, Axel: *En Ariadnetråd gennem en sproglig labyrinth i spørgsmålet om fortids-tillægsmåderne til velvillig overvejelse for vaklende*. København: Lehmann & Stages Forlag 1902.
- Togeby, Ole: *Fungerer denne sætning? Funktionel dansk sproglære*. København: Gads Forlag 2003.
- Wiwel, H. G.: *Synspunkter for dansk Sproglære*. København: Det nordiske Forlag 1901.

Eva Skafte Jensen

Lis Møller, Andreas Hjort Møller, Lea Grosen Jørgensen, Simona Zetterberg-Nielsen og Berit Merete Kjærulff: Middelalderisme i dansk romantisk litteratur. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag 2023. 560 sider. Illustreret. ISBN: 978-87-7219-530-8. Vejl. pris kr. 449,95 kr.

Gennem hundrede år fra midten af det 18. til midten af det 19. århundrede udgør dyrkelsen af vikingetid og middelalder en dominerende strømning i dansk litteratur. Man kan som eksempler blot nævne gyldne højdepunkter som Ewalds dramaer *Rolf Krage* og *Balders Død*, Oehlenschlägers brug af folkeviser og sagnmotiver i *Digte 1803*, Grundtvigs tolkninger af den nordiske mytologi og Ingemanns i både samtid og eftertid så yndede historiske romaner. Tidligere har man overvejende beskrevet genopdagelse, genbrug og genfortolkning af nordisk fortid som et, omend særdeles vigtigt, del-aspekt af guldalderens hele opgør med oplysningstanken og af fantasiens oprør imod klassicismens rigide regelæstetik; men i den publika-

tion, som her skal beskrives og drøftes, vendes proportionerne om. *Middelalderisme i dansk romantisk litteratur* skal, hedder det nemlig indledningsvis, gøre den litterære dialog med middelalderen til et forskningsmæssigt hovedaspekt. Bogen skal derved udfylde et tomrum i dansk litteraturhistorieskrivning og, som det hedder, forsøge at »gøre dét synligt, der hele tiden burde have været åbenlyst« (13). Hensigten er, overordnet set, at præsentere en ændret vinkel på den litteratur, som man i litteraturhistorien sædvanligvis kalder universalromantik, nationalromantik, poetisk realisme og romantisme eller muligvis (uretfærdigt og skævt) har klassificeret som dansk Biedermeier.

Som baggrund for publikationen og projektet bag denne, »Middelalderisme i dansk romantisk litteratur (2018-22)« ledet af professor Lis Møller, anføres, at vi igen i vores egen tid fantasierer på livet løs om middelalderen, hvad enten denne »opfattes som en mørk, barbarisk og voldelig tid eller snarere forbindes med heltemod, ridderlighed og eventyr« (14). Denne afgørende polaritet går igen i nyere forskning, hvor f.eks. David Matthews skelner mellem »grotesk« og »romantisk« middelalderisme. Førstnævnte genskaber middelalderen som en kontrast til en oplyst, civiliseret og human nutid, mens sidstnævnte omvendt opfatter visse aspekter af middelalderen, f.eks. dens heroisme, i et langt mere positivt lys og ligefrem omfatter epoken med beundring og nostalgi (26f). Om de to divergerende opfattelsers fortsatte liv i nutiden vidner til den ene side voldsomme og derfor voldsomt populære film og tv-serier, til den anden side fredeligere fænomener såsom vikingetræf og middelaldermarkeder med dertil hørende spektakulære ridderturneringer, uden blodsudgydelse.

Genopdagelse, genanvendelse, nytolkning af og fantasier om den europæiske middelalder har som forskningsfelt gennem de sidste fem årtier stået stærkt i den engelsksprogede verden. *Medievalism* i engelsk romantik, samt i engelsk litteratur generelt, er efterhånden overordentligt velbeskrevet. Derimod leder man, siger bogen, »forgæves efter en samlet fremstilling af middelalderismen i den danske romantiske litteratur. Hvorfor har ingen fundet det umagen værd at kortlægge denne tendens i dansk kontekst?« (20). Det bedste svar herpå kan være, at man i forskningen da så sandelig konstant har været opmærksom på den omtalte strømning. Man – og det vil her, nævnt i kronologisk orden, sige Paul V. Rubow i 1923, Helge Toldberg i 1944, Flemming Lundgreen-Nielsen i 1968 og Sune Auken i 2005, men andre kunne nævnes – har bare traditionelt kaldt den noget andet end lige 'middelalderisme'.

Denne malabariske neologisme (på dansk) defineres kort som »middelalderen efter middelalderen« (13), men længere som beskæftigelse med middelalderen inden for et kontinuum, som rækker fra middelalderstudier til den førømtalte genopdagelse, genbrug og gentolkning. Der var tale om en fælles interesse for

middelalderens litteratur, billedkunst og arkitektur, anvendt i det nordvestlige Europa som våben i en offensiv mod især fransk kulturdominans. En kollektiv inspiration fra middelalderen skulle revitalisere poesien (19). Middelalderen skulle, som det i bogen generaliserende hedder, »genfortrylle en affortryllet nutid« (29).

Når bogens forfattere ikke har fundet det tilstrækkeligt, ligesom tidligere, at tale om f.eks. »dyrkelse« af oldtid, vikingetid og middelalder i dansk litteratur, men i stedet har valgt direkte at importere og delvis fordanske den engelske term, skyldes det et overordnet ønske om at »se dansk romantik i en bredere nordvest-europæisk kontekst, ikke kun som en tysk eksportvare, der i Danmark fik en særlig national udformning« (22). Danske romantikeres af middelalderen inspirerede værker bør ses som en del af en bredere europæisk strømning. Det betyder, betyder man straks, imidlertid ikke, at 'middelalderisme' fra nu af skal erstatte romantikbegrebet – »romantik er mere end middelalderisme, ligesom middelalderisme ikke er forbeholdt romantikken« (35) – men det indebærer, at dansk romantik skues i middelalderismens optik, hvorved det måske kan vises, hvorledes denne optik »samler tendenser, påvirkninger og udviklinger i et nyt mønster. Kendte og kanoniserede værker indgår i nye konstellationer, ligesom oversete værker kan trækkes frem af glemslen.« (35)

Et glimrende eksempel herpå leverer Andreas Hjort Møller i kapitlet »Vikinger og skjalde hos Mallet og Gerstenberg«, som portrætterer to nøglepersoner i den tidligste europæiske middelalderisme. Franskmanden Paul-Henri Mallet bidrog ved sin *Introduction à l'histoire de Dannemarc* (1755, året efter oversat til dansk) og sin antologi (1756) med oversatte stykker af Den Poetiske Edda og Snorris Edda samt en række oldislandske skjaldedigte til den fremvoksende internationale interesse for Nordens oldtid og vores middelalderlitteratur, og i Heinrich Wilhelm Gerstenbergs *Gedicht eines Skalden* (»Et skjaldedigt«, 1766) skabtes en emblematisk figur, barden, som hurtigt skulle blive det både tyske og danske sidestykke til Ossian.

Baggrunden er, viser bogen i et indledende kapitel, den vigtige kendsgerning, at digtere og andre åndspersonligheder havde opdaget det oldnordiske længe inden årene omkring 1800. Det er derfor fejlagtigt, som Georg Brandes i hans *Hovedstrømninger*, at forklare interessen for vikingetid og middelalder som en reaktion på primært Napoleons fremmarch, der gjorde en ende på 1700-tallets kosmopolitisme og fik kulturlivet til at trække sig tilbage i nostalgisk dyrkelse af hjemlige nationale værdier. Nej, opdagelsen af det nordiske tog sin begyndelse i det levende kosmopolitiske miljø i København mellem 1750 og 1770 (25), og »middelalderisme er som sådan ikke snævert knyttet til en bestemt ideologi eller en bestemt form for litteratur«. Begejstringen for middelalderen finder man således, noget

senere, på begge sider af litteraturhistoriens traditionelle skel mellem universal- og nationalromantik, en sontring, som bogen af samme grund vil kunne medvirke til at bløde op.

Fra 1770'erne og 80'erne fokuserer Simona Zetterberg-Nielsen med rette på Peter Frederik Suhm, dog ikke i dennes egenskab af historieskriver, ej heller som aktiv importør af keltisk eller påstået keltisk arvegods (jf. Flemming Lundgreen-Nielsen: »P.F. Suhm som dansk Ossian-pioner i 1771«, *Danske Studier* 2016, s. 122-158), men som forfatter til en række fiktionsværker med middelaldermotiv, først *Sigrid eller Kierlighed Tapperheds Belønning* (udgivet anonymt 1772), siden romanerne *Euphron* (1774), *Gyrithe* (1774), *De tre Venner* (1775), *Signe og Habor* (1777) samt *Alfsol* (1783). Hans prosafortællinger er overvejende baseret på Saxos *Gesta Danorum*, men Suhms romaner gør begivenhederne sammenhængende gennem psykologiske forklaringer og fremlægger samtidig et andet kvindesyn end det, man finder hos Saxo, idet de kvindelige protagonister fremhæves som initiativrige og handlekraftige. Rent fremstillingsmæssigt har Suhm tydeligt nok lært meget af sagalitteraturen, og i sin fiktionsprosa evnede han at udfolde alt det, historieskrivningen ikke tillod. Fri bearbejdelse af kilderne og promovering af hans ideologiske dagsorden gik hos ham hånd i hånd med »et idealiseret og ophøjet billede af det nordiske folk både gennem persontegningerne og sproget« (135f).

To femtedeile af *Middelalderisme i dansk romantisk litteratur* er skrevet af Lis Møller, som selv bidrager med en grundig belysning af folkevisernes genkomst og leverer skarpsindige læsninger af balladepåvirkningen hos Oehlenschläger i *Digte 1803* med »Ellehöien« som hovedeksempel. Det er også hende, der i et senere kapitel kortlægger brugen af genren *romanze*, dvs. »et strofisk, episk-lyrisk kunstdigt, ofte, men ikke nødvendigvis, med et stærkere lyrisk islæt end de 'rigtige' folkeviser« (336). Hovedstykket er her igen af Oehlenschläger: den mesterlige versfortælling *Helge* (1814). I direkte fortsættelse heraf analyseres Ingemanns romance »Kong Valdemars Jagt« og sammes romance-kreds *Holger Danske* (1837), idet sidstnævnte anskues som et koncentrat af den romantiske middelalderismes konstituerende komponenter. Her »får vi et glimt af det førkristne Norden, korstogene og mødet med den orientalske verden samt ridder-skabet med dets troskabskodeks og tvekampe til forsvar for en dames ære, og her optræder både skikkelser fra middelalderens historie og fra dens sagnverden.« (358)

Mest overbevisende som litteraturhistoriker er Lis Møller dog i et kernekapitel om Ingemanns tidlige »eventyrlige« forfatterskab, hvor der teoretisk knyttes an til Tolkien, og hvor hun i sine fine læsninger af *De sorte Riddere* (1814), *Reinald Underbarnet* (1815) og hans på bornholmske sagn baserede *De Underjordiske*

(1817) formår at trænge i dybden uden at forfalde de psykoanalytiske greb, der ellers muligvis kunne have været nærliggende. »Nogen burde se nærmere på Ingemanns ungdomsværker«, skrev Flemming Lundgreen-Nielsen profetisk i 1996 i sin artikel »Den fortrængte Ingemann« (Henrik Blicher (red): *Som runer på blad*, s. 75-92). Nu er det så forsøgt, på ny kunne man sige, og gennemført på en forskningsmæssigt eksemplarisk måde.

Forskningsprojektets målsætning om at lade kendte og kanoniserede værker indgå i nye konstellationer synes at være stødt på hindringer, hvor det gælder så grundigt beskrevne felter som Oehlenschlägers ungdomsværker, her især *Vaulundurs Saga*, og Grundtvigs beskæftigelse med den nordiske mytologi og *Beowulf*. Disse to opgaver varetages af Lea Grosen Jørgensen, som, hvad den ene angår, forståeligt nok har svært ved at føje nyt til eksisterende forskning, og som, da hun kommer til den anden, står med det problem, at Grundtvigs middelalderisme netop er meget grundtvigsk, fordi middelalderstudierne hos ham falder sammen med middelalderbrug og middelalderfortolkning. Bedst forekommer her den ret generelle beskrivelse, at Grundtvig nok anerkender mytologiens historiske relevans; »men i stedet for at tolke den udelukkende som et historisk levn betragter han den som et poetisk værk, der giver os et indblik i fortidens tankesæt.« Set i dette perspektiv fører Grundtvig i og med *Nordens Mytologi* (1808) an i hele »skreddet fra historisk til en mere litterær, filologisk og endda antropologisk mytfortolkning« (374).

Nærværende anmeldelse har endnu ikke omtalt bogens femte forfatter. Det er Berit Merete Kjærulf, som medvirker med et kort underafsnit om de politiske aspekter af Levin Christian Sanders skuespil *Niels Ebbesen af Nørreriis* (1797), men i et senere kapitel viser, hvordan »den middelalderistiske litteratur«, her i romanens og dramaets form, i 1830'erne og kraftigst i 40'erne, bliver brugt til at forhandle komplekse problemstillinger i relation til forholdet mellem konge og folk og til at tematisere nye politiske ideer i en dansk kontekst. Litteraturen får her lov at interagere polemisk med samtiden. Den bliver desuden et vigtigt supplement til historieskrivningen og giver os »indblik i de overvejelser, som gik forud for overgangen til konstitutionelt monarki i 1848.« (461) Kapitlet bør især roses for sin fremdragelse dels af det anonymt forfattede skuespil *Marsk Stig* (1834), dels af Johan Moses Hollard Nielsens roman i tre dele *Ridder Niels Ebbesen, Danmarks Befrier. En historisk romantisk Skildring fra Middelalderen* (1847-48). Begge tekster diskuterer, ret så eksplicit, temaet magt og styreform, idet de helt i Junigrundlovens ånd sonderer mellem patriotismen, som vil sætte kongen i centrum, og den nationalisme, som baserer sig på ideen om folket.

Bemærk i øvrigt her årstallene: Romantikken synger nu på sit allersidste vers. Belysningerne af middelalderdyrkelsen i det 19. århundredes danske litteratur

slutter da også meget betegnende med Lis Møllers redegørelse for tankerne bag Svend Grundtvigs store projekt *Danmarks gamle Folkeviser* og læsninger af to folkevisebaserede Marsk Stig-dramaer, det ene af Carsten Hauch, det andet af Mathilde Fibigers storesøster Ilia Fibiger, men begge fra 1850, hvorfra der så ikke er langt til det moderne gennembrud, som jo gav dansk middelalderisme dødsstødet.

Mindre klar forekommer værket i sin afgrænsning bagud. Afsættet vælges som nævnt i to årtier efter 1750, hvor det tysksprogede litterære miljø i København for en tid blev et europæisk kulturmidtpunkt: »Hvis København nogensinde har været *in* i Europa, så var det i de cirka tyve år fra 1750 til 1770.« (68). Men titlen lægger samtidig op til en anden afgrænsning, omkring året 1800. På sidste side hedder det (som et kompromis?), at »digtere og forfattere i det sene 1700-tal og begyndelsen af 1800-tallet« var »de første til at få øje på mulighederne og fascinationskraften i middelalderstoffet« (520). Det kan ligne oprettelsen af et tredje interval. Undervejs (490) opereres sågar med tidsrammen 1750-1850. Så hvad skal man som læser tro?

Mens læseren således får tilbudt tre-fire kronologiske rammer for dyrkelsen af middelalderen i dansk litteratur, søges man nærmest holdt i et jerngreb, hvad angår terminologien. Bogen fastholder i overskrifter til kapitler og underafsnit de i dansk kontekst nye begreber 'middelalderisme' og 'middelalderistisk', og på brøtekstens niveau tales der konsekvent om middelalderisme som en art væsenssegenskab ved forfatterskaber og enkeltværker. Mest udpræget virker tilbøjeligheden til selvforstærkende begrebsrytteri i bogens kapitel 13, »Politisk middelalderisme i enevældens sidste årtier«, hvor der uden variation tales om »den middelalderistiske litteratur« som en én gang for alle fastslået, afgrænset størrelse (437, 440, 442, 451, 456, 458, 459, 460). Metodologisk betragtet gør bogen sig her skyldig i en velkendt, men problematisk manøvre, idet tendensen eller strømmingen gøres til en definerende egenskab ved en bestemt gruppe af værker og forfattere. Andetsteds tales der, lige så løst, om »middelalderistiske« tekster (397), romaner (431), dramaer (171, 479), eventyr (298), eller generelt om specifikke hovedkendetegn ved al »middelalderistisk fiktion« (433).

Bogen definerer som allerede nævnt, i kapitel 1 (13) samlet 'middelalderisme' som betegnelse for »genopdagelse, genbrug og gentolkning af og fantasier om den europæiske middelalder i en post-middelalderlig tidsalder« (citeret efter Louise d'Arcens i indledningen til *The Cambridge Companion to Medievalism*, 2016), og Lis Møller uddyber klogt, når hun på det foreliggende værks sidste sider som »selve definitionen« (!) på fænomenet middelalderisme skriver, »at den ikke skildrer middelalderen, 'som den var', men skræver over to tidsaldre: middelalderen, som det middelalderistiske værk henter stof og inspiration fra, og værkets egen

samtid, som værket genfortolker middelalderen i lyset af.« (519f). Også midt inde i værket finder man udspil til en forklarende definition, når der ved slutningen af samme Lis Møllers redegørelse for Oehlenschlägers ungdomsværker står, at disse »befinder sig i krydsfeltet mellem den groteske, gotiske middelalderisme og så den romantiske, idealiserede middelalderisme« (297). Men her bliver 'middelalderisme' jo altså netop to ting og ikke én. Man kan kun bifalde disse forsøg på nuancering og præcisering af begrebet. Men der er unægtelig god grund til at anholde en passage i Lea Grosen Jørgensens kapitel omkring Grundtvig. Her hedder det, at digteren i sit efterklangsdigt til heltekvadet *The Battle of Brunanburh* »mere eller mindre« italesætter selve fænomenet:

Det er en middelalderisme-tekst, idet den bygger på et værk fra middelalderen. Det er et tilbageskuende værk, som forholder sig til »Fædres Kæmpevis« og priser det originale, angelsaksiske kvad. Med sit metapoetiske indhold er teksten samtidig en forsvarstale for den grundtvigske middelalderisme, hvor faglig kunnen og fantasifuld meddigtning ikke udelukker, men derimod supplerer hinanden. (388f)

Umiddelbart inden denne passage, som ganske rigtigt kan læses som en formel for genopdagelse, genbrug og genfortolkning af fortiden, virker det imidlertid, som om Lea Grosen Jørgensen metodisk set går med samlede ben i spinaten: »Grundtvig bruger ganske vist ikke ordet middelalderisme« (388). Nej, netop ikke, glo- sen er en nutidig retrospektiv litteratur- og åndshistorisk betegnelse. Bogen bytter her om på beskrivelsesdiskursen og forskningsobjektets diskurs. For øvrigt ville Grundtvig næppe have brudt sig om en begrebsdannelse, som hæfter suffikset »isme«, brugt i græsk, latin og fransk, på et hjemligt, fortroligt ord. Og måske havde det klædt projektet at sondre klarere mellem dengang og nu, netop når det drejer sig om ham, en mastodont, »uomgængelig hovedfigur i middelalderstudier og dansk middelalderisme« (363). Grundtvig gik jo nemlig bestemt ikke af vejen for at spejle sin egen tid i den nordiske fortid. Han mente at kunne se aspekter af kristen tænkning foregrebet i det hedenske univers og lignede derved Snorri Sturluson, i hvis *Edda* forskere som Anne Holtmark og Annette Lassen netop har afdækket centrale kristne træk. Snorris værk, som var tænkt som en lærebog for vordende skjalde, præges af »historieforvirring« (44), bemærker bogen korrekt. Men det vidner om begrænset kendskab til islandsk middelalderlitteratur, når man skriver, at Snorri »offentliggjorde« sit værk (sst.) på et tidspunkt, hvor fænomenet 'offentlighed' endnu ikke fandtes.

Middelalderisme i dansk romantisk litteratur begrundet sin berettigelse, når det i begyndelsen af dens epilog så rigtigt hedder, at »Middelalderisme er en

helt markant tendens i dansk litteratur 1750-1850« (490). Samtidig indrømmes det, at bogen »kun har behandlet et udsnit af de værker, der på den ene eller den anden måde drømmer om middelalderen«. Til de mest påfaldende fravalg hører Oehlenschlägers monumentale saga-tragedie *Kiartan og Gudrun*, 1848, som kun nævnes helt en passant (461); men værket forbigår også, og helt uden begrundelse, Poul Martin Møllers *Ejvind Skaldaspiller*, skrevet i Købelev 1816-17, Henrik Hertz' digt *Tyrving* (1847) og – mere uforståeligt – Carsten Hauchs to prosaværker *Saga om Torvald Vidførle* (1849) og *Fortælling om Haldor* (1864). Man vover den formodning, at den selektive omgang med sagapåvirkninger og sagaefterligninger i det 19. århundredes litteratur skyldes forskernes mangel på kompetencer i det norrøne sprog og derfor i sidste ende kan føres tilbage til afskaffelsen af oldislandsk som obligatorisk disciplin i danskfaget i København og Aarhus omkring 1970. I den afsluttende perspektivering til nutidens omgang med fortidsstof mangler for øvrigt Villy Sørensens *Ragnarok. En gudefortælling* (1982) og den fjerde og sidste afdeling af Maja Lee Langvads debutværk *Find Holger Danske* (2006). Hvori det bl.a. hedder (52): »Vi ønsker at genskabe normalt tilstande i Danmark. Vi vil forsvere og hævde Holger Danskes ret til sit eget land. Danmark er Holger Danskes land og ikke allemandseje. Jo flere lovindgreb der tilgodeser Holger Udanske og Holger Nydanske på bekostning af Holger Danske, desto større bliver Holger Danskes forbitrelse. Det er tid til et frisk pust over Danmark.«

Det i Aarhus domicilerede projekt om dialog med vikingetid og middelalder fortjener at blive modtaget som et frisk forskningsmæssigt pust til den danske litteraturhistorieskrivning. Værket fremtræder veldisponeret og velredigeret, og dets læsninger af forfatterskaber og værker udmærker sig ved saglighed og grundighed. En særlig kvalitet repræsenterer de farverige illustrationer, der er anbragt lige netop dér, hvor de kan give fremstillingen et lille ekstra løft. Man undrer sig heller ikke spor, når man i kolofonen ser, at Carl-H. K. Zakrisson har været medansvarlig for omslag, tilrettelægning og sats.

Detaljekritikken må derfor blive en afsluttende tilføjelse. Umberto Ecos roman *Rosens navn*, et hovedarbejde inden for den moderne middelalderisme, udkom på italiensk i 1980, ikke som anført i 1983 (14). Ragnhild Langkjær, som nævnes brat, uden præsentation (464), og mangler i navneregisteret, forestod udgaven for Dansklærerforeningen (i 1943 og 1957) af Henrik Hertz' folkevisebaserede drama *Svend Dyrings Hus*, der i øvrigt gøres til genstand for en både indgående og oplysende analyse. Og Ferdinand Bræmers *Slaget paa Gratehede* (1828) kan ikke på samme tid være en roman (442) og et skuespil (443).

Erik Skyum-Nielsen

Markus Floris Christensen og Anders Ehlers Dam (red.): Angst i dansk litteratur. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag 2023. 334 sider. ISBN 978-87-7219-193-5. Vejl. pris 299,95 kr.

Denne anmeldelse af en meget aktuel antologi *Angst i dansk litteratur*, som Aarhus Universitetsforlag udgav sidste år, kunne hedde: »Angst eller bange«. Den fanger tidens trend med angst, skrøbelighed og mistrivsel, herunder fremtids- og klimangst, og vil med sine 13 gode artikler give inspiration til litteraturhistoriske forløb omkring angst på flere uddannelser.

Hvad der startede som *Begrebet Angst* hos Kierkegaard 1844 er nu 2024 ikke længere et begreb, men snarere et fænomen, 'fænomenet angst', som meget forskelligt falder ind under, fx at man frygter noget eller er bange for noget. Sådan er det ikke formuleret i indledningen til den konferencerapport, bogen også er, redigeret af Markus Floris Christensen og Anders Ehlers Dam. Her står der: »Litteraturen giver altså ikke endegyldig klarhed over, hvad angst er, men den undersøger, hvad angst gør – og hvordan angst er blevet oplevet, fortolket og fremstillet gennem historien« (s. 25). Nærværende anmelder ville ellers, ved netop en sådan publikation, gerne have haft en klar redegørelse for, hvad angst er, da han personligt ikke kender meget til den, eftersom man ikke mente at have den slags i den klasse, han voksede op i. Om han, som jeg, så er den rigtige anmelder af bogen, kan derfor diskuteres, men jeg vil så i stedet gerne vide, hvad der kan siges om den ud fra, hvad angsten gør, og hvordan den er blevet oplevet – og derfor fortsætter jeg med at redegøre for bogen og vurdere den. Og det skal siges, at jeg ved endt læsning har fået ændret mit syn på meget, der vedrører angst, og føler mig godt oplyst om fænomenet angst. Jeg opfatter derfor min opgave som anmelder her i store træk at referere problemstillingerne i de tretten artikler og evt. udvide deres litteraturhistoriske pointer. Da disse artikler er så lidt internt fagligt polemiske, fortsætter jeg i deres ånd.

Hele bogens 'hvad, hvordan og hvorfor' kan hurtigt besvares. Materialet er dansk litteratur i udvalg efter hvor ordet angst eller lignende bliver nævnt. Denne forekomst bliver undersøgt i dens litteraturhistoriske horisont, og det sker ud fra en nutidig interesse for angsten, som synes tiltagende i samfundet. Altså et aktuelt værk ud fra forestillingen om SAGEN i litteraturen som det væsentligste ved den og ikke litterariteten, dens måde at være litteratur på. Indledningen kunne godt have oplyst om principperne for de deltagende artikler. Er de fx forlængelser af de oplæg, som blev holdt på konferencen, og hvad drejede de debatter, de udløste, sig om? Konferencen blev afholdt 17.-18. juni 2021 på Institut für Dänisch ved Europa-Universität Flensburg. Hvordan blev udvalget af forfatterskaber til ved konferencen, hvilke forskere blev hyret og efter hvilke principper? Blandt andet

undrer det mig, at man ikke har kunnet finde plads til Jakob Knudsens roman *Angst – Mod* (1912-14)? Hans navn nævnes dog en passant i indledningen, men mere bliver det ikke til.

Bortset fra disse mangler er den »kontekstualiserende« indledning meget udførlig og velanbragt. Udover at angive den tematiske kerne i de 13 følgende artikler, som jeg også vil give mit bud på om lidt, så taler indledningen, ligesom mange af de følgende artikler, om angsten som et gådefuldt fænomen, der først lammer sproget og derpå rejser det igen i et litterært udtryk. Denne forvandling af angsten ind i et æstetisk udtryk er en kongstanke i indledningen, hvor man dog undlader at spørge til det æstetiske udtryks virkelighedskarakter. Er det selve angsten, vi møder i litteraturen eller bare et udtryk for den, en repræsentation af den, eller med andre ord: hvor meget virkelig virkelighed er der i det, vi læser, ofte skrevet bag efter som sammenfatning af erfaringer? En af artiklerne nævner, at 'angsten er et adelsmærke', fordi den kræver refleksion. Betyder det så, at det at bruge ordet 'angst' er måde at stemple en oplevelse op i kvalitet? Men hvad er da angst? Ja, lægger man de udsagn sammen, som de 13 artikler kommer med som svar på dette spørgsmål, så må man overordnet sige, at fænomenet angst dækker over en uro i sindet, en forskydning i jeg'et, så det ikke føler sig identisk med sig selv, eller en tilstand der kan udvikle sig til en psykisk sygdom. Alt i alt en rædsel for at miste sig selv i levende live.

Indledningen redegør desuden godt for fremkomsten af de forskellige videnskabers tilgang til tilstanden angst, det være sig neurovidenskab, biologi og psykologi, men den koncentrerer sig forståeligt nok om humaniora, hvor angsten, som det siges, er en »mestertrope« i litteraturen, ja enkelte forskere har endda kaldt det 20. århundredes litteratur for »angstens litteratur«. Det litteraturhistoriske perspektiv understreges også ved, at det diakrone forfølges i motiverne omkring angst. Hertil kan man dog sige, at man får besynderligt lidt at vide om, hvad angst egentlig er i de tretten artikler. Man sidder efter endt læsning tilbage med fornemmelsen af, at angst er umulig at sammenfatte som begreb, men snarere er en stemningsfarvning, som man kan anvende beskrivende næsten som 'tungsindig' eller 'oprevet'.

Den første artikel i bogen er Jacob Bøggilds om H.C. Andersen. Bøggild interesserer sig særligt for, om man kan sige, at Andersen foregreb Kierkegaards *Begrebet Angst*. Han følger angsten som motiv i en række af Andersens historier, og viser hvordan uforarbejdede romantiske oplevelser kan udmønte sig i en angst, der kan ligne svimmelhed. Ved at koncentrere sig om uskyldens angst fx hos Gerda i »Snedronningen« mener Bøggild at have godtgjort, at Andersen faktisk foregreb Kierkegaard ved før ham at have indset, at uskylden rummer en angst.

Således er der lagt op til Isak Winkel Holms behandling af *Begrebet Angst* under synspunktet, at angst er en særlig 'sitren', hvor den ubestemte er en angst for

intet, medens den bestemte er en frygt. Udtrykket 'Zittren' knytter sig til *Frygt og Bæven* (1843), hvor Abraham bæver forud for søneofringen. Denne fremadrettede bekymring kalder Winkel Holm med hjælp fra filosofen Peter Sloterdijk for katastrofeangst, og finder, at den gør Kierkegaard relevant i den moderne verden i dag fx i dens klimaangst. Gennem overvejelser over skæbnen og geniet når artiklen frem til *Begrebet Angst's* slutning, hvor angst både er sygdommen og dens kur. Man kan således frelses ud af »katastrofiseringen af angsten« ved troen. (I parentes bemærket er det, hvad Jakob Knudsen kaldte »Mod«). Denne sidste 'tro' er imidlertid svær at anvende i klimadebatten, hvad der vises ved, at artiklen bevæger sig rundt om Inger Christensens *alfabet* (1981) og Ørntofts *Digte 2014*. Opsummerende hævder artiklen, at Kierkegaards katastrofeangst kan hjælpe os i nutiden med at leve på kanten af en katastrofe.

Annegret Heitmann spørger i sin artikel til en række kvindelige forfattere omkring 1900, hvorledes de har det med angst, og om den ikke betyder mere, end Pil Dahlerup var inde på i sit betydningsfulde værk *Det moderne gennembruds kvinder* (1983), der mere så på dannelsessiden af det kvindelige livsforløb? Heitmann taler om angsten som en »basisemotion« (s. 76), der er svær at beskrive, men som fylder en del i disse kvinders litterære værker fx som angstscener. Erna Juel-Hansen skriver om en seksualangst, da en fedladet mandsperson gør voldssomme tilnærmelser. Illa Christensen om en ældre læges kys og det traume, det skaber i hende. Begge må overvinde deres angst for at komme videre i livet. Adda Ravnkilde skriver sig i *Tantaluskvaler* ud af sin angst. Olivia Levison beskriver i *Konsulinden* (1887) en kvindeskæbne, der gifter sig rigt med en frastødende mand, der dog dør og overlader hende en del penge, som hun giver ud i velgørenhed ledsaget af en latter, der afslører en angst skabt af selvbetragtning. Amalie Skrams hovedperson i *Professor Hieronimus* (1895) lider af en livsangst, der ligeledes, som de foregåendes, skal overvindes for at kvinderne kan komme videre. Angsten er således kun en fase i kvindernes liv. Kierkegaards angstbegreb spiller ingen rolle, nej angsten er her kønsspecifik og social, og er et led i kvindernes liv, der skal overstås i opbygningen af den nye kvindelighed.

Mange af artiklerne opsøger ordet 'angst' i de analyserede værker og vurderer, hvor mange gange ordet forekommer som en slags indikator for indstillingen på angst i værket. Det siger en del om, hvor meget forskelligt ordet skal dække. Således også hos Anna Sandberg, der skriver om Herman Bangs sene værk *Sælsomme Fortællinger* (1907). Hun starter med Bangs angst-erfaring fra Dybbølsløsten under tilbagetoget fra stillingerne, og viser, hvordan angsten er en impuls til at skrive i *Tine* (1889). Derpå kaster hun sig over de sælsomme fortællinger og analyserer, hvordan Bang både undersøger angsten efter 1900 og selv forsøger af skabe fortalte forløb, som skal ængste læseren, der konkret skal gribes af angst.

Den verden, de tre fortællinger foregår i, er på grænsen mellem det forståelige og det irrationelle, hvor død, vold og skyld krydser hinanden. Angsten er en menneskelig affekt, og forfatteren søger billeder fra et undersøisk dyreliv for at finde rammende udtryk for den. Bang eksperimenterer i denne fase af sit forfatterskab med det absolutte og ekstreme som ondskab, angst og død. Forsøget på en virkingsæstetik driver novellerne i retning af den fantastiske genre, der vil rejse gysset som virkelighed i læseren. I dette står Bang, så vidt jeg kan overskue, ganske alene med at stræbe efter at gøre angsten medoplevelig for læseren som en slags teaterets æstetik overført til litteraturen.

Rækkefølgen af artiklerne er jo tilstræbt litteraturhistorisk, men der også en 'atmosfære'-grund til, at Anders Ehlers Dams artikel om *De Dødes Rige* (1912-17) følger lige efter artiklen om Bangs voldsomme stemningsrapport fra tiden inden 1. verdenskrig. Også Pontoppidans roman er en atmosfærebeskrivelse af en angst, der ligger i luften, »den tunge Tordenluft« som i *De Dødes Rige* præger tidsrummet 1901-12. Dam spørger præcist til, hvordan skildringen af denne atmosfære finder sted hos Pontoppidan? Og han svarer, ikke ved analyse men ved kombinationen af indlagte fortællinger om personerne, især Torben og Jytte. Torben registrerer så at sige for forfatteren tidens overfladiskhed, bag hvilken en angst trives stumt som fx Jyttes, hvis liv hæmmes af hendes egen indre stumhed, der holder hende tilbage fra at udfolde sin kvindelighed, som i en slags livsangst. Op mod denne angst, som har bredt sig over hele samfundet som en angst for at tage livet på sig med dets iboende tragik og lidelse, der søges skjult i fornøjelser og medieunderholdning – op mod denne truende undergang kommer så romanens slutning, som Dam læser som en bevidst utopi, der ikke bare er påklisset for at få en slutning. Den er sådan set det skjulte håb, tiden er blevet kritiseret ud fra gennem hele romanen. Der sker blot det, at den her, fra at have været skjult, afdækkes. Virkelig en god forklaring på den omdiskuterede finale.

Af de tretten absolut gode artikler er der især to, jeg sætter særlig pris på. Den ene er Rasmus Vangshardts om ekspressionismen og angsten, og den anden er Sophie Wengerscheids behandling af fremtidsangsten hos blandt andre Jonas Eika. Fælles for de to artikler er, at de fra forskellige sider åbner mulighed for modholdninger til angsten. At de har modet til at antyde, at angsten også kan være en trend i tiden, det særlige krydderi som speeder kunsten op. Allerede Sophus Claussen havde blik for det hos Herman Bang, som han var roadie for i Paris i 1893, og som han senere kaldte 'saa sund en syg'.

Fornuftigt har Rasmus Vangshardt givet sig til at læse erindringer fra ekspressionismetiden fx Johannes Weltzers og Jørgen Bukdahls. Ud fra disse koncentrerer han sig om en gruppe studerende, der hang ud med hinanden på frokoststuen ved Københavns Universitet, kaldet Kannibalen. Disse studerende blev senere

berømte: grundtvigianeren Jørgen Bukdahl, ekspressionisten Rudolf Broby Johansen, digterne Emil Bønnelycke, Tom Kristensen og Johannes Weltzer, omgivet af folk som Hans Scherfig, Jens August Schade og Frederik Schyberg. Ud fra to sætninger hos Weltzer spørger Rasmus Vangshardt så, hvad forholdet mellem ekspressionisme og angst var? De to ufuldstændige sætninger er: »Kær er mig Uro og lange Rejser« og »Frygtløs i Dagenes Vold«. De synes ikke at tage angsten i uroen eller i dagene særlig højtidelig. I ovennævnte gruppes daglige omgang knyttede deltagerne da også belejligt angst-ordet fra 1. verdenskrig til deres egen sjælelige uro, så de både frygtede angsten i sjælen men også legede med den. Angsten er således for dem ikke nødvendigvis ond, men også en form for vellyst, der kan bruges til at producere kunst. Vangshardt konkluderer, at angsten ikke som hos Kierkegaard og Heidegger er et eksistentiale, men en fase man gennemgår og kommer ud af blandt andet ved at skrive om den.

Marianne Stidsen sætter sig i artiklen »Mellem politik og eksistens« for at genlæse Ole Sarvig, som en af de digtere, der mest vedholdende har fået knyttet ordet angst til sit forfatterskab. Det gør hun ud fra Kierkegaards angstbegreb og forestillingen om, at det er i friheden, at angsten vokser. Friheden opleves i modernitetens samfund, der bliver mere og mere klasseløst. Stidsen fremhæver nu, at Sarvig har blik for såvel angsten i subjektet som dette subjekts placering i samfundstotaliteten, men man skal ind og læse Sarvigs symbolsprog med samtidens briller for at se det, og forstå udtrykkene i forhold til kredsen omkring Heretica og Vilhelm Grønbech. Gør man det og inddrager hans essayistik, hvor der både er historisk såvel som politisk bevidsthed, så ser man en langt mere nuanceret og knap så ængstet Sarvig. Mod slutningen af sit liv fremførte Sarvig en kristen salmedigtning og heri indser man, at kristendommen sættes op som en løsning på angstens problem, men Sarvig pointerer i Stidsens udgave, at det skal ske på moderne betingelser, kristendommen må komme i en ny og uventet skikkelse.

Anders Juhl Rasmussen skriver om Tove Ditlevsens forfatterskab mellem angst og psykose, mellem Kierkegaard og Freud og deres respektive forståelser af den tilstand, som Tove Ditlevsen selv flere steder kalder »sindssyge«. Men det er her også mængden af gange, hvor ordet angst bruges til at karakterisere tilstande under denne betegnelse, der nok peger på Kierkegaard, men især på ordet: eksistens. Men med reaktualiseringen af de tre sidste værker i forfatterskabet gennem deres oversættelse til engelsk og den gode modtagelse, de har fået, er der kommet ekstra fokus på den indre oprevethed, hun havde haft siden barndommen. Denne oprevethed er ukontrollabel og kan vel føre vedkommende hen mod det svimlende dyb som 'intet' er i Kierkegaards angst. Andre steder beskriver Ditlevsen angsten med en freudsk sprogbrug som en psykose altså en sammenblanding af fantasi og virkelighed forfulgt af tvangsforestillinger, som hun ikke kan komme ud af, og som

farver hele oplevelsen af omverdenen. Og hun kan også tale om sin »angstneurose«, der jo så at sige sætter de to diskurser sammen. Psykiaterne, der behandlede hende, tilskrev tilstanden »sjælelig belastning«, hvad hun jo også selv har fortalt at lide under i de tre nævnte romaner, hvor hun kun let har fikionaliseret sit eget privatliv. De kvindelige litterater, der tidligere har behandlet forfatterskabet har set et mere almindeligt presset og udfordret kvindeliv, og de har ikke fokuseret i særlig grad på angsten, hvad Rasmussen qua opgaven har sat sig for. I positiv forstand kan disse angsttilstande producere fortælling, hvor det er æstetisk opildnende, at fantasi, forestillinger og normalt adskilte livsområder glider sammen, men negativt er det som menneskeliv med fx forfølgelsesvanvid m.m. den »sindssyge«, som Ditlevsen havde fra barndommen af.

Den anden af redaktørerne, Markus Floris Christensen, har skrevet en artikel, som kan opfattes som indledning nr. 2 til hele projektet, konferencen og bogen, men altså placeret midt i bogen under overskriften »Angstens forvandlingsformer. Om litteraturens aktualitet i angstsamfundet«. Hovedsynspunktet er her, at litteraturen gennem sine beretninger om angsten kan få os til at begribe dens dimensioner. Det gør litteraturen ved at forvandle angsten til en æstetisk form, et udtryk. Således har litteraturen en central rolle i det moderne angstsamfund, hvor mange mistrives. Det er ikke en behandlende rolle som psykiaterens, men netop humanioras berettende og forstående rolle. Meget optimistisk skriver Christensen, at litteraturen som særsprog kan give indsigt i angstens fænomenologiske indhold. Men hvad er da angstens fænomenologi, hvordan træder angsten frem, når vi indtil nu har hørt den karakteriseret som sitren, svimmelhed, basisemotion, affekt, uro, stumhed, frihedstab, forvirring, utilpassethed, oprevethed som ikke kan kontrolleres, identitetsforskydning og endelig som hos Kierkegaard gennem refleksionen forbundet med menneskets ånd? Dette spørgsmål er stillet af mig nu i dag, april 2024, og er jo umuligt at besvare, men er bare mit forsøg på at sammenfatte angstens område. I artiklen går Christensen videre med at se på angsten poetiske forvandlinger hos Thorkild Bjørnvig og Inger Christensen, der begge hælder til troen på sprogets forvandlende og dermed 'helbredende' kraft. Som Georges Bataille citeres for: »Poesien løfter angsten ind i et andet domæne, hvor den lader sig begribe i på ny« (s. 227). Hvortil man vel må sige og håbe, at det er så vel, for ord er kun ord, og, som Heidegger siger, slet ikke min virkelige virkelighed, sådan som jeg sidder og læser ordene i det rum, jeg er omgivet af konkret, og som er min faktiske virkelighed. Men jeg medgiver Christensen denne flotte formulering, 'at angsten får sproget til at ske, når værket er gået i stå i selvreferentialitet'. Denne sætning er værd at tage med sig, når man skal sammenfatte forholdet mellem angst og litteratur. Angsten betragtes her som det virkelighedstilskud, som skal hjælpe litteraturen ud af dens litteraritet, og sætningen

er som sådan typisk for redaktørernes interesse i temaet angst netop er for sagen og ikke litterariteten.

Hvad sker der, når sex og lyst blandes med angst og vold. Det skriver Henrik Zetterberg-Nielsen om hos Svend Åge Madsen. Hvis man nogensinde har været nær Madsens ungdomsværker som *Lystbilleder* (1964) og *Liget og lysten* (1968), så ved man, hvor meget opmærksomheden på fikcionaliteten betyder i disse værker med deres konstante påpegning af, at de er litteratur. Det ser Zetterberg-Nielsen nu som en slags stillingtagen hos Svend Åge Madsen til de erotiske fantasier, hvoraf der to hovedtyper, dem som vi bruger imaginært til at opnå større lyst, men ikke ønsker opfyldt – og så de voldsfantasier, som kun ganske få ønsker opfyldt. Det kan koges ned til forskellen mellem de samtykkende og de ikke-samtykkende fantasier som en reduktion af følgende citat »mellem de konsesuale praksisser og non-konsesuale forbrydelser« (s. 242). Madsens bøger ses da som et forsvar for de harmløse erotiske fantasier, der ikke ønskes opfyldt, og det er det, fikcionalitetsopmærksomheden tjener til i værkerne. Det betyder dog ikke, at litteraturen og tv-serier ikke lærer os noget, det gør de, for de opbygger vores forventninger, og der må vi bruge fikcionaliteten til at holde volden på afstand. Fikcionaliteten skal mærkes i læsningen, og dermed eliminere angsten, så vi kan skelne mellem 'liget og lysten', en titel som efter denne artikel om angsten, lysten og fikcionaliteten har fået en ekstra tydelighed.

Lasse Gammelgaard skriver om Simon Grotrian og vil hos ham undersøge angstens rolle i forhold til det patologiske, det poetiske og det religiøse, eller med andre ord om angsten er sygelig, om angsten fremmer digtningen, og om den er medvirkende til det religiøse spor i Grotrians kunstneriske virke. Ifølge Gammelgaard arbejder Grotrian meget ud fra forgængere i poesien især den religiøse poesi, hvor han spejder efter revner for at fejllæse forgængerne og selv komme til med sin ironi. Derfor har han også en angst for at disse forgængere skal afsløre hans lån, hvad Gammelgaard benytter Harold Blooms 'angst for indflydelse' fra tidligere digtere til at godtgøre. Den kristendom, som Grotrian præsenterer, er en jordisk udgave, der forsøger at se det himmelske i det jordiske, og hvor der midt i smerten og angsten er et opløftende budskab, der hævder glæden midt i rædslen. Troens aspekter er smerten, tvivlen, kontakten og ekstasen, og de samles i den iværksættende angst, der kommer uden grund ud af sig selv, lige som hos Kierkegaard. Men mod denne angst rejser digtet sig, som en formulering, der begrænser angsten. Her kunne det være rart, tilføjer jeg, om Jakobs Knudsens angst var blevet inddraget som modbillede til Grotrians. Martin Luthers angst i værket *Angst* fra 1912, er fortalt til stede som angsten for Guds fravær, en angst, der slår op fra dybet af sindet, med en konkret sanselighed, som Gud også skal melde sig med, når han kommer i Martins sind som nærvær. Når Gud kommer, standser

angstens kvalmende anfald, for Gud er god og ikke ond. Simon Grotrian synes ikke i levende live at være nået frem til samme tiltro til Guds-instansens komme? Når Martin får ro i sindet som en næsten blivende overgang, som rummes i ordet »Mod«, så hænger det sammen med, at i han i overgangen til *Mod* skipper sin kritiske bevidsthed, den kritiske bevidsthed Grotrian i høj grad bibeholder i sin ironiske praksis over for tidligere kristnes udsagn. Martin får i romanen råd om sin angst fra en ledende prior over mange klostre, Dr. Staupitz: »I det Menneskelige og Timelige hersker *Loven*, og med *Loven* følger altid Angst [...]. Men i det Menneskelige kan vi også bære Angsten. – Det kan vi ikke i det Evige, – det Eviges Angst kan intet Menneske bære – [...] Men derfor har Gud ogsaa bandlyst Angsten fra det Evige. Der er ingen Lov. Der er kun Sandhed og Naade, intet andet. Vi skal være sande, og Gud vil være naadig [...] Gud bevare jer og nu altid fra det Eviges Angst« (DSL-udgave 2018, s. 206) Jeg forstår 'det eviges angst' som tvivlen på den evige Gud, og derfor tvivlen om han er god eller ond eller han er intet? Vi skal tro os sikre på, at angsten kun har med vores menneskelige yderverden at gøre, om vi lever op til loven dér, men ikke med vores indre tilstand, for dér viser Gud os sin nåde. Meget af den alvorlige angst, som vi har stiftet bekendtskab med i artiklerne, synes at have en flig af det eviges angst, som en tvivl på hele skabelsen, en tvivl som jeget alene skal bære, hvad det ikke kan. Det er refleksionen, der kan bringe jeget i angst helt derud, kunne det vel siges i tilslutning til Kierkegaard og Knudsen?

Louise Mønster har valgt en overraskende digtsamling fra 2015, *Jetlag* af Henrik Nordbrandt. Overraskende fordi den handler så meget om digterens psykiske sygdom, at han i situationer er »bindegalt«, skønt han tidligere har udtalt ikke at ville blande sygdom og digtning, men her har digtene tydeligt fået en terapeutisk betydning. Bogen er Nordbrandts traume- og angstbog. Det er klart den ændrede autobiografiske tendens i tiden, der har fået Nordbrandt til at bevæge sig i denne retning. Digtsamlingen skildrer en rejse med fly til Costa Rica, opholdet der, og tilbageturen hjem. På turen i flyvemaskinen bliver han »bindegalt«, sikkert pga. af indespærringen med de mange mennesker, og det bliver klart, at han lever med en social angst, der blandt andet indebærer angsten for de andres kritiske blik på ham, så han føler sig truet af andre mennesker. Jeg'et er på mange måder ude af sig selv og gennem en fantaseret forbindelse tilbage til sin fødsel på nogenlunde samme tidspunkt, som Den franske Skole på Frederiksberg blev bombet, får han ideen om, at har et fødselstraume. Han 'bombes' i digtene tilbage til Frederiksberg, marts 1945. Men også andre forhold i tid og rum blandes ind i disse forestillinger, Amerikas opdagelse, den moderne verdens begyndelse og imperialismens spøgelse. »Tiden stavrer rundt i blinde« (s. 295), hedder det hos Nordbrandt som et billede på sammenblandingen, der altså ikke kun er en æstetisk finesse, men

en regelret psykisk sygdom, hvor jeget har mistet kontrollen over sig selv. Sygdommen social angst har han levet med siden 16 års-alderen, og den har sikkert bevirket hans lange perioder i udlandet ved Middelhavet på flugt fra det sociale Danmark, som jeg har hørt ham udtale, at han hadede virkelig grundigt. Da Nordbrandt debuterede blev han meget rost for sin metaforik, der nu med baggrund i den omtalte digtsamlings 'galskab' fremtræder i noget andet lys som måske en sygelig dispositions talemåder. Under alle omstændigheder fører Louise Mønster diskussionen om galskab og kunst fint videre, sådan som Nordbrandt selv har åbnet for den med digtsamlingen *Jetlag*.

Endelig kommer vi til den sidste artikel, som er den, jeg sætter mest pris på grundet dens kritiske tendens, nemlig Sophie Wennerscheids »Fremtidsangst i Jonas Eikas *Efter Solen*« (2018). Den starter nu med et længere afsnit om klimaangst og fremtidsangst, inden den kommer til Eikas novellesamling. I det afsnit spørger Wennerscheid, om angsten bidrager til at øge indsigten i klimatruslen, eller om vi bare dvæler i angsten? Angst og litteratur ligner hinanden, siger hun, i det at være forestillingsbilleder, altså en slags spekulation i (sic) fremtiden, hvorfor hun kan tale en spekulativ fiktion i nyere dansk litteratur, hvor blandingen af frygt og fascination i forhold til fremtiden og klimaet er gennemgående. Hun ser netop Eikas bog i et sådant spekulativt perspektiv. Hun citerer kritiske tyske røster, der spørger om den grønne bevægelse er en slags politisk teologi, der skal indstifte en ny moralsk fantasi, nu hvor vi har været apokalypse-blinde, altså ikke har set katastrofen nærme sig i sidste halvdel af det 20. århundrede. Jonas Eika mener selv, at vi skal lære at handle sådan, at vi sikrer menneskets fortsatte liv på Jorden. Er det meningen, at vi romantisk skal tilbage til naturen? I så fald er naturen jo styret af materielle kræfter, der vil sætte mennesket til vægs, uden at det kan gribe ind. Her kommer den spekulative fiktion og den spekulative realisme til. Den spekulative realisme er en filosofisk strømning i Tyskland for tiden. Den forsøger i det, som ligger hinsides det realistisk givne, og synes at være en trend som optager mange i disse apokalypse-prægede tider. Spekulationen forsøger at lokke os til at tro på undergangsscenerne for fremtiden. For Eikas noveller drejer det sig om pludseligt at miste fodfæste i en verden fuld dystopi og utopi, hvilket skaber en diffus angstfølelse i læseren. Man kan fremstille det sådan, at fremtiden gennemlyser nutiden, således at man spekulerer sig til menneskets fremtid gennem usikkerhed, tvivl, bange anelser og – håb, for mennesket ender med at blive frelst. Disse angstsyner af fremtiden synes at være vores tids måde at opleve angsten på, skriver Wennerscheid. De skal fremme en angst, der skal gøre os handlende og frelse os ud af de negative fremtidsforudsigelser. Artikkels velgørende kritiske tendens er, at den forsøger at forholde sig afslappet til de mest voldsomme apokalyptiske formuleringer i samtiden.

Min helt, den franske filosof Michel Henry (1922-2002), som jeg har oversat tre bøger¹ af, bestemmer i bogen *Inkarnation – til en filosofi for kødet* (Paris 2000) mennesket som et inkarneret væsen, og set som et sådant inkarneret væsen kan man sige, at angsten i det er en manifestation af, at ånden er inkarneret i kødet og viser sig på denne måde. Dette indslag af en åndelig magt i mennesket ytrer sig eller inkarnerer sig kødeligt forskelligt i menneskene, nogle gange som en refleksion, der skaber angsten for intet, nogle gange som en svimmelhed, andre gange som en forskydning i personligheden, andre gange igen som en storm af forestillinger og billeder, der ikke kan kontrolleres. Mødet mellem ånden og kødet i angsten får det forløb, det gør, efter det sind, det foregår i. Deraf – det er mit bud – de mange forskellige indslag i angstens fænomenologi, som vi er blevet præsenteret for i de 13 artikler.

Angst i dansk litteratur er overordentlig velredigeret, ja man får det indtryk, at artikelskriverne er blevet presset til at holde sig inden for 20 sider og derfor har rykket meget stof om i noter. Jeg mindes ikke at have set en artikelantologi med så mange noter. Artiklerne er gode og medrivende at læse, men jeg savner klart redegørelser for, hvordan man kommer fra Kierkegaards begreb om angst til nutidens fænomen angst, eller med andre ord, hvorfor angst kan bruges som betegnelse for så forskellige tilstande? Min mistanke er, at man nogle steder forsøger at kvalificere sin tilstand med adelsmærket angst uden rigtigt at ville undersøge, om den faktisk er angst. At den går fra at være en hæmmende tilstand til at være en identitetsgivende? At det kan være en særlig kvalifikation at have eller have haft angst?

Bo Hakon Jørgensen

Ole Thomsen: Besindig rebel. Ludvig Holbergs liv og værk. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag 2024. 768 sider. ISBN 978-87-7219-936-8. Vejl. pris 499,95 kr.

Ole Thomsens svært velkomne bok om Ludvig Holberg er en svir for Holberg-interesserte, et overflødhethorn av fakta, observasjoner, fortolkninger og kor-

¹ En enkelt er trykt: *Jeg er sandheden* (Paris 1996) er udkommet på Forlaget Spring 2021. To findes hos mig som filer og kan frit rekvireres på >bohakon@hotmail.com<, og er: »Inkarnation« (2000) og »Kristus' egne ord« (2002).

rigeringer. Forfatteren synes å etterstrebe en viss totalitet, og en del blir derfor velkjent, men mye er originalt og friskt. Dette imponerende arbeid bygger åpenbart på livslange studier i Holberg og i antikken og vil være en uomgjengelig referanse i fremtidig Holberg-forskning. Det er en lavine av sterke og poengterte synspunkter. La meg med en gang innrømme at jeg for flere år siden var heldig nok til å lese et foreløpig utkast til herværende storverk. Jeg føler meg likevel uhildet nok til å gi en relevant, om ikke på alle punkt kompetent, anmeldelse av dette endelige, og sterkt bearbejdede og utvidete, resultat.

Thomsen gir oss et lærd, friskt, og alltid engasjert blikk på Holbergs forfatterskap. Han begynner med Holbergs hypokondri og slutter med vegelsinnet i dette storstilte forsøket på å underminere bildet av »rationalisten Holberg«. Dette lykkes Thomsen godt med – og det er nok i hovedsak rett at et slikt bilde har vært dominerende, det er ikke en åpen dør som her sparkes inn. Gjennomgående poenger er blant annet Holbergs kritikk av stoicismen, en betoning av følelser og kroppslighet, en utforskning av skeptisisme, ironi og satire. Som enhver god latinere, kan Thomsen tilbakeføre det meste til antikken. Fremstillingen er ispedd en del sjarmerende idiosynkratiske digresjoner. I sentrum for Holbergs forfatterskap stilles først og fremst *Peder Paars*, satirene og levnetsbrevene, eller »selvbiografien«, som Thomsen foretrekker å kalle dem, men Thomsen forsøker å kommentere de fleste av Holbergs tekster.

Thomsen kjenner godt til den omfattende Holberg-resepsjonen, som han har mange synspunkter på, både rosende og polemiske, og han kan også utfordre og provosere. Det går fram at han brukte 18 måneder på den flotte oversettelse av Holbergs Levnetsbrev som kan lese på »holbergsskrifter.dk«, og Thomsen vender igjen og igjen tilbake til disse tre latinske, fingerte brev. Det er vel også derfor rimelig at han i undertittelen har kalt sin bok »Holbergs liv og værk«. Den undertittel kan ikke forstås som at vi her har fått en tradisjonell Holberg-biografi i den forstand at vi følger personens liv kronologisk og i samstemt utvikling med hans verk. Thomsen begynner riktig nok med Holbergs bakgrunn og oppvekst i første kapittel, men etter hvert spiller det kronologiske ingen fremtredende rolle i bokens – generelt noe uavklarte – struktur. Her handler liv-verk-perspektivet mer om hvordan Holberg »spadserer ind i og udaf sine bøger« (527). Jeg vil si at vi fremdeles dessverre, og utrolig nok, også etter Thomsens imponerende bidrag mangler en egentlig Holberg-biografi i klassisk format og dybde. Heller ikke Lars Roar Langslets på sine premisser utmerkete *Den store ensomme* (2001) kan sies å oppfylle et slikt savn – den har riktig nok en mer tradisjonelt biografisk kronologisk liv-verk-struktur, men må nok regnes mer som en innføring.

Overskriften »Besindig rebel« fanger inn den paradoksale kjernen i Thomsens Holberg-portrett. Det er selvsagt ikke nytt at Holberg var motsetningsfull, han

var selv den første til å erklære det. Thomsens tittel peker også mot den gamle diskusjon i Holbergforskning om hvor vidt Holberg skal plasseres i de radikales, rebellenes- eller i de konservative, besindiges leir. Var Holberg egentlig en radikal opprører som, litt småfeig, ble holdt nede av sensuren? Thomsen viser riktig nok hvordan Holberg ofte klager over denne sensuren, men det er samtidig for mange konservative trekk i forfatterskapet til at man kan kalle ham radikal. Løsningen, som går i retning av at han intellektuelt sett hadde fascinasjon for radikale ideer, men at hans politiske instinkt var konservativ besindighet, en »konservativ reformtilhenger« (225), er kan hende ikke akkurat nyvinnende, men godt belagt og diskutert. Thomsen trekker frem at Holberg ofte var modig i sine formuleringer, der tror jeg også han har rett.

Thomsen har en rekke gode og overbevisende poenger som ofte åpner for nye diskusjoner. Jeg vil nevne noen.

Selvfølgelig betydningen av de tre levnetsbrevene, særlig det første, men også det tredje. Jeg fortsetter altså å kalle dem »levnetsbrev«, men det er av mindre betydning. I motsetning til de mange som har sett på Holbergs latinske brev som mystiske, kodete og fragmentarisk villedende, understreker Thomsen det oppriktige og meningsbærende i disse tekstene. For ham er de i bunn og grunn som selvbiografier flest, springende, lekende, essayistiske – og bygget opp som en mosaikk av latinreferanser. Selv finner jeg fremdeles disse tekstene ganske særegne og gåtefulle, men det er en fornøyelse å følge Thomsen i hans lesning. Enda mer ville jeg gjerne hatt av de mer filologiske fortolkninger av Holbergs 1700-tallslatin, her er Thomsen åpenbart på hjemmebane. Mitt ukvalifiserte inntrykk er at Thomsens oversettelse representerer en viktig oppdatering av Kragelunds tidligere arbeider.

Og videre er Thomsens fortolkning av hele den latinske arv for Holbergs forfatterskap forfriskende. I seg selv er denne påpekningen selvsagt på ingen måte ny, men Thomsen synes (i hvert fall for mine begrensede øyne) å ha den rette kompetanse til å gå nærmere inn på en rekke spørsmål her og korrigere Kragelund, som til tross for sine store fortjenester kan anklages for å være litt for prippen og tekkelig. Thomsen har også en mer fruktbar inngang til Holbergs bruk av kilder. Det er interessant å lese Thomsens kommentarer til Kragelund i forhold til skildringen av Københavns bybrann, der Thomsen forsvarer Holbergs innfletting av Plinius' brannskildring. Generelt må diskusjonen om Holbergs kompilasjon og delvise plagiat er alltid være oppmerksom på de større og mindre justeringer og korrigeringer Holberg alltid foretar.

Det er mange høyst interessante enkeltheter som Thomsen kaster frem for videre forskning, et eksempel kan være Holbergs forhold til Longinos og det sublime. Her følger jeg helt Thomsen i at dette er en fruktbar innfallsvinkel til

Holberg, og at hans estetikk også står i dialog med ideen om det sublime, det emosjonelt gudegitte. Kanskje går ikke Thomsen langt nok, for han synes å benekte at dette sublime dyrkes i Holbergs eget forfatterskap. Jeg tror det er øyeblikk der Holberg faktisk strekker seg mot slike øyeblikk. Kanskje slipper Thomsen litt for fort spørsmålet om det sublimes plass hos Holberg, men at det er relevant, er sikkert. Blant de mange andre interessante dialogpartnere Thomsen trekker frem, er den radikale og dristige franske legen og filosofen la Mettrie. Det er i det hele tatt mange utkastede ideer til videre utforskning her.

Eksempel på et mer begrenset problem som slår meg som friskt hos Thomsen, er synet på den høyfornemme herre som mottar levnetsbrevne og epistlene. Mens tidlig Holbergforskning var opptatt av å identifisere denne adressaten, har all senere Holberg-forskning de siste hundre år tatt for gitt at denne personen er en fiksjon. Jeg finner det på sin plass at Thomsen formulerer seg med en viss varsomhet her, men viktigere er hans påpekning av at man må lese brevenes formuleringer i lys av denne instansen, enten han nå er fiktiv eller har en referanse i virkeligheten. Igjen synes jeg Thomsen kunne gått lenger i hermeneutisk utmynning av sin gode ide, for noen analyse av relasjonen mellom brevenes innskrevne »jeg« og »du« får vi ikke. Grunnlaget er imidlertid lagt.

Om man har ambisjonen om å gi en helhetlig fremstilling av Holbergs liv og verk, kommer man ikke utenom de tykke historiske verker. Dette har vist seg som en bøyg for mang en Holberg-forsker, men Thomsen gjør et forsøk på å fange inn også denne siden av forfatterskapet. Som ellers tas det da utgangspunkt i antikkens tekster, og det er interessante drøftinger av historikeren Holberg i lys av Plutark og andre antikke historieskrivere, men generelt er ikke Thomsens bidrag til historikeren Holberg blant de mest interessante passasjer i denne boken. Her møter man ikke det samme suverene overblikk som i forhold til satirene, og forfatterens hang til lange sitater uten god forklaring og sammenheng blir til tider enerverende. Begeistringen for Sigurd Høsts riktig nok velskrevne, men begrensede, avhandling om emnet er nærmest kuriøs. Interessen for antikken går på bekostning av sammenlikningen med Holbergs nære samtidskontekst av historikere. Engelskmannen Gibbon trekkes stadig frem, men han skrev jo dog etter Holberg, så det forblir noe uklart hva man skal legge i eventuelle paralleller mellom disse. Mer interessant ville det være å se nærmere på de umiddelbare kildene til såvel Gibbon som Holberg. Det er for øvrig nesten meningsløst å skrive om historikeren Holberg i vår tid uten å ta stilling til det kompilasjonsarbeid som ligger til grunn for de fleste av hans historiske tekster. Nesten et hvert sitat vil være sterkt farget av en europeisk kildetekst, men samtidig tilpasset gjennom mindre endringer. Thomsen har et litt for avslappet forhold til dette fenomenet og til historieskriving på 16- og 1700-tallet til at dette kapitlet blir virkelig interessant.

Thomsen har sans for det grove i Holbergs tekster, han gjemmer ikke bort, som mange tidligere forskere, det obscène hos Holberg. Dette er for meg et betimelig hovedbidrag, og jeg kunne ikke istemme mer med denne påpekning:

Det er længe blevet overset eller søgt bortforklaret, i hvilken grad Holberg, denne satyricus og bekender, udfordrer det sømmelige og pæne. Med deres bortforklaringer har hans fortolkere villet værne om Den Store Mand (og om deres egen Verden) (523)

Holberg var oppfattet som smaksutfordrende, og hans stykker utsatt for sensur allerede på det sene 1700-tall. Schiller skrev i 1795: »in welchen Schlamm zieht uns nicht Holberg hinab?« Den senere Holbergforskningen har derimot en tendens til å forene sin beundring med en påfallende moralisme – det gjelder fra Rahbek til Brix og Jansen – og Thomsens tekst må ses som i hvert fall et delvis oppgjør med denne uheldige tradisjonen i det han grundig gjør greie for Holbergs begeistring for antikkens pornografer og vektlegger selvbiografiske elementer av denne art, som avsnittet der Holberg forteller at han som tenåring på Voss var plaget av seksuelle drømmer. Hans kapittel om »Holberg og kønnet« må ses som svært betimelig. Med hensyn til Holbergs seksualitet følger han imidlertid den norske legen Vogt og senere Langslet, som stiller diagnosen dobbeltsidig kryptorkisme ut fra det lille epigrammet der Holberg sier at det er merkelig å gjøre den til kvestor, som ikke har stener i sin egen pung. To linjer i et enormt forfatterskap får voldsom biografisk gravitasjonskraft. Leseren stilles da overfor det dilemma at Holberg fremstår som både opptatt av sex og samtidig en aseksuell med potensproblemer. Også Jansen har tidligere nølende sluttet seg til kryptorkismetesen. Etter min mening utgjør ett enkelt, lekende epigram et tynt grunnlag for en slik diagnose, som dessuten, som hos Langslet og delvis hos Thomsen, blir en avsporing i forhold til Holbergs begeistrede interesse for alle typer seksualitet og kjønnsidentitet i tekst. Thomsen etterlater oss med en Holberg som er samtidig kåt og impotent, men kunne utdypet den kulturelle konteksten for dette. Kanskje ville det vært like fruktbart å henvise disse feilplasserte testiklene til epigramsjangerens faste repertoar, der den naturlige evnukk, spadoen, forekommer mange steder.

Thomsen er altså ikke prippen, og det er treffende at han innleder sitt nyskapende og høyst lesverdige kapittel om komediene med den antikke fallos-tradisjon, »til sanseligheden er enhver komedie henvist, mere eller mindre indpakket. Modsætningen mellem lav og høj komik er derfor kun relativ« (459). Det er vel også dette falliske som fører til at Thomsen, ganske uortodokst, ved siden av *Jacob von Tyboe* setter komediene *Julestue* (»en genistræg«) og *Den 11. Juni* i sentrum av sitt komediekapittel med noen observante og følsomme lesninger – særlig

av det siste. Man ønsker at Thomsen hadde tatt for seg flere av komediene med enda større grundighet. Det man kanskje kunne ønsket mer fokus på, er hvordan Holberg selv mange steder i forfatterskapet iscenesetter det prispne københavnerpublikums resepsjon av antikkens obskøniteter. Hans ironiske alter ego Hans Mikelsen er et godt eksempel på den smaksforvirring som kunne oppstå her.

Den fortløpende auseinandersetzung med Holberg-resepsjonen finnes både i teksten og enda mer i det omfattende noteapparatet. Dette gir verket en underholdende temperatur. Thomsen liker best de eldre Holberg-forskere, som han instruktivt ordner i leire, og han selv må vel til syvende og sist regnes, så vidt jeg kan se, til den innlevende »sentimentale« retning a la Vilhelm Andersen og Jens Kruuse mot tradisjonen av moralistiske holbergianere etter den ruvende Poul Rubow og i vår tid strukturalisten J.Kr. Andersen. Helst vil nok Thomsen forene dydene fra disse to forskningstradisjoner i sitt verk, men for meg ender han, tross all sin filologiske lærdom, så avgjort opp blant de innlevde, begeistrede, eksistensielle Holberg-lesere, de som ikke ser komediene som moralistiske forsvar for eneveldet, men som ironiske dramaer om det menneskelige. De som lar seg rive med og søker mennesket Holberg i kongenial medtenkning. Slike holbergianere reflekterer da at Holberg systematisk avviste den stoiske tradisjon som ren fornuftsdyrking og understreket hvordan følelse og irrasjonalitet er en uutryddelig del av det menneskelige – et grunnleggende poeng som stadig gjentas hos Thomsen: »Affektfrihedens rene, rolige klarsyn er ikke inden for et menneskes rækkevidde» (581). Dette credo må da også gjenspeiles i Holbergforskningen generelt, og kan dessuten sies å være treffende for formen i Thomsens bok. Men i den flertydige, kaotiske form finnes perler og edelstener, klartseende dommer over deler av resepsjonen: »Intet har mere end 'morale', 'moralsk' og 'moralist' bidraget til at fastfryse billedet af Holberg. En hjerteløs konformist, en vindtør rationalist, en iskold optimist har aftegnet sig» (582).

Samtidig fører Thomsen en uunngåelig og anerkjennende, men også kritisk, dialog med F.J. Billeskov Jansen, som vel hører hjemme blant moralistene. Jansen er den store autoritet i Holberg-forskningen, men han har også sine særlige lese-måter. Blant annet gjør han Holbergs forfatterskap upersonlig ved å tilbakeføre det til sjangerkonvensjoner snarere enn Holbergs personlighet. Her, som så ofte, må jeg si meg enig i Thomsens kritikk. I det hele tatt lar jeg meg ofte overbevise av Thomsens synspunkt på tidligere forskning. Riktig nok kan jeg ikke dele hans begeistring for den autoritære Hans Brix, men derimot fullt ut hans fascinasjon for den forunderlige Jens Kruuses inspirerte tolkninger. Av nyere Holberg-forskning har Thomsen en høne å plukke med Sebastian Olden-Jørgensen og Knud Haakonssen når det gjelder Holberg som historiker, hans naturrett spesielt og synet på opplysningen generelt. Da jeg selv var del av samme Holberg-prosjekt

som disse kritiserte, er det kanskje ikke overraskende at jeg holder en knapp på Haakonssen både når det gjelder den svært dype betydningen av Pufendorf for Holberg og med hensyn til hva »naturrett« betyr i denne sammenheng, nemlig noe ganske annet enn den universalisme man ofte legger i ordet »naturrett«. Den pufendorfske naturrett må ses i motsetning til det opplysningsideal Jonathan Israel artikulerte som »radical enlightenment« – som derimot er en form for universalisme. Delvis fremstår Thomsens Haakonssen-kritikk som en skinnuenighet, for de trekker begge »opplysningen« i en pragmatisk, eklektisk, commonsensisk og verdirelativ retning, – hvilket jo passer utmerket for Holberg. Thomsens vei til dette er ikke naturrettstradisjonen, men særlig den tysk-amerikanske opplysnings-tidsforskeren Peter Gays forskning fra 1960-tallet, som han stadig vender tilbake til i gode sitater. Thomsens Holberg passer uansett slett ikke inn i den radikale opplysningskjerne mange forbinder med ordet »opplysningen« i dag. »Så meget har vi indset:«, skriver Thomsen, »at den gamle lektie om opplysningstiden som en 'fornuftens tidsalder' præget af kulturoptimisme, af lys progressionisme, er en forenkling« (455). Om man skal gjøre Holberg til opplysningstenker, trenger man et ganske annet opplysningsbegrep enn det man finner hos Israel, hos hvem Pufendorf bare er en ubetydelig parentes. Det fremgår ikke klart at Thomsen har tatt inn over seg den særlige formen for pufendorfsk naturrett som Haakonssen legger frem, for eksempel i Haakonssen og Olden-Jørgensen (eds.) *Ludvig Holberg (1684-1754). Learning and Literature in the Nordic Enlightenment* (2017). Jeg er altså ikke sikker på at det er så stor avstand mellom Haakonssens og Thomsens Holberg, selv om de kommer fra ulike steder. Når Thomsen kommer til historieskrivningen, er det Sebastian Olden-Jørgensen som må til pers, uten at dennes tese om den pragmatiske historiker Holberg står i nevneverdig fare for å falle. Kan hende har Thomsen et poeng i at Holberg hos Olden-Jørgensen kan fremstå som en i overkant forsiktig, apolitisk og ufarlig konservativ, men det er uansett ikke i sin historieskriving at Holberg slipper seg virkelig løs. Holbergs historieskriving kan neppe regnes under Thomsens spesialområder og er vel nærmest tatt med for helhetens skyld.

Jeg brukte innledningsvis metaforen »lavine«. Det kan ikke stikkes under en stol at denne rikholdige fremstillingen er springende og til tider noe idiosynkratisk. I blant tar den også form av en nesten holbergsk kompilasjon av lange sitater bundet sammen av korte kommentarer. Riktignok forsøker Thomsen å disiplinere seg gjennom tematiske kapitelloverskrifter og innledende oppsummeringer, men fremstillingen er gjennomgående eklektisk, og det er som hans lærdom, engasjement og begeistring for Holbergs formuleringskunst stadig vil bryte ut av disse selvpålagte lenker. Leseren må følge med på lange digresjoner i et tett lærdoms-buskas der anføringen selv kan synes å gå seg vill, før man – noen ganger – loses

tilbake til det saken opprinnelig gjaldt. Enkelte ganger kommer man under lesningen i tanker om Gert Westphaler. En genial forfatter som Holberg vil jo alltid allerede ha kommentert sin resepsjon – enten det er pedanten eller entusiasten. Det har naturligvis vært umulig for en forlagsredaktør å kurere denne snakksomhet, og ofte må en utmattet leser sjekke hva dette kapittel egentlig skulle handle om. Thomsen har mye på hjertet, og han vil si det hele på en gang. Men i motsetning til Gert, har Ole mye interessant å fortelle. Jeg koser meg i hvert fall, selv om det fra et anmeldersynspunkt kan være en utfordring med 750 sider av dette sprenglærde engasjement i sin lett kaotiske form.

Tillat en liten kjepphest: Den som i 2024 skal diskutere Holbergs liv og verk, og som i tillegg understreker Holbergs forhold til kjønnnet, vil finne adskillig i de siste tredivye års internasjonale kjønnshistoriske forskning som gir sterk gjenklang i denne depressive bergenshumoristens verk og selvfremsstilling. Jeg tenker da på queer-forskningen, som viser en særlig interesse for europeisk kulturutvikling på tidlig 1700-tall, og på forskning i homoseksualitetens historie. Dansken Wilhelm Von Rosen åpnet denne døren på gløtt, men er bare nevnt av Thomsen i forbifarten som om Holbergs interesse for sokratisk kjærlighet bare skulle gjelde et spesifikt essay. Langslet kikker også inn i dette rommet i sin biografi, men lukker døren kjapt og forsiktig igjen med et hint om aseksualitet, kryptorkisme og en kommentar om at denne mulige hemmeligheten tar Holberg med seg i graven. Thomsen følger Langslet – litt for langt etter min smak, selv om Thomsen (644ff) bidrar med et par interessante refleksjoner om sodomimistanker og »gay subkultur«i sammenheng med maskeradene, en kulturell praksis Holberg som kjent forsvarte mot forbudet i samtiden. Dette perspektivet forblir imidlertid en parentes. På den annen side kaster Thomsen mye antikt lys over Holbergs grovkornede erotikk, og bøter dermed på unnlattelssynder hos tidligere, kyske latinister i Holberg-forskningen. Denne antikke kontekstualisering er selvsagt høyst relevant og etterlengtet, men den konsekvente tilbakeføring av Holbergs kjønnsinteresse til antikk påvirkning tenderer nok også mot å bli en ufarliggjøring av noe genuint overskridende i Holbergs tekst. Man kunne ønsket en tydeliggjøring av hva det betyr at antikk seksualitet spilles ut i københavnsk 1700-tallskultur og hvordan dette kulturmøtet arter seg. Det er selvfølgelig grenser for hva man kan kreve, og kanskje skal man være glad for at Thomsen overlater dette perspektivet til andre, men et mer opplest kjønnsperspektiv på tidlig 1700-tallskultur ville gjort »liv-og-verk«-ambisjonen mer aktuell og fullstendig. Han ville kanskje også unngått upresisheter som at Holbergs interesse for Petronius er »højest original«. Man kunne nemlig tvert imot hevde at den går rett inn i sin samtids debatt om kjønnsidentitet og seksualitet.

Helt til sist noen ord om bokens flotte omslag ved Rasmus Meisler. Det er et interessant tilskudd til Holberg-ikonografien. Vi får et lett karikert, rødneset, men

uttrykksfullt Holbergportrett. Som de fleste moderne Holberg-avbildninger er det basert på Jørgen Roeds 1800-tallsmaleri, som igjen er basert på et eldre portrett i Sorø. I senere år har enkelte fortrukket Fritzschs kobberstikk fra 1731 i *Danmarks Riges Historie*, blant annet fordi Sorø-portrettet har usikker proveniens. Tradisjonen har ment at Sorø-maleriet kunne være en kopi av et maleri av svensken Roselius, sannsynligvis etter levende modell, fra 1740-tallet, et maleri som brant i 1812. Roed viser den aldrende Holberg, med professorkappe og lang parykk med en liten sløyfe sentralt. Meisler har lagt til stokken med det ikoniske stokkehodet der en svane biter seg selv i brystet og trekker ut en ansiktsprofil – emblematikk for »kjenn dig selv»-idealet, et for Holberg umulig ideal ifølge Thomsen. Denne stokken er også veletablert i Holberg-ikonografien, man finner den igjen på statuene i København og Bergen, og det står en kopi av en slik stokk på Tersløsegaard. Meislers moderne versjon deler en besynderlighet med Sorø-maleriet; vi ser jakkeslagets høyre side, med knapphull, ikke knapper, som i alle klær for menn den gang som nå. Holbergs høyre side fremviser hull, som i kvinneklær. En slik feil er svært sjelden i portretter fra perioden og må vel enten være en kode lagt inn av maleren eller en feil som kan ha oppstått ved at maleriet er basert på et i dag ukjent trykk – for speilvending kan forekomme i kopierings- og trykkeprosessen. Det var i alle fall ikke slik i Roselius' opprinnelige maleri, for vi har samtidige kilder på at en graving av Meno Haas fra 1775 er en svært nøyaktig gjengivelse av dette tapte maleriet. Hos Haas er knappene i orden, Holberg er rundere i ansiktet og desuten utstyrt med et ekstravagant halstørkle, som er fjernet i tradisjonen fra Sorø og Roed til Meisler. Så vidt jeg kan forstå, må Haas' trykk fra 1775 regnes som den mest pålitelige gjengivelse av den aldrende Holberg, og burde rykke opp som grunnlag for fremtidige avbildninger. De traderte, gåtefulle, skjeve knapphullene som stirrer på oss i Meislers omslag, kan uansett gå inn som et ytterligere element i den holbergske hull-symbolikken Thomsen påpeker, og som en påminnelse om Holbergs fremdeles – tross Thomsens høykompetente og engasjerte innsats – sfinxaktige karakter.

Jørgen Magnus Sejersted

Bidragydere

Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy, professor i nordisk litteratur ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier på Universitetet i Oslo.

Bo Hakon Jørgensen, dr.phil., professor emeritus ved Kultur- og Sprogvidenskaber på Syddansk Universitet.

Erik Skyum-Nielsen, mag.art. i nordisk litteratur, lektor emeritus ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab på Københavns Universitet.

Eva Skafte Jensen, dr. phil, seniorforsker ved Dansk Sprognævn.

Holger Juul, ph.d., lektor ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab på Københavns Universitet.

Jonas Carlquist, professor i nordiske sprog ved Institutionen för språkstudier på Umeå Universitet

Jonas Nygaard Blom, ph.d., lektor i journalistik ved Institut for Statskundskab på Syddansk Universitet.

Jørgen Magnus Sejersted, professor i nordisk litteratur ved Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier på Universitetet i Bergen.

Lars Heltoft, professor emeritus ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab på Københavns Universitet.

Lene Schøsler, dr.phil., professor emeritus ved Institut for Engelsk, Germanisk og Romansk på Københavns Universitet.

Marita Akhøj Nielsen, dr.phil., konsulent ved Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Michael Rasmussen, dr.phil., cand.mag. i fransk og filosofi, exam.art. i dansk, tidligere lektor på HF & VUC NORD og ekstern lektor i filosofi på Aalborg Universitet.

Mikkel Lund, cand.mag., assisterende redaktør ved Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Nina Grønnum, dr.phil., lektor emeritus i fonetik ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab på Københavns Universitet.

Sebastian Olden-Jørgensen, ph.d., lektor i moderne historie ved Saxo-Instituttet på Københavns Universitet.

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Danske Studier udkommer med ét bind om året og sendes til medlemmerne af Universitets-Jubilæets danske Samfund. Medlem kan enhver blive ved henvendelse til kasserer Simon Skovgaard Boeck, Gammeldansk Ordbog, DSL, Christians Brygge 1, 1219 København K, ss@dsl.dk.

Årskontingentet er for privatpersoner kr. 250 (hvortil lægges forsendelsesgebyr).

Medlemmer tilbydes favorable subscriptionspriser på Samfundets øvrige udgivelser og har mulighed for at købe tidligere udsendte publikationer til reducerede priser, se katalog på ujds.dk.

Medlemsleveringen for 2024 udgøres af *Danske Studier*.

